

A stained glass illustration of a woman with long red hair, wearing a red dress with a yellow sash, looking towards a large tree with green and yellow leaves. The scene is set in a garden with a wooden fence and a border of red flowers. The text is overlaid on the upper part of the image.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Századfordulóink

Liget

R. Várkonyi Ágnes

SZÁZADFORDULÓINK

esszék, tanulmányok

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány, 2015

Szerkesztő: Levendel Júlia, Horgas Judit

Tervező: René Margit

Tördelő: Károlyné Ór Erzsébet

ISBN 978-615-5419-15-7

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

TARTALOM

Az „őrszavak” (Előszó)	6
KULTUSZ ÉS KATARZIS	
„Ideje vagy az szólásnak”	12
Századfordulóink	39
Kultusz és katarzis	81
A Hymnus geneziséhez	110
Teátrumi valóságok	140
THEATRUM NATURAE	
Széljegyzetek Európára	147
A történeti ökológia	174
Vizek és erdők	237
A kultúra „kettős spirálja”	274

ALTERNATÍVÁK

Miért sírt Kemény János?	316
Bethlen Miklós gróf, az államférfi	349
Mester és tanítvány	377
Magyarország az új kihívások korában (1648–1711)	388
„Európa megkoszorúzott térképe előtt”	409
Jegyzetek	437

AZ „ŐRSZAVAK” (ELŐSZÓ)

Megírásuk szerint az 1990-es évek szülöttei a kötetbe foglalt esszék és tanulmányok. De nem kizárólag századunk utolsó évtizedében keletkeztek. Pontosán mikor és hol, nehéz megmondani. Bizonyos, hogy néhány gondolat még a 70-es évek mélyéről indult el. A mátraházi délutánról, amikor gyanútlanul elmondtam neves társaság előtt, hogy Pázmány 1635-ben beírta az Egyetem alapítólevelébe, hol legyen a helye, ha a törököt kiűzik az országból, s valaki összecsapta a tenyerét: „még ötven évet kell várnunk?” És mindenki, mindenki nevetett. Pedig sehol, ameddig ellátott a szem, senki sem tudta, hogy 1989 bekövetkezik. S hogy mi lesz azután, az elektronikus hírhálózatok tágas horizontjainak legtávolabbi határvidékein sem sejtették a futuroológusok.

Akkoriban még az evolúciós történetiszemlélet zsinórján véltük tudni a jövőt. Lényegében úgy, ahogy többek között az *Idő diadalmenete* kárpit kifejezte azt. Még az 1510-es, '20-as évek valamelyikében szötte képpé a brüsszeli műhelyben az ismeretlen mester: a jövő kiszámítható. Változott közben

természetesen a történelmi idő széles sávján a megvilágítás, különböző részletek tűntek elő, átalakultak a módszerek, a hangsúlyok, és egyre biztosabban mutatták ugyanazt: a történelem determinált menetét. Hol a tudományok kaptak jövőt formáló minősítést, hol a gazdaságok, hol a szociális feszültségek robbanékonyságai, és utólag olyan pontosan kimutatható lett a francia forradalom kitörésének ideje, mint ahogy a közelmúltban a napfogyatkozás bekövetkezését meghatározták a csillagászok. Sőt, akkorra az 1960-as, 1970-es évekre már az *Annales* körében kialakult nézet, a „*longue durée*” elmélete más látószögből is hitelesítette a történelem kiszámítható menetének gondolatát. Meggyőző erővel hatott, hogy az ún. „hosszú időtartam” eleve meghatározza, mintegy előre jelzi a történelem bekövetkező eseményeit. Minden úgy történik, ahogy történnie kell, az árak, bérek, vagyonok alakulásának rendje szerint.

Mára viszont utat törtek a finomabb, differenciáltabb módszerek, és nyilvánvaló: a történelem soha nem volt egytényezős, soha nem vonult eleve kiszámított rendben. Többféle egységből, régibb és újabb elemek bonyolult szövevényeiből sodródott össze, magával görgetve a

véletlenek, a személyiségek eltérő alkatából következő mindennapi döntések, az előre ki nem számíthatóságok, a kockázatok sokaságát. Le kellett bontani a linearitásban felfogott történelmi időt, a tökéletesedés gondtalan folyamatát, s számolni azzal, hogy a többféle lehetőségből valami kiszámíthatatlan adott egyetlen irányt, érvényesített egyetlen fejleményt és zárt be rövid távon sok más lehetőséget. Nem lehetett előre tudni, hogy mi miért és miért úgy következett. S ebből kell most újra felépíteni a régebbinél sokkal mélyebben és szélesebben tagolt hosszú távokat. Hogyan alakulnak a holnapok, az előre aligha volt látható. Legfeljebb érezték, félték, ami jöhet, esetleg reményeikben fogalmazták meg, hogy jobb lesz a világ. Az is nyilvánvaló lett, hogy századunkban foszlott semmivé a büszke öntudat, miszerint a jövő megtervezhető, és egyre feljebb lép az emberiség a tökéletesedés lépcsőfokain. Ma már tudható, hogy a végtelenbe emelkedés folyamata a múlt század álma volt, és labirintusokból keresnek kiutat az emberek. Nem lett jobb a világ. Nem tűntek el a szenvedések és a polgárháborúk, a népiirtások, a gyűlölködések, nincs megbocsájtás, és úgy tűnik, az őserdőknek sincs kegyelem. Elfér a képernyőn az egész világ, mégis áthidalhatatlanná

lettek a távolságok az emberek között. Elképzelhetetlen kényelmet hozott a technika, és nyugodt jólétet ígér, de veszni tűnik a megismerés öröme, az egységben látás képessége, és fenyeget az egyformaság unalma. De a megfogalmazás már a kiútkeresés reménye.

Magyarországon sokan sejtették előre a régebbi évszázadokban a jövő többtényezős lehetőségeit. Azok közül, akiket a kötetben megidéztem, nagyon sokan éltek át századfordulókat, ők is remélték, hogy minden megváltozik és igyekeztek megragadni a lehetőségeket. Szokatlan intenzitással, úgy vélem, a legutóbbi századfordulón érezték Bécsben, művészek és történetírók, hogy a többféle lehetőséget görgető történelmi idő félelmetesebb, mint a szükségszerűség nyugalmaival – vagy ahogy előttük megfogalmazták a romantikusok –, a „végzetszerűséggel” vonuló história. Mert nem lehet tudni, min múlik, hogy megtörténhet a váltó átállítása, s egyetlen hibás sínre futnak a dolgok, ahonnan rövid távon nincs lehetőség a változtatásra. Majd csak később. Katakлизмák után. Talán. Ahogy régi századfordulóinkon meditálva előtűntek az újrakezdés reményei. Mint régi írások lapjai alján a következő lap kezdőszavai. Szakmai kifejezéssel a

„custosok”, az „órszavak” arra valók voltak, hogy átvezessék a felolvasót a lapváltás zökkenőjén. Jelezzék a túloldal szövegét.

Kultuszok és katarzisok, „theatrum naturae”, alternatívák – nem megoldások vagy programok, csupán a jövő évezredre utaló „órszavak”.

Sokat idézek korabeli szövegeket, többnyire mai helyesírással, előfordul azonban, hogy az eredetiben hozom, hogy jobban érzékeltessem a kor légkörét.

1999

KULTUSZ ÉS KATARZIS

„IDEJE VAGYON AZ SZÓLÁSNAK”

A némaság brutális szellemi öncsonkítás, a dolgok ki nem mondása erkölcsi vétség, „bizony, cinkosság”. A történésznek különösen ismerősen hangzik Levendel Júlia – a „szerkesztőlény” – megállapítása a *Liget* 1996/3. számában. Zrínyi Miklós ugyanezt mondja *A török áfium ellen való orvosság* lapjain. Önmagában ennek nem lenne semmi jelentősége. Csakhogy történt valami.

Tudjuk, hogy világszerte messzire gyűrűznek a hiteles gondolatok. Nálunk pedig, Közép-Európa keleti térségein egyenesen évszázados dimenziókban zajlanak a viták. Úttévesztés, labirintus-helyzet, késztetés a bajok kikiáltására – nem a mi századvégünk privilégiuma. Most viszont mintha furcsán megszakadna a megszólalás évszázados folyamata. Mintha a „szerkesztőlény” gondolatai alól kihúzták volna a történelmet. A *magyarok krónikájából*, ebből a reprezentatív „népkönyv”-ből hiányzik a *Török áfium*. Hiába keresem az 1561–1664 évek történetét áttekintő lapokon. Nincs Zrínyi művei között. Gondolom, a kronológiákban csak jutott számára hely. 1661–1662-ben, ahogy keletkezését a régi szakirodalomban vélték. Vagy

1663 nyarán, ahogy a történeti elemzés újabb források feltárásával kimutatta és *Zrínyi Miklós prózai művei* újabb, 1985. évi kiadásában az irodalomtörténészek is elfogadták. Sehol semmi. Lapozom a képekben gazdag vaskos kötetet, és az 1632–1636 éveket tárgyaló oldal felső sarkában meglátom a *Török áfium* kinyomtatott példányának első lapját. Eszerint Zrínyi alig tizenkét, vagy maximum tizenhat éves korában írta volna ezt az érett politikai művét, és ki is nyomtatták, mégpedig éppen 1632–1635 között, amikor II. Ferdinánd császár és magyar király keményen tiltotta a török elleni harcot. Ha igaz, tudományos szenzáció volna. Valójában a kép a *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi* című 1705-ben kolozsvári impresszummal kinyomtatott könyv második lapja. Véletlenül került 1632–1636 eseményei közé? Vagy valami titkos jelentéssel? Hiszen a *Török áfium* nevezetessége, hogy nem csupán a török elleni harcról, hanem belső reformokról szól. Könyörtelen kritikával ír kora társadalmáról. Hanyagság, tudatlanság, önzés, hiúság miatt pusztul az ország, és „mert senki sem tanul tudományokat”. 1705-ben gróf Forgách Simon generális azért adta ki II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek írt hosszú ajánlással, más hasonló művekkel együtt, mert

lényegbevágó reformokat készültek meghozni ősszel a szécsényi országgyűlésen. Nézem *A magyarok krónikájában* a két korszakot, 1526–1686 és 1686–1765-ös éveket áttekintő összefoglalásokat; Zrínyi Miklós neve sem itt, sem ott, a *Török áfium*, a reális önismeret igényével együtt nincs sehol. Próbálom szembenevetni magam: posztmodern korunkban miért lenne ez még mindig fontos?

Két mesterünk: a felejtés és az emlékezet. Történelemmé csak az válik a megélt évszázadokból, amit a mindenkori utókor továbbvisz, megismer, megért, befogad. Amit kiválaszt a hatalmas anyagból, és tudásra, megőrzésre érdemesít. Minden kor megalkotja a múltból a maga történelmét. Kettős munkával. Felejt és felfedez. Csak úgy tud számba venni, ha tud felejteni is. Emlékezés és feledés kölcsönhatásban él – elválaszthatatlanul. Ha lenne műszerünk működését mérni, megfigyelhetnénk, hogy korszakfordulók idején a mutatók mindig erősen kilengenek. Különösen hirtelen zajlik az átrendezés új generációk színrelépte, hatalmi rendszerváltások pillanatában, háborúk végén, vagy ha lehunyta szemét a király és „a nép majd megőrül örömeiben” – ahogy a

pozitivistá Henry Thomas Buckle (1821–1862) rekonstruálta a párizsi utca hangulatát XIV. Lajos halálakor.

Emlékezés és feledés különös együttműködését Nietzsche „rejtélyes nász”-nak nevezte, amint Tatár György, a nevezetes mű fordítója bevezető tanulmányában kiemelte. Én viszont már sohasem fogom elfelejteni, hogy a *Korszerű elmélkedés a történelem hasznáról és káráról* magyar fordításban 1989-ben jelent meg, s azon a decemberi napon, 22-én egy könyvesbolt kirakatában az akkor bukott diktátor hirtelenében kitett képével együtt volt látható. Kitárva az üzletek ajtajai, az utcát betöltötte a rádiók felerősített hangja, úgy véltem, végre vége. Vége a Nietzsche szavaival cinkosnak és cinikusnak nevezett historizmus térségünkben eltorzult változatainak, vége az egymásba ékelődő kis nemzetek gyűlölködésének. Kiesik mindez örökre a Duna-táj emlékezetéből, hogy helyet adjon a történetírás szigorúan tudományos és etikai követelményei szerint megértett nemzeti múltak egyetemes értékeinek.

Mára már nyilvánvaló, hogy ez a felejtő-émlékező játék nem ilyen egyszerű. Szerte a világban, s nemcsak hadverte régióink térségein, zajlik az átalakulás. Történelmi léptékben. Változnak a látószögek, ugyanannak a múltnak a

szemléléséhez egyszerre több nézőpont kínálkozik. Eddig ismeretlen történelmi rétegek tűnnek elő, többféle változatban. *Áfiummal és Áfium nélkül*. Keith Jenkins a posztmodern történet szemlélet legalább annyira sikeres, mint amennyit bírált könyvében, a *Re-thinking History* (1991) lapjain kifejti: egyszerre lehet tudományosan helytálló ugyanannak a múltnak egyik vagy másik nézőpontból történt rekonstrukciója. A köztudatba pedig az megy át, amit az intézményekben testet öltött hatalom képvisel. Ez a séma sem új. Már a múlt században végigjátszották a nagyhatalmi nacionalizmusok. Ez lenne tehát a jövő század lehetősége? Ahány hatalmi tömörülés – csoport, párt, nemzet, ország, multinacionális képviselet –, annyiféle történelemből tanulhatják a régi harci játékokat, tanulhatják kaszabolni, megvetni, gyűlölni egymást vagy önmagukat a jövő század gyermekei? A sarokba szorítottak, a bölcsek és az írástudók pedig élhetnek az utolsó szó jogán a hallgatással? Ami később véteknek minősül? Vagy ez sem olyan egyszerű? A cinkos hallgatás és a tiltakozó csend megkülönböztetése? Évszázadok óta ismert gyakorlat a szótlanság, a csend. Újra meg újra választott magatartás a lelki kivonulás, a passzív rezisztencia. Minden kultúrában. A

változások és válságok 16–17. századi Európájában pedig különösen lelkesen tanulgatták a hallgatás kultúrhistóriáját. Bestseller lett Epiktétosz, Seneca és Jónás próféta története. Anyanyelvükön ismételték a Prédikátor könyvét a különböző vallású hívek és nemzetek: „ideje vagyon az hallgatásnak, és ideje az szólásnak”.

„Klastromba beülök és valameddig Isten nem boldogítja szegény hazánkat, s nemzetünket: mindaddig csöndességben ott ülök” – írta Béri Balogh Ádám brigadéros 1710 válságos tavaszán. Babits egyenesen földrajzi helyzetünkéből következő sajátosságunknak látja a gyakori hallgatást. Ezen a tájon sokszor adódik úgy, hogy az egyetlen lehetséges cselekedet a tartózkodás a cselekvéstől. Érdekes, hogy éppen a nagy cselekvő 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben hangzik gyakorta Epiktétosz: „egyes dolgok hatalmunkban vannak, más dolgok nincsenek”. Ha másként nem, visszakérdezve, mint századvégünk hangszerelésében: „mennyiben áttörhetetlen a tehetetlenség?”

Tudjuk, a némaságban is lehet átütő erő, az is minősülhet cselekvésnek. Lehet súlyos és beszélő a csend. Ahogy Kosztolányi interpretálja. Néró szóra akarja bírni

féltestvérét, de Britannicus nem beszél. Hiába faggatja, hiába próbálna tőle is dicséretet kicsikarni az önmagát költőként is tömjéneztető császár. Az igazi költő hallgat.

Lehet messzire hangzó is a csend. George Stepney, Anglia bécsi követe 1700 elején szükségesnek vélte, hogy Londonban is tudjanak Zrínyi János különös magatartásáról. Hosszan ír róla, hogy a kivégzett bán, Zrínyi Péter fia, aki a prágai egyetemi tanulmányai után a császári hadsereg ezredese lett és kiváló gentleman, évek óta egy árva szót sem szól. A törököt kiűző háború idején tartóztatták le, hamis váddal, s azóta hallgat. Hurcolták börtönről börtönre, váltogatták őreit, de sehol, senkivel nem beszélt, szólásra senkit nem méltatott. Írásban közölte, kis cédulákon feltétlen kívánságait.

Családi sajátosság lenne a Zrínyiek körében ez a britannicus magatartás? János húga, Zrínyi Auróra (1658–1735) tizenhárom évesen választotta ezt a törékeny gyermeki személyiség önvédelmeként. Apja letartóztatását követően, miután anyjától is elszakították és a klagenfurti kolostorba vitték, megnémult. Feljegyezték a kolostor krónikájában, hogy a kislány egy álló esztendeig nem szólt, gyóntatóján kívül senkivel sem beszélt. Különben kiváló

zenei tehetség, bátor lélek, később évtizedeken át ő vezeti a kolostor énekkarát; akkor is, amikor idős korában egy rosszul sikerült hályogoperáció következtében megvakult.

S ha mindez nem több, mint sajátos pszichés állapot, az elektív mutizmus jelensége, ami a magyar történelem ismétlődő alaphelyzeteinek jellemző metaforájaként értelmezhető? Csakhogy a csend nem magyar kiváltság, és jelentései sokfélék. „A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduárd angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után, ötszáz walesi bárdot végeztetett ki” – magyarázta lapalji jegyzetben Arany János a hallgatás és mégis kimondás fájdalmas magyar balladáját: „Körötte csend, amerre ment, / És néma tartomány.” A *Török áfium* ebből a világnagy némaságból indít. „Cyrus király mikor Cresusra Sardis városát vitéz volna, azt írta a Historia, a városnak megvételekor egy vitéz magára a Cresus Királyra akadván s nem tudván ki legyen, meg akarta válni, Cresus király fia, a ki egész életében néma vala, és soha egy szót az előtt nem szólhatott vala ott találkozáskor lenni az Attya mellett...”

Az első világháború idején, amikor kiderült, hogy a *Török áfium* sok részlete azonos Busbequius először 1581-ben

megjelent, majd több kiadásban elhíresült röpiratával, az *Exclamatio*val, heves vita bontakozott ki: lehetséges, hogy a gyönyörű nyitójelenet átvétel? Hogy a *Török áfium* addig sajátosan magyarnak vélt gondolatmenete is nagyjából Busbequiusét követi? Hogy ez az ízig-vérig magyarnak tekintett mű idegen mintára készült? Kevesek ismerték el, hogy éppen ebben rejlik nagysága: egyszerre egyetemes és magyar.

A királyra kardot emelő vitéz és a megszólaló néma királyfi képzete közös kultúrkincs. A jelenetet előszeretettel ábrázolták. Apafi Mihály fejedelmi rezidenciájában kárpiton volt látható a nagy pillanat. Mert a történet lényege a megszólalás: „látván veszedelmét Atyjának, megszólala a vitézhez, mondván neki: Ne bántsd a királyt!”

A megszólalás képességét a kereszténység szakralizálta. A *Török áfium* felkiáltása teljesen világi: „...én csaknem mintegy néma, kinek semmi professiom a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal...” Mégis átüt rajta a régi szakrális szöveg Márk evangéliumából: a „némáknak visszaadta beszélőképességüket”.

Mikor kiáltott Zrínyi és miért? Csendben vitáznak róla több mint egy évszázada. A sajátos hazai historizmus idején

voltak, akik nagy csinnadrattával, gőgös melldöngetéssel és harsány külsőségek kosztümjeiben az önkényesen értelmezett, kisajátított nemzeti hagyomány bástyaiba zárkóztak, és úgy vélték, Zrínyi egyszerűen érthető. Nem mond mást, mint hogy „kössünk kardot a pogány ellen”, és egyedül akarta kivenni a törököt az országból, hogy a „dicsőség is egyedül a magyaré legyen”. Sajátos és messzeható következményekkel járt, hogy éppen a polgárosodás sikeres évtizedeiben, az 1800-as évek végén azok lettek a sztártörténetírók, akik Magyarország történelmét kitepték Európából, és kizárólag harcok és haditettek sorozatára szűkítették a múltat. Kézenfekvő, hogy a magyar történelem ilyen felfogásában a *Török áfiumot* Szekfű Gyula másokkal együtt a szép, de képtelen illúziók világába utalta. Az sem különös, hogy a kellően nem ismert *Török áfium* jelentését valami örök magyar ellenzékiesség heroizmusával azonosították. Jól szemlélteti ezt az 1970-es évekből egy budapesti szakiskola diákjának válasza a kérdésre, hogy ki is volt Zrínyi. Hosszú, néma csend, majd felcsillanó szemmel avatta kortársává a horvát bánt: „írt valamit, amit betiltottak”. Ezt még el is felejthetem, de a kínos tanári mentegetést aligha: a *Szigeti veszedelem* sem volt

tananyag. Olvassuk ezek után is szótlanul *A magyarok krónikája* optimista sorait: „az eposz azonban mindörökre irodalmunk egyik legfényesebb gyöngyszeme marad”?

Kialakult Zrínyi röpiratának egy másfajta értelmezése is: a reformkorban, és azok körében, akik Magyarország európaiságát keresték a múltban, akik a humánus, a polgárosodás nyomait próbálták felderíteni. Osztották Horváth Mihály (1809–1878) nézetét: a múlt nem bírálhatatlan nemzeti kincs, és iránytű a jelenben (a jövőre nézve) csak úgy lehet, ha „az emberiség álláspontjáról” tekintünk végig rajta. Reális történetismeret nélkül – írta Szalay László (1813–1864) – lehetetlen Magyarország polgári átalakítása, és a „szorosán politikai reformra pazarlott erő, minden törekvés mellett is jótékony következmény nélkül marad mindörökre”. Inkább az igény, mint a bizonyosság szintjén vélte a reformkorban nélkülözhetetlennek a *Török áfium* értékeit Kölcsey és Széchenyi. Majd több mint egy évszázad múltán, a világveszélyre ébredő Magyarországon Babits hasonlóan dönt a szólás felelősségéről, mint Zrínyi.

Ami régen sejtés volt vagy megérzés, ma tudományosan bizonyítható. A hazai és a külföldi levéltárakból feltárt, eddig ismeretlen források s a főleg Habermas és Gadamer

nevéhez fűződő szövegelemző módszerek segítségével érthető a *Török áfium* másik jelentésrétege. Ma már nyilvánvaló, hogy sokkal több, mint egyszerű harci riadó a török ellen. Drámai számvetés jövővel és múlttal. Értékrendjével beleszól a mi századvégi vitáinkba is – akár ismerjük, akár kifelejtjük a históriából.

Zrínyi nem magányos megszólaló. A *Török áfium* hangja nagy nemzetközi kórusban szól. Akkor már jó kétszáz éve, az oszmán hódítás kezdetei óta feleselnek, vitáznak, perelnek egymással Európa megújulását követelve a különböző nemzetek szószólói. Nemcsak Busbequiust, a Habsburgok németalföldi származású, törökországi diplomatáját tisztelhetjük soraikban, hanem Aeneas Sylvius Piccoliminit, a későbbi II. Pius pápát és a névtelen ferences szerzetest, nemcsak Erasmust és Luthert, hanem a spanyol Juan Luis Vivest, a horvát Georgievitzt, a magyar Sylvester Jánost (1504–1551) és a francia Sullyt. A vesztfáliai béke (1648) után viszont a kórus más hangnemben, soha nem tapasztalt hangerővel, új tartalommal gazdagodva zeng.

Megkezdődött az újkori Európa hatalmi viszonyainak átrendezése. Az országok hosszú békére készülnének, de a török bent van Európa szívében, hadiflottái elborították a

Földközi-tenger keleti medencéjét, harcban áll Velencével, végigpusztította Erdélyt, megtámadta a magyar királyt és Habsburg császárt.

1663-ban a *Török áfium*hoz hasonló röpiratot adtak ki a franciák, a velenceiek, a morvák. Először jelent meg külön röpiratként németül, a latin eredetivel együtt Busbequius kiáltványa is. Különös visszaigazolásként annak, ami az Apostolok Cselekedeteiben olvasható: „beszélni kezdtek különféle nyelveken”. Valamennyi szöveg az ébresztés, a megszólalás szimbólumával nyit. A példák sokfélék: antik, bibliai és az akkori modern világbeliek. A Capitolium lúdjai, az elaludt tanítványok felszerkenése, a Ninivében kiabáló Jónás próféta és az „ébresztő óracska” példázata mind ugyanazt a célt szolgálja: Európa! nyisd fel szemedet, vetkezd le bűneidet. Fogjatok össze, cselekedjetek.

A 17. századi Magyarországon még tudtak európai nyelven hangot adni országos érdekeknek is. Ez az oka, hogy Zrínyinek a sajátos hazai viszonyokkal foglalkozó gondolatai ugyancsak érthetőek a közelebbi és távolabbi égtájak alatt. Nemrégiben *Török áfium*-részleteket talált a *Regenspurghischer Heerholdt*ban Németh S. Katalin, gondolatmenetét pedig a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* lapjain Péter

Katalin ismerte fel. S látom, hogy néhány gondolata Lipót császár latin kiáltványába is bekerült.

A 16. századtól újfajta érvelési mód jött divatba: ha háborút indítanak, jogosságát ki kell fejteni, bizonyítván az okokat, lehetőséget kell adni az ellenfélnek, hogy meghallgassák. Hajlandó vajon méltányosan tudomásul venni és orvosolni a sérelmeket? Fegyvert fogni ugyanis csak végső esetben lehet. Mivel a hadügyi forradalom Európájában a háborúk hosszan elnyúlóak lettek, mérhetetlen pénzt emésztettek, a polgári lakosság kiszolgáltatott, az országok értékeit semmivé teszi a vas és a puskapor. Emberek, országok sebei félelmetesek. Ez a gondolat kiváló spanyol, angol és más tudósok évszázados munkáján át jut el Hugo Grotius (1583–1645) korszakos jelentőségű elméleti megfogalmazásáig a népek közös jogáról, a „jus gentium” fogalmát is kifejező *De jure belli ac pacis* (A háború és a béke jogáról) című művéig.

A nemzetközi török háború kiáltványaiban a fegyverfogást két érvrendszer indokolja. A régi: veszélybe került a Christiana Communitas, „Európa, a mi hazánk”. Az új, a jövő követelménye: az oszmánokkal nem lehet civilizált, békés életet élni. Fegyveres támadásaik,

kalózhajók megsemmisüléssel fenyegetik Európa kereskedelmét, civilizációját és nemzeteit. Jelenlétük a kontinens szívében örökös háborút gerjeszt, miközben a vesztfáliai béke Európája hosszú, nyugalmas jövőre készülne. 1663 nyarán a Magyarországra hadjáratot vezető Köprülü Ahmed nagyvezírral Lipót császár és magyar király hosszan tárgyal a békéről. Köprülü huszonhét éves, képzett és jól tájékozott az európai és magyarországi viszonyokról. Keveri és váltogatja követeléseit, mint lapjait a gyakorlott kártyás. Engedje át Lipót a királyi Magyarországból a keleti és az északi részt a Vágig, és adjon szabad átvonulást Horvátországon, hogy hátba támadhassa Velencét. Közben elfoglalja Érsekújvárt és végigdúlhatja Morvaországot és Sziléziát. S készül, hogy megvalósítsa másfél éves tervét. Felszólítja a Magyar Királyság politikai elitjét és lakóit: hódoljanak, ismerjék el a szultán hatalmát. Kész a forgatókönyv is: országgyűlést hív össze Pozsonyba, ahol pártfogoltját, Apafi Mihály (1632–1690) fejedelmet a magyar rendek majd királlyá választják. Cserébe teljes védelmet, szabad kereskedelmet, s a különböző hitűek szabad vallásgyakorlatát biztosítja, mert – mint egyik kiáltványában írta – a térségben csak így lehet nyugalom. Ha

viszont nem hódolnak, megtapasztalják a tatárok tűzzel-vassal pusztító büntetését.

Apafi halogatta, hogy a nagyvezír utasítására hadaival kivonuljon mellé a királyi Magyarországra. De amikor az ötödik alkalommal hozta meg parancsát a kapucsi pasa, már nem térhet ki, mennie kell az érsekújvári táborba. A helyzetet Bethlen János (1613–1678) kancellár „labirintusbelinek” minősíti. A fejedelem üzen a Királyságba, megteszi, amit tehet, de ők is „mutassanak realitást”. Íme az a bizonyos szólásra készítő „kommunikatív szituáció”. A régi szövegek jobb megértéséhez éppen a kommunikációs kényszer vizsgálatára kialakult új módszerek vezettek el.

Megszólalás és kiáltás a *Török áfiumban* egyszerre hordoz konkrét és elvont jelentést. Reális politikai tett és szimbolikus gesztus. Zrínyi látomása Köprülü tervét ismerve érthető: „Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát...” Ez a rettenetes sárkány a török. Zrínyi futna a feladat elől, mint Babits Jónása: „Nehéz ugyan ez a hivatal nékem...” S itt is az Úr a főszereplő: „de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltok, imé

üvöltök...” Ezek után alig hihető a régi vélemény, hogy Zrínyi ezeket a sorokat 1660–1661 nyugodt telén írta – s óvatosságból nem engedte kinyomtatni, talán csak kézírásban próbálta terjeszteni. Íróasztalfiókban nem szokás „kiáltani”.

Az „országunk gallérjává” fogyott Magyar Királyság kiszolgáltatott, a török túlerő kétségbeejtő, az emberek félnek, nagy úr a kényszer, sokan hódolnának. Zrínyi röpirata már címével is válasz: „Az török áfium – egy 1664. évi példányán: *Az Török Fatum – ellen való orvosság avagy Az Töröknek magyarral való békességhe ellen való Antidotum.*” S a szövegben többször utal rá, a hódolás nem alternatíva. Tárgyalni nem lehet, szavát a török meg nem tartja, és lerombolja a civilizációt, a kor szimbolikus nyelvén fogalmazva: „gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt”. Antihumánusra felelet csak egy lehet: „fegyver, fegyver, fegyver kívántatik...” Súlyos döntés. De váratlanul visszakapcsol a humánus szférájába. Az aktuálpolitikából általánosabb síkra.

Nemcsak vitézség, hanem „tanulás”, „disciplina” kívántatik. Nemcsak bátorság, hanem „fáradhatatlan szorgalmatosság”, nemcsak vakmerőség kell, hanem – főleg

- „az okosság mértékletessége”. Nem arról van már szó, hogy dicsőséget szerezzenek; a jövő forog kockán. „Minékünk pedig magyaroknak nemcsak dicsőségünk, de megmaradásunk is abban van.” A megmaradás első feltétele a reform. Mindez a korabeli világ korszerű követelménye.

Eötvös például még tudta, hogy Zrínyi reformot akart. Azóta viszont teljes feledésbe merült a Zrínyi-korabeli reformpolitika, a történelemkönyvekben a magyar politikai kultúrát a Habsburg-ellenes vagy Habsburg-barát sémákra egyszerűsítette a másodvirágzású historizmus, a kiürült, külsőségekbe menekülő romantikus szemlélet.

Első lépés a reformra az önismeret. Zrínyi látlete kegyetlen: „Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig valahunnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymás gyűlölésért és ezer ilyen vétkünkért. Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek...” Külön ír a katonaság és a nemesség, a szülők és az ifjúság bűneiről. Ezek a bűnök a régi rossz szokások, s az elmaradottság bűnei: tanulatlanság, gőg, önhittség, cifrázkodás,

kevélykedés a nemesség titulussal, az ország ügyére nem gondoló közöny és a gyűlölködés egymás ellen. Ez utóbbiról korábbi írásában is kifejti: olyan, mint a túl sok puskaporral töltött ágyú, azt is elpusztítja, aki elsüti.

Különösen súlyos bűnnek tekinti a szabadság téves értelmezését. Sokan úgy vélik: a szabadság szabadosság. „Szabad akar lenni prédálni, részegeskedni, szabad urat, hadnagyot válogatni (váltogatni), ott hagyni, ha elunja, ez az ő szabadsága.” Szabadság „kassai kereskedők, kecskeméti tőzsérek, soproni kalmárok” kárára.

Mindez mai fogalmaink szerint diagnózis a magyarországi válságtünetekről. Nem öncélú tetszelgés, nem tehetetlenül kesergő önmarcangolás. Bizony nem mondható másként, mint az annyira kompromittált közhellyel: ügyet szolgál. „Megismervén magad... reformáld vétkeidet”. Zrínyi jó emberismerő. Tudja, hogy az örökös ostorozás ellenkező hatást, közönyt vagy dacot vált ki. A katonának – írja – nemcsak fizetés és ellátás kell, hanem elismerés is. Az országnak pedig önbizalom. Ha valóban létezik a sokat hangoztatott „lelki környezetvédelem”, akkor a *Török áfium* korai kísérletnek tekinthető. Akár

forгатókönyvül szolgálhat(na), miként lehet önbizalmat önteni egy reményvesztett országba.

Minden generáció hallja egy évszázad óta: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”. Mondhatnám: agyonidézték. Úgy értelmezik, hogy mindenkinél különb nemzet, a világ legkülönb nemzete vagyunk. Holott Zrínyi szavainak eredeti értelme egészen más. Erre éppen a változások pillanatában, például a reformkorban éreztek rá a jövőért felelősen gondolkodók. A *Török áfium* gondolatmenetéből ugyanis egyértelmű: a tanulékonyság képességével vagyunk (voltunk) egyenrangúak Európa nemzetei között.

Mit kellett és mit tudtunk megtanulni, hogy a 17. század második felének kihívására felelni tudjon az ország? El kell sajátítani az országok védelmi rendszerét átalakító, hadügyi forradalom követelményeit. Vagyis állandó, korszerűen kiképzett hadsereget kell teremteni, s a vagyonok és a jövedelmek szerinti arányos teherelosztást. Nélkülözhetetlen, hogy jól és gondosan gazdálkodjanak az ország értékeivel. Mindennek pedig feltétele az országos döntésképeség, az „unanimis consensus”, a különböző

országrészek, magyarok, horvátok, dunántúliak és erdélyiek közös akarata.

Külön figyelmet érdemel, ahogy a *Török áfium* az idegenek, külföldiek kérdésével foglalkozik. Mindenekelőtt el akarja oszlatni az akkor sokakat foglalkoztató véleményt, hogy csak mások húzhatják ki az országot a bajból. Tudatosítani kívánta korának realitását: az Universitas Christiana régi szép eszméje már nem mozgósítja Európa országait, minden nemzet a maga érdekeit nézi. De tudja, hogy vannak új, közös érdekek. Egy évtizeden át dolgozott munkatársaival azért, hogy megnyerjék a külföldi hatalmakat. 1663-ban már a Rajnai Szövetség elnökével, János Fülöppel együtt szervezték a törökellenes nemzetközi szövetséget, bevonva abba a Habsburg-kormányzatot is.

Mennyiben tekinthető hitelesnek, amit Zrínyi és köre a vesztfáliai békét követően Európáról felismert? Csáktornya a Konstantinápolytól Londonig húzódó elég széles hírhálózati rendszer egyik központja. Könyvtára naprakész. Zrínyi racionálisan ismeri a nemzetek érzékenységét: „Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akármelyikéről is igyekeznék gyalázatokat írnia.” Nem hallgat az országok önös érdekeiről sem. Ha „minden

remediumunk (orvosságunk) csak a másoktól való segítség koldulás” – írja –, akkor bizonyos, hogy senkire sem számíthatunk. „Mert ha mi csak zsebben tesszük a kezünket, senki nem gondol velünk, ha nem tudom, mint kérünk segítséget, azt fogják szólani felőlünk: Quaerunt gentem, cum qua cadant (Keresnek népet, amellyel együtt elveszenek): s magok közt pedig azt: fatis accede, Diisque, et cole felices, miseros fuge (Tarts a sorssal és az istenekkel, keresd a szerencséseket s kerüld a nyomorultakat.)” Vagyis Magyarország csakis úgy lehet katalizátora a nemzetközi törökellenes erők összefogásának, s csakis úgy kaphat segítséget, ha reformálja önmagát, dolgait rendbe szedi.

Hiba lenne szaktudományi elemzésekbe merülnöm. Csupán érzékeltetni próbáltam a *Török áfium* értékrendszerét. Önismeret, mérséklet, okosság, szorgalom, tanulás az előbbre jutott-tól, kölcsönös tisztelet, reális önbecsülés, felelősség, készség a jobbra – mind olyan érték, amely ma sem vesztette fedezetét. Sőt, hallom úgy is emlegetni, mint polgári értékeket. Georges Duby írja, hogy semmi sem olyan jellemző egy korra, mint értékrendszere. Milyen értékeket minősít elavultnak, felejt el, és milyen új értékeket hív elő az addig ismeretlen múltból.

Századvégünk lázgörbéje az értelmiségi és polgári „nem-szólás” járványos terjedését jelzi. Mintha egy globálisan fenyegető áfium kábítana el bennünket. Valójában ezt a jelenünkre telepedő áfiumot próbáltam megérteni Levendel Júlia esszéjét olvasva. Mert nem csak arról van szó, hogy sorra elhullajtjuk múltbeli értékeinket. Ami történik, az a jelen és a jövő históriája. Világméreteken. S minél harsányabbak a tájékoztató technikák, hangosabbak a nyomtatott és elektronikus hírek, az emberi tényezők világában, annál nagyobb a csend.

Csodálhatjuk? Ki tudná megszámlálni, mennyi tengernyi szó ment füstbe! Ki mondhatná meg, hova szállt a régi generációk boldog hite, hogy a megszólalás történelmi tett. Bizonyos csak annyi, eljárt az idő minden próféta felett. Nemcsak nálunk. Világszerte. Semmibe tűnnek a váteszek. Ólomsúlyú lyukas égboltunk alatt hitelüket veszítették a szavak, vagy elvéreztek a pózok, hazugságok, brutalitások zátonyán, s a demagógiák, napi érdekek olcsó vásárain. Régi tapasztalatok ezek. Arany Jánosnál *A régi panaszban*: „Mennyi szájhős! Mennyi lárma! / S egyre súlyedt a naszád.” Babits visszaigazolásában az *Arany Jánoshoz* című versében:

„és jönnek az új lantosok sereggel, / sebes szavakkal és hangos sebekkel”.

A humánium rohamos értékvesztéséről még valamikor a hatvanas évek elején beszélt nekem Rappaport Dávid, az Amerikából hazalátogató pszichológus, akivel Vas Istvánék révén találkoztam, mivel ő a Vermeer-hamisításokkal foglalkozott, s én akkoriban próbáltam valami újat mondani Thaly Kálmán (1839–1909) álkuruc balladáiról. Bámulattal hallgattam szavait arról, hogyan szorul a kultúra katakombákba feltartóztathatatlanul. Akkoriban hajnalokig tartó pezsgő vitákban éltünk, de hittem neki, hogy eljön nálunk is ez az idő, és egyetértettünk, az értelmiség úgy menti át majd a kultúrát, mint egykor pislákoló mécsesük mellett a középkori kolostorok szerzetesei. Elképzelésünk naivitása mára több mint nyilvánvaló.

Feltűnő, hogy nálunk mennyi publicisztikai írás foglalkozik az értelmiséggel. Szociológus és közgazdász professzorok írásai és interjúi egybevágó diagnózisokat közölnek. Külföldi és hazai egyetemeken dolgozók, távolról vagy a „cethal gyomrából” kiáltó mai Jónások véleményei egybevágnak: eltűntek a másként gondolkozók, az értelmiség szélsőséges csoportokra esett szét, a többség

anyagilag ellehetetlenült, vagy így, vagy úgy a szellemi perifériára szorult, szakmai, pártpolitikai vagy baráti szekértáborok sáncai közé zárkózott. Közhellyé vált Julien Benda véleménye az írástudók árulásáról, tévedésnek a „szellem mérnökei” minősítés, és csaknem vágyálom Karl Mannheim tétele a gondolkozás lényegi autonómiáját megvalósító „szabadon lebegő értelmiségről”. Közös jelenség, hogy az értelmiség elhallgatott, vagy elhallgatóban van. A történész úgy látja, többek között azért is, mert bármennyire különös és érthetetlen az Internet világméretű diskurzusában, az emberi szó kommunikációs régiói valójában beszűkülőben vannak.

Egy 18. század végi utazó, Robert Townson megjegyezte, hogy a falusias külsejű Debrecen utcáin angol, holland vagy a német nyelvben járatos emberekkel találkozott. Csodálkozott, mert nem ismerte ennek a jelenségnek messzire nyúló történelmi hátterét. Mai helyzetünk nem érthető teljes összefüggésében, ha megfedkezünk róla, hogy évszázadunk folyamán az értelmiség több generációját semmisítették meg. Különböző változatokban. Babits Jónásának sorsa még nem is a legrosszabb „...bevitték / egy nagy terembe, hol arany teríték / mellett heverték a

Hatalmasok, / nyüzsgvén köröttük szép rabszolga sok / és meztelen táncoltak ott a szolgák / vagy karddal egymást ölték, kaszabolták / játéku. Jónást meg egy cifra oszlop / tetejébe tették hogy szónokoljon...”

„Ideje vagyon az szólásnak”, de ki szólhat, és hogyan és kinek lesz füle a hallásra? Például a falusi kisiskolák megszüntetése, a régen zajló körzetesítés révén nemcsak eltűnik az értelmiség a falvakból; évszázados tapasztalatok bizonyítják: a falusi orvos, tanító, lelkész közvetítette oda-vissza a szavakat az országos fórumok, de – méltán állíthatjuk – a szűkebb és tágabb világ között is. A negyvenöt éve Angliában élő magyar író, Schöpflin Gyula legutóbb (Korunk 1996/március) *Nyílt levélben* szólt Gheorghe Funar polgármesterhez a hosszabb távú gondolkozás érdekében, hogy a „népek közötti egyet nem értés sovinizta szólamok helyett a tisztességes (és szükséges) viták s a mindenkor kívánatos bölcs kompromisszum józan színvonalát érje el”. Vajon megjön a válasz a „tiszteletteljes üdvözlettel” küldött szavakra? (Megjött.)

Tegyük fel hát a kérdést: ha a Zrínyi-féle szellemet, a megszólalás felelősségét valóban elfelejtenénk, mit vesztenénk? Nem értenénk a görögöket, a Prédikátor

könyvét, nem értenék a *Mindvégig*ben Arany sorait. Értelmét vesztené a hallgatás, és megnémulna a kiáltásra készítő idő. Nem lenne vevő- és adóállomásunk az önazonosságát kereső világhoz. Nem ismernénk önmagunkat és nem ismertetnénk meg magunk. Elvesztenénk történelmi érzékenységünket, kihalna itt a Duna-tájon az értelmes élet vágya. Mintha egy globálisan fenyegető áfium kábítana el bennünket. Elfelejténék az ezerszáz esztendőn át tanultakat, a határhelyzet létállapotának elviselhetőségét, a katarzis igényét. Nem értenék Babits Jónását, hogy miként lehet „a végső kudarc-élményből szüretelni a mégis-reményt” (Nemes Nagy Ágnes). Ezen a Magyarországon nem lenne igény, hogy keressük a lét értelmét. Nincs felelet a szerkesztőlény jegyzeteire. Isten sem mondhatná Jónásnak többé: „a szó tiéd...”

1997

SZÁZADFORDULÓINK

A plakáton Johanna Stude, Klimt híres kék-fekete-piros kompozíciója, június 15-ig nyitva a *Wenen 1900 Portret en interieur*. Csakhogy a Van Gogh Múzeum megközelíthetetlen, az egész körzetet lezárták, Amszterdam közepén Európa jövő századáról tárgyal a „csúcs”. Majd miután az államfők biciklizve is áttűntek a képernyőn, s lezajlott a búcsúvacsora a Rijksmuseumban, az *Éjjeli őrző* előtt, két nappal eltolták a zárást, és rohanunk, hogy még bejussunk.

Először az egészet próbálom áttekinteni, sietek végig a termeken. Elsuhannak a reprodukciókról ismert híres képek. Élőben mások. Eleven tekintetek, valódián tompa tónusok, telt színek, kockák, geometriák, harmóniák és disszonanciák. Áhítatra int az *Eingang zum Paradies* (1903–1904) messzeségbe kanyargó útja, de a festmények mellől plakátok kiáltanak rám és litográfiák, könyvtáblák, sőtartók, székek, jól ismert épületek fotói tolulnak elém. Ez a kiállítás egészen más, mint a megszokott. Ez Bécs 1900-ban. Ahogy építkezett, élt, álmodott, ahogy készülődött és szorongott, ahogy megfogalmazta a világot a századfordulón.

Főleg Klimt *Pallas Athénjét* szerettem volna látni, de váratlanul ismerősbe botlottam, és megállt az idő: Elza Galafrès, olajportrén 1908-ból. Ugyanaz a jellegzetes hajviselet, nyugodt tekintet, ahogy a volt budai otthona kertjében álló szoborportréján naponta láthatom. Azt hiszem, ez volt az a pillanat, amikor összecúsztak a századfordulók. Egymásra írt jövők, innen nézve már múltnak tűntek a Duna-tájon, ezen az elnyűhetetlen (valóban elnyűhetetlen?) palimpszeszten.

EGY KIÁLLÍTÁS TÉTJEI

Régről jól ismertem a várost. Mohács óta Bécsben is zajlott Magyarország története. A királyság egyharmada a Habsburg Birodalom hatalmi szférájába került, az osztrák örökös tartományok urai viselték a német-római császári, a cseh és a magyar királyi koronákat. A törökök is úgy látták, hogy csak akkor lesznek biztosak Magyarország birtokában, ha elfoglalják a bécsi király városát, majd az oszmánok megszállta területeket visszafoglaló háború idején a határok még inkább összemosódnak.

Mit mondhat újat még a Bécs 1900 kiállítás? A századfordulót is hányszor megfogalmazták már Prága, Budapest, vagy mondjuk a Burg szemszögéből. Annak idején napi olvasmányom volt a város bedekkere, mint Isten szolgájának a Breviárium. Elegáns bordó vászonkötés, bibliapapír, a Monarchia fénykorában nyomták, öröm volt kézbe venni. Zádor Anna (1904–1996) adta kölcsön, hogy megkeressem, hol laktak, hol dolgoztak, melyik kávéházban szidták Thaly Kálmán kuruckodásait a bécsi magyar történetírók. A különös élményt, ami akkor elragadott, még valamikor a gyerekkor mélyén hallottam Bárnán, a hegyek közé zárt nógrádi faluban. A plébános úr asztalán kiterített várostérkép. „Párizs! – mondta Apámnak és kinézett a február végi derengésbe, a havas útra, ami ott véget is ért, mert odébb már Csehszlovákia volt – én itt lakom, de nem itt élek.” Ezt az érzést táplálták bennem a századfordulói Bécsben dolgozó magyar történészek levelei; a vasfüggöny mögött laktunk, de mindig valahol másutt is éltünk. Amikor végre kijutottam, úgy tűnt, ismerem a belső várost, akár a tenyeremet. Valami lényegeset mégis csak itt, az amszterdami „csúcs” után tudtam meg róla.

A Van Gogh Múzeum és az Österreichische Galerie közös vállalkozásában a kiállítás rendezői Közép-Európa századfordulóját rekonstruálták. Úgy, ahogyan Bécsben összpontosult. Hosszan és elhatárolóan, 1866–1918 között. Elhúzódó századforduló lenne? Vannak a hosszabb folyamatokban is döntő időpontok, lényeges szakaszok. Itt a historizmus és az impresszionizmus nagy ívén belül a szecesszió és az expresszionizmus bő másfél évtizedére esik a hangsúly. Most, 1997-ben pontosan száz éve, hogy művészek és értelmiségiek, festők, írók, építészek, zenészek és a kultúra működését akkor másként gondolók megalapították a Vereinigung bildender Künstler Österreichs-t, ismertebb néven a *Secessiont*. Más szellem, új érzékenység, új tudományok. Ahogy átvitorláznak a tizenkilencedik századból a huszadikba, és elképzelik a jövő évszázadot.

A naturalizmus kiürült, a hagyományos historizmus epigonok tömegcikke lett, a hatásos szólamok elrongyolódtak, már nem fedhették el többet a meztelen igazságot: valami nincs rendben, érkezik a jövő, és minden másként lesz, minden megváltozik. Kiállításainkon új érzelmek, várakozások és nyugtalanságok, vágyak és

félelmek kifejezései; a művészek újrafogalmazzák a végső kérdéseket, a szerelmet, a személyiséget, az életet és a halált. Felvázolják a modern nagyvárost, új életformát álmodnak, tágasabb léthelyzeteket.

Festmények, fotók, épületek, plakátok, szobabelsők, bútorok, ruhák, étkezészetek, grafikák, folyóiratok. Színek, formák, technikák orgiái. Otthonosság és robbanó feszültség. Virágok, a végtelen felé nyújtózó fák, indázó ágak követhetetlenül, utak, napok, vizek beszorítva a formák fegyelmezett rendjébe. Szimbólumok és allegóriák. Kertek, rózsák, gyerekek. A Postsparkasse elegáns homlokzata fotográfián. Modern madonnák, és reggelizik a család.

Különös együtt látni – talán először most a 21. küszöbén – , amit miután két világháború szétvert, megölt, elpusztított annyi mindent, a maradékot pedig széthordták, hogy különböző helyeken, közelben vagy távoli világrészeken őrzik múzeumok és gyűjtemények mélyére zárva az egykor összetartozó darabokat. Portrék, családok, gyerekek. Visszajelzések a személyiségről a pszichológiának. Gustav Klimt értelmes, várakozó és mindentudó női, a rózsaszín Sonja Knips a kertben (1898), Marie Henneberg sejtelmeivel, egy évre rá, hogy Freud híres könyve megjelent. Odébb Egon

Schiele Trude Engelje már a nyugtalanság, csaknem az őrület, a vihar előszele pedig 1911-ben, amikor a kép keletkezését teszik, még kevesen látták a jövőt. Oskar Kokoschka önarcképe: vörös ing, szürkészöld háttér, kereső tekintet, és megszenvedett új elhivatottság (1917).

Remények, botrányok, kudarcok és továbblendülések. Közép-Európa nagy pillanatai. Egymást érő kiállítások, és megjelennek az akkori világ legjobb művészei. Befut a Westbahnhofra Párizs. Az új-régi császárváros vonzerőt sugároz, ellenállhatatlanul. Otto Friedrich például Győrben élte le gyermekkorát, azután végigjárta Európa festőközpontjait, kiszállt a Gare de l'Esten, beutazta Spanyolországot, elment Észak-Afrikába, hogy ide térjen vissza, s megfesse a 29 éves Elzát, a berlini kereskedő leányát, aki először zongorázni tanult, azután színésznő lett Halléban, de igazán a Burgtheater közönsége értette meg játékában a művészi többletet; először férjhez ment Hubermann hegedűművészhez, majd Dohnányi Ernő felesége lett.

Szobák; barokk, rokokó, ónémet stílusban. Évek alatt évszázadok bútorait próbálják végig, egymásra halmozódnak, még a levegőt is elveszik a történelmi

rekvizitumok, és hirtelen valami egészen más: tágasság és célszerű egyszerűség. Az ízlésváltás követhetetlenül gyors, és úgy tűnik, elhatároló.

A közönség tolong, jól érzi magát a Ringen, a nagypolgárság vásárol és építkezik. A szecesszió szétsugárzódik, az Österr. Postsparkasse pénztárterme például bennem felidézi a zágrábi Esplanád szálloda hallját és az ottani horvát nemzeti könyvtár belső terét, az ablakok, ajtókeretek ornamentikáját. Bécsben 1906 körül újabb változás, a közönség érdeklődése elbizonytalanodik, visszakerülnek a régi olajnyomatok, a konzervativizmus is más alakokat ölt, viszont a modernitás él tovább, ünnepeelt festők stílust váltanak, s nyugtalan üzeneteket küldözgetnek vásznaikon az osztrák impresszionisták. Világok ütköznek meg, tagadják egymást és élnek együtt tovább. És az öreg épület már recseg-ropog.

A kiállítás nekem mégis eddig ismeretlen folyamatosságot, láthatatlan összefüggéseket mutat meg. Törések, szakítások, különbözőségek ellenére. A *Wenen 1900-*on minden összeszaladt: a modernség, a történelem, a természet és a jövő.

Friedrich behavazott *Josefplatz*-a képek sokaságát pergeti elém, a 17. századi városképeket, a Burgot – itt kell átvágni a kéziratár bejáratához –, és tudom, hogy II. József lovasszobráról benézhet a tér túloldalán emelkedő Pálffy-palota barokk ablakain. Carl Moll festménye, *Anna Moll, am Schreibtisch sitzend* (1903 k.) mögött, valahol a sárga-kék színekben, a tágas ablak párkányán sorakozó tulipánokon és századokon túl, Vermeer levelet író asszonyát látom hermelinprémes sárga köntösben 1665-ből, s a Vezúv hamujából kiásott pompeji leányportrét, viasztáblával és íróvesszőjét ajkához nyomva, amint gondolkodik. Az első Adele Bloch-Bauer portré (1907) mögött az arany háttér és az ornamentika Bizánc. Kokoschka *Téli tája* (1909) idehozza Bruegel képét. Ott a 16. századi disznóperzselés tüze melegít, itt, ezen a 20. század eleji havas tájon vakít a nap. Más dimenziókban, más technikával, de itt is, ott is átüt a kompozíció szerkezetén a négy őselem jelenléte, az egyetemes világkép, s középpontjában az ember.

Nő feketében, spanyolos divat szerint, Anton Romanko festette, 1886-ban. Ekkor jelent meg Károlyi Árpád nagyszabású műve: itt írta Bécsben. Európa országai közösen foglalták vissza Budát, mert évszázados belső

megosztottságok, vallási és dinasztikus háborúk után akkor összefogtak egy pillanatra. Azt a két évszázaddal ezelőtti századvéget a *Mercure historique et politique* egyik 1688 kora tavaszán megjelent száma különös jelentőségűnek minősítette. Annak ürügyén, hogy Zrínyi Ilona Munkács feladása után gyermekeivel Bécsbe érkezett. „Ha a régi rómaiak idejében lennénk, nem kétséges, hogy a császárnak nagy diadalmenetet szavaznának meg mindazokért a hódításokért, amelyeket ellenségeivel szemben elért... De miután ma felvilágosultabb szellemű században élünk és olyanban, amelyben az agy kiműveltebb, azt kell hinnünk, hogy Ragoczkai hercegnő megérkezésekor (Munkácsról) Bécsbe nem annyira a császárnak, mint ennek a nemes lelkű nőnek lehetne diadalmenete... ha valaki, akkor most ez a hercegnő az, aki diadalmaskodik, mert ezerszer nagyobb dicsőség megőrizni bátorságunkat a balszerencsében ...mint csatákat nyerni és várakat elfoglalni”. Azóta is a „felvilágosultabb szellem” a Duna-tájon hol késésben van, hol előrerohan, úgy tűnik, mintha állandóan ingázna az évszázadok között.

Engem tulajdonképpen már az a néhány magyar történetíró foglalkoztat. Hiszen Bécsben élték át a

századfordulót. S ha jól meggondolom, Károlyi Árpád, Takáts Sándor és Szekfű Gyula döntő művei itt születtek, ebben a légkörben fogantak, innen indultak. S milyen különös – gondolom –, századfordulókkal foglalkoznak. A 16. és a 17. századváltások meghatározó fejleményeivel. Őrülség, mert eddig semmi bizonyíték, hogy az itt megélt élmények készítették volna őket párbeszédre a korábbi és a még korábbi századfordulóval.

A DISSZONANCIA EMANCIPÁCIÓJA

S szidom magam. Micsoda meddő ötlet, összevetni művészt és történettudóst? Szekfű Gyulát és az osztrák Gustav Klimtet. Oskar Kokoschkát, a robbanékony prágai fiatal és Takáts Sándort, a negyvenes, szelíd, komáromi piaristát?

A Monarchiában élték át valamennyien a századfordulót. Valahol közösek voltak az érzések, félelmek, felismerések, a struktúrák, a késztetések, s egyformák a pályaudvarok. Ha más természetű is az érzékenység, s más dimenziókban fogalmaztak is, más válaszokat adtak, azonos kihívások érték őket. A kortársak az idő azonos végességében élnek. S az idő alapkategóriáit, a beveződés, elkezdődés és

folyamatosság tudatát mindig felerősítik az évszázadok stafétaváltásának pillanatai.

A századfordulón Bécsben élő magyar történészekről mint szellemi közösségről keveset tudunk. Együttesüket mint virtuális tudományos műhelyt még nem is vizsgálták meg. Sémákkal intéztük el: aulikus, Habsburg-barát vagy Habsburg-ellenes, esetleg apolitikus. Ezek nem ismeretelméleti fogalmak. Ahhoz sem visznek közelebb, hogy megértsük a századfordulós Bécs szellemi forrongását. Már Hans Makart, a szecessziót előkészítő késői historizmus bécsi festőfejedelme sem a Habsburgok dinasztikus barokk hagyományait elevenítette fel, hanem az antikvitas és a reneszánsz képeit, Erzsébet királyné Hermes-villájának hálósobájába a Szentivánéji álom jelenetét festette meg (1882).

Nézem az *Adele Bloch-Bauer II.*-t. Alakja természetellenesen hosszú, nincs kezdete, mintha gyűrűző tó vizéből emelkedne ki, háttérben a virágos zöld tér, és nagy karimájú kalapja mögött a kárpiton japán lovasok. Klimt stílusváltását kötik ehhez a szép képhez. 1912-ben festette. A vízből kiemelkedő polgárnő mögött nekem Botticelli *Venus születése* sejlik elő. Foglalkozási betegségek ezek az asszociációk – ostromozom

magam –, mert a *Marssal társolkodó Murányi Venus* (1664) megfejtésével bajlódva nagyon is eszembe véstem, hogy Aby Warburg akkoriban, mielőtt elment volna Berlinbe, hogy az orvosi egyetemen pszichológiát tanuljon a századfordulón, pontosan 1891-ben írta meg híres disszertációját Botticelli festményéről. Eszerint Poliziano, a Lorenzo Medici köréhez tartozó humanista tudós az Uranus tengerbe vetett falloszával megtermékenyített, tengerből kiemelkedő Venus születését úgy magyarázta, hogy az isteni szellem a termékenység princípiumát a lélekbe és az anyagba önti, s Venus nemcsak a szerelem, hanem a humánus szimbóluma. A szecesszió visszanyúlt a neoplatonisták szimbolikus világmagyarázatához, sőt Ernst H. Gombrich, a Bécsben 1909-ben született angol művészettörténész azt is hangsúlyozza, hogy Freud felismerte a hagyományban rejlő lehetőségeket, számára a szimbólumok a kimondatlan világ revelációi. Követem a ruha nyugtalan hullámvonalait, a lefutó selyemstólát, a hosszú haját, háttérben a virágokat és a vágózó japánokat, és úgy vélem, ez a polgári Venus azt üzeni, hogy valamit kinőtt. Talán a 19. századot? Talán a Monarchiát? Vagy az akkori, titokban már ádázul fegyverkező Európát?

De miért is vélem, hogy a bécsi magyar történészek írásaiban ráakadhatok a századfordulói császárváros művészi és kulturális törekvéseinek indítékaira, az érzések, műveltség-eszmények, értékrendek közös alaprétégére?

Elég sok levelük ment át a kezemen, nyomát sem találtam, hogy említették volna, amit itt látok. Fiatalabb historiográfus kollégáim talán majd frissebb szemmel nézik át Bécsből hazaküldött postáikat, a baráti, szakmai levelezéseket, s felfedeznek bennük utalásokat a művészet világhíres eseményeire is. Egyelőre ma még nem tudjuk, melyikük látta a tárlatokat, kik forgatták a *Ver Sacrum* (a Megszentelt Tavasz) és a többi folyóirat lapjait. Fogalmunk sincs, hogy rendszeres baráti találkozósaikon a Közös Pénzügyi Levéltár igazgatójának, Thallóczy Lajosnak (1857–1916) szárnyai alatt, ahogy a házigazda nevezte, a „Büzértanyán” mit beszélgettek egymás között a város mindennapi újdonságairól. Foglalkoztatták-e őket egyáltalán az új stílus és a művészet körüli viták? Megérintette-e őket az izgató légkör, ami a Bécs 1900-ban talán csak innen, századvégi fővárosunk szennyes Keletijét szenvedve érezkelhető?

Szekfű Bécsből keltezett soraiból árad a nyugtalanság. Leveleit önbizalom és kétség, nyomott hangulat és tettvágy hatja át, függetlenül attól, hogy régi Eötvös-kollégiumi barátainak, vagy atyai pártfogójának, Takátsnak ír, aki ekkor már csak nyaranta járhat kutatni Bécsbe. Az ott megforduló fiatalok újat akarnak: „Németh Gyula, s a kis Eckhart... öröm nézni őket, hogyan dolgoznak és lelkesednek egész nap a tudományért... és utálják a hazai történettudomány patriárcháit.” Témáik viszont: Tisza István politikája, a magyar nagyközönség műveletlensége, az Akadémia, a levéltári munka, szűk szakmai kérdések. Úgy, ahogy otthon is. Bécsben laktak, de élni otthon éltek. Magukkal hozták Magyarországot.

Takáts Sándor tanár úgy tölthetett öt évet Bécsben mint az Udvari Kamarai Levéltár munkatársa, hogy kikérték rendjétől. Nem ő az egyetlen heves kritikusa a romantikus történetírásnak. A bécsi magyar historikusok valamennyien elvetették az avított fekete-fehér kliséket. Takáts egyike volt a kör tagjainak, aki világosan kifejtette, a romantikus történetírás elrugaszkodott a valóságtól, mert csak a hadi események története és csak a politika érdekli. Hiányzik belőle az élet közvetlensége. A magyar történetírás –

állapítja meg – „a szorosán vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel alig foglalkozik”. Takáts határozott történetírói programmal dolgozik: „Ha a magyar nép igazi múltját ismerni akarja, akkor könyveinket politikával és háborúk leírásával ne tömjük meg. Ne csak a pusztításnak, de az építésnek is adjunk helyet!” Meglepő, amit koráról, a történelmi kosztümökbe öltözött, polgárosodó Magyarország történelmi tudatáról mond: hogy valójában nem érdekli a múlt. „Nagyjaink emlékével alig törődünk... A hanyatló nemzeteknek a szokása ez! Az igazi nagy nemzeteknél éppen az ellenkezőjét látjuk annak, amit nálunk. És ez természetes. A múltban fekvő csodás erőt, a múltnak tanulságait csak a nemzetiségükkel keveset törődő népek szokták semmibe venni.” 1910-ben! A millenniumra megjelent *A magyar nemzet története* kötetei, piros-arany kötésben, díszőrséget állnak a polgári otthonok könyvszekrényeinek csiszolt üvegajtajai mögött. Miért kéri mégis számon a nemzet történetét? Mert nem a régit, az elzárkózót, a kisajátítottat, hanem azt a múltat keresik, amelyben a polgári társadalom elődeire ismerhet, amelyet vállalhatóan, otthonosnak érez, az egyetemes értékeket

hordó nemzetét. Létezik ilyen magyar történelem? Nagy kérdés a századfordulón!

Otthon is mintha mindenki, minden tudományos és művészeti irányzat ezzel foglalkozna. A Herbert Spencer köszöntő levelével induló Huszadik Század, a hat évvel később megjelenő Nyugat, Ady. A Kisfaludy Társasághoz a fiatal Bartók és Kodály *Új Egyetemes Népdalgyűjtemény* címmel adja be tervezetét. És Rippl-Rónai József már hazatért Kaposvárra Párizsból, ahol mindent megtanult, „amit ott modern művészetnek neveznek”, hogy otthon, újabb fejlődésének kiindulópontja legyen mindaz, „amit egész életében szeretett, amivel együtt élt, ami hozzánőtt a lelkéhez, itt igazán az övé lett – írja 1906-ban Fülep Lajos –, az otthon, a magány, a nyugalom... ahol nem rabol el tőlünk semmit az idő, mert magunkéi vagyunk...” Hollósy Simon akkor már több mint egy évtizede papírra vetette a hazai művészet megújítását célzó tervezetét, mert „a piros-fehérvörös németsegek... mélyen mételyező bűnt, demoralizációt terjeszt(enek) a művészetekbe és a publikumba”, s programját így határozza meg: „a szabad természet és ebben nézni, hogy él az ember, jobb minden régi, új és legújabb iskolánál. A még legrégebbnél is régebb igazságot – és a

legújabbnál is újabbat mutat nap nap után”, s már Nagybányán fest. A *Rákóczi induló* első változatát ugyanabban az évben vázolta fel, amikor a Secession bemutatkozott a Gartenbau Gesellschaft helyiségeiben. Ebben az évben, 1898-ban készült el Rippl-Rónai híres kárpitja, a *Rózsát tartó nő*. Havas estéken akkoriban a kandalló fölött, talán valóban a változásban is a maradandót, a kertet idézhette fel formáival és harsogó színeivel, azt, ahogy rendben követik egymást az évszakok. Ahogy áttűntek a 17. századi török végeken, a kastélytermek falát „felöltöztető” francia és belga kárpitokon, és Blaeu Európát ábrázoló „beszélő atlaszá”-nak szegélyképei között a tél és a tavasz, a nyár és az ősz. Zádor Annánál a kertben mindig nagy társaság ült a századfordulós székeken, hírek röpködtek és virítottak a rózsák, s amikor a társaság beszorult a szobába, a kandalló köré, amit már nem lehetett begyűjtani, mert valamikor az ostrom idején szellőzőjét elfalazták, épült tovább félelmek között is a szellemi világ. Rippl-Rónai kárpitján ma már a disszonancia riasztó ereje üt át a formák és a színek széttartó dimenzióinak megszerkesztett egyensúlyán.

1898 tavaszán nemcsak a bécsi nagypolgárság, a gyárosok, az értelmiség tolongott Klimt és társai képei előtt. Megtisztelte a kiállítást jelenlétével a Monarchiát képviselő történelmi elit, az egész Burg és az öreg császár. Láthatták a *Pallas Athénét*. Megértették egyáltalán? A bölcsesség és tudomány istenasszonyát a barokk császárvárosban már úgyszólván honleányként ismerték, mindenütt ott volt, ahol a török háború hőseit ünnepelték, operákban és metszeteken bonyolult szimbólum-koktélokkal: adorálta a Hit, Remény és Szeretet társaságában a hidrán taposó Hercules-császárt, és koszorúzta Savoyai Jenő (1663–1736) herceget. Ez a Pallas Athéné más, sisak alól sugárzó szem, kibomló hosszú haj, pikkelyes vértjén a hagyományos Medúza-fej, de kancsal, és nyelvet ölt. Modern a színekompozíció és az ornamentika. Az istennő kezében kristálygömbön mezítelen alak, a *Nuda Veritas*, a szecesszió divatos hajviseletével és széttárt karokkal, mint a Keresztre feszített. Nagyívű harmóniába szerkesztett disszonancia. Innen, a mindent széttört századunk végéről visszatekintve nekem úgy tűnik, ez az egybeszerkesztett múlt és jelen kihívás volt az akkor még nem is sejtett jövőnek.

ÉLMÉNY ÉS TÁVLAT

„...Az ország félénken állt a békének terülő asztala mellett és annyi szenvedés után nem merte hinni, hogy le is ülhet melléje... új, komoly munka kezdődött, a múlt évek mulasztásai pótlására...” – Szekfű egyik érzékletes képe és egyben a 17–18. századforduló harcait lezáró szatmári béke értelmezése csak az egyik a bécsi történészek magyarországi századfordulókat vázoló sorai közül. Már nem annyira Mohács érdekli őket, inkább az, ami utána következett: a két nagy korszakváltás. Véletlen, hogy egybeesett a 16. és a 17. század fordulójával az egész európai fejlődést, és így Magyarországot is létében érintő változás? Az általános válság, majd a török kiűzése és a nemzetközi hatalmi átrendeződés? De abban már a kor kihívásai rejlenek, ahogy rákérdéznek: mi múlt el, mi kezdődött vagy folytatódott. Károlyi Árpád *Illésházy István hűtlenségi pöre* címmel monográfiát szentel egy gazdasági sikertörténetnek, veszteségnek és újrakezdésnek. A 16. századból a 17.-be forduló Magyarország túlélésének, lépéstartásának lehetőségeit és akadályait világítja meg. S kiadja az 1606-i országgyűlés iratait, feltárva Bocskai addig ismeretlen

politikáját, betekintést nyújtva a 15 éves háborút újabb háborúval lezáró Bocskai-felkelés kevéssé ismert részleteibe. Még érdekesebb, hogy Takáts Sándor ebben az időben végzett kutatásai ugyancsak a változást hozó századfordulókra irányulnak. Sokszor leír ilyen és hasonló összegzéseket: „Új világ kezdődött s a réginek emléke mint a hegyi patak vize, elfolyt, eltűnt.” Véletlen lenne, hogy a bécsi magyar történészek vizsgálatainak gyűjtőpontjába a két előző századforduló került?

Téves kérdés, hogy vajon járták-e vagy sem a kiállításokat. Azt kell tudnom, hogy látásmódjukban, műveik anyagában, gondolataikban vajon jelen van-e és hogyan az élmény, hogy elmúlik a 19., és kezdődik a 20. század.

Tucatnyi forráskötetet adnak ki. Korszerű kritikájuk nem ismer hivatalos tekintélyeket. Jellemző, ahogy Takáts Sándor, még jóval Szekfű előtt tollhegyre tűzte a romantika már mulattatóan ásatag forráshasználatát. „Emberszívet bővön többet is nem árt szerezni, mivel jóideig javallják, hogy kéne vele éltetni” – Barkóczy Krisztinának, Károlyi Sándor feleségének ezeket az 1705 nyarán írt sorait Thaly Kálmán úgy értelmezte, hogy „Károlyi Sándor vezérlő tábornok az elesett német katonák szívét kivájatta és fia

gyógyítására zsákban feleségének küldötte”. Valójában – állapította meg Takáts Sándor – Barkóczy Krisztina beteg fiuk számára gyógyfű küldését kérte, a „szűgyógyító”, vagy „szívű” nevű szíverősítő gyógyfűről, a leonurus cardiacáról volt szó.

Műveikben feltűnnek a századforduló új fogalmai: „lelkivilág”, „lelkierő”, „kedélyállapot”, érzés, egyéniség, tudatvilág. Érdekes lenne Szekfű műveiből számítógépre vinni a „személyiség”, a „lelki élet harmóniája”, „lelkibetegség”, a „megtört lélek”, „halálfélelem”, „külső lelki habitus”, „lelkiállapot”, „lelkialkat” és hasonló fogalmakat. Tudtunkkal ő az első történetíró, aki a hazai 16. századi fejleményekre alkalmazza ezt a fogalmat: „tömegpszichózis”.

Új területeket térképeznek fel. A diplomácia, a kereskedelem, a vállalkozók, a kezdeti ipar, a végvári nép, a hajdúvitézek, a család egykori, elsüllyedt világát tárják fel. A pénzkezelési gyakorlatokat, a 16–17. század „indusztriálkodói”-t, a vagyongyűjtést, szorgalmat, az okos gazdálkodást. Tőzsérek, üveggyártók, sóvágók, kereskedők, „üzletemberek”, íródeákok, katonák, vállalkozó-nemesek, folyószabályozó mérnökök, hivatalnokok – Magyarország

addig néma lakossága szólal meg műveik lapjain. Illésházy István királyi főudvarmester, magyar tanácsos és nádor hatalmas levelezéséből Károlyi Árpád biztos kézzel emelte ki 1604-ből a feleségéhez írt sorokat: „Jól tudod, sokszor étlenszomjan megkerültem egy nap nagyobb része majorságodat, hajnal előtt fölköltem még, paripákon Újfalunál általköltem az kis Dunán, ott szénatakarókat, rétirtókat megjártam, az barmot megláttam, onnan Tamásházánál a nagy Dunán általköltem, sz.-ersébi majorhoz mentem, ott szántókat, vetőket, aratókat, az mikor minek ideje volt, mind megláttam, rendöltem, onnan bekei majorban, ott is azt míveltem, onnan Illésháza, ott is azt; általköltem az nagy Dunán... ott is szénatakarókat, réteket megláttam, onnan Királyfalvára, ott is az barmot, szénatakarókat, dinnyéskerteket mind feljártam, ott is még általköltem a kis Dunán, az magyarbéli szőlőket megláttam, Bozinba jöttem nagy fáradva, mint egy fáradt ló, mert ha öttem volna valahul, egy nap el nem végezhettem volna ezt az utat, mert 8 mértföldnél több. Szőlőidet, szántóföldeidet megépítettem, jobbágyidat szekeressé, ekéssé töttem...”

Takáts Sándor 1898 és 1914 között megjelent munkáiból vég nélkül idézhetők a vállalkozó szellem, a takarékosság, az

előrelátás dokumentumai. Találomra kiragadva jellemző például a horvát bán 1551-ben a nádornak küldött néhány sora: „Az én pénzem szintén olyan, mint a kegyelmed pénze; mihelyen valami pénzt kaphatok, kit tóra (halastóra) kit penig másféle mívesre költök.” Nem idilli világ ez, kíméletlenül folyt a harc, az egymás tiprása nyereségért, kereskedelmi kiváltságért, pénzért, piacokért. Rokonok, országbeliek, külföldiek között egyaránt, mint bárhol másutt ebben az időben Európában. Szekfű látszólag száraz szaktanulmányában a *Serviensek és familiarisok* (1912) lapjain a magyar társadalom addig ismeretlen rétegeit világítja meg, a Werbőczy nyomán a történetírásban is csupán két nagy tömb, a nemesek és a jobbágyok között. A különböző jogállású és társadalmi kötöttségű szolgáló rétegeket tárta fel, az írástudó, a gazdaságirányító, a hivatalokban tevékenykedő csoportok elődeit fedezte fel.

A többi szaktanulmány genezisében ugyancsak a modern kor élményét véljük. Aligha függetlenek az 1900-as évek kihívásaitól Takáts témái: a *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt* (1899), *A magyar sóvágók műszói* (1906), *A magyar üvegyártók és üvegesek* (1907), és több más, az ipar

és a kereskedelem történetének addig ismeretlen fejezeteiről tájékoztató tanulmánya.

Jelentős hazai előzményekkel a hátuk mögött, de korán éreznek rá történeti összefüggésekben a természeti viszonyok változásaira. Thallóczy hazai munkatársa, Tagányi Károly (1858–1924) kiadta a máig nélkülözhetetlen *Erdészeti oklevéltárat*. Takáts elsőként közli tanulmányait az erdők pusztulásáról, folyószabályozási tervekről és eltűnt nagy halgazdaságokról. Senki nem írt annyit a régi kertekről, mint ő. S talán itt, a századfordulón a természeti környezetet újraértelmező mentalitásban rejlik a genezise Szekfű – később joggal vitatott – koncepciójának is, miszerint a Kárpát-medence legnagyobb környezeti változását, az alföldi pusztát, a futóhomok sivár világát a török hódítás okozta.

Különös, csak a *Wenen 1900* kiállítás termeiben jöttem rá hirtelen, hogy ezeknél a bécsi magyar történetíróknál mennyi a nő. „Az öreg cselszövő hölgy mégis elszámította magát”, olvasható Szekfű Rákóczi-könyvében. *Maintenon* asszony hosszan elnyúló jellemrajzának egyik mondata. Meglepő portrékat perget végig: a francia kegyencnők, a régens „anyja, a híres német, tiszta erkölcsű, szabadszájú

Madame” Erzsébet Sarolta, a különös Liselotte, akinek idézi egyik levelét, hogy a száműzöttség lelkiállapotát jellemezze, vagy Korponay Julianna, aki „mytikussá tette” a szervezkedő bujdosók egyszerű és világosan reménytelen ügyét, III. Ahmed háremének hölgyei pedig „gázoltak a virágtengerben és majszolták a császári konyhának remekbe készült czukorsüteményeit”.

Sármány Ilona *Bécs festészete a századfordulón* (1991) című monográfiájából tudható, hogy a szecesszió egy bizonyos fázisában a nő, a női princípium jelentőségét hangsúlyozó kultúrtörténeti fordulat figyelhető meg. Michael Pabst meglátása szerint ez a kultúrtörténeti fordulat is hosszú. Már Széchenyi is azért ajánlotta a Hitelt „honunk szebblelkű asszonyainak” – vélte Schöpflin Aladár –, mert szellemük modernebb, nyugtalanabb, mint a férfiaké, és hajlamosabb minden új dologra.

Későbbi méltatói egymástól függetlenül vették észre Szekfű művészi készségét. „Impressziókra könnyen hajló művészi lélek” – jellemezte a fiatal historikus magántanári képesítését indítványozó ajánlatában Angyal Dávid. Móricz elmarasztaló kritikáját kezdi így: „Nemcsak az látszik meg írásain, hogy a történetírás is líra...” Pethő Sándor az

ötvenévest köszöntve „művészi érzékét” hangsúlyozza. Tíz év múlva Zolnai Béla a hatvanéves historikus gondolatainak újdonságát egyenesen írásművészete oldaláról világítja meg: „Szekfű Gyula a történetírás legnagyobb lírikusa...” Valóban, a fiatal bécsi levéltáros Anatole France-ról írt esszéjében, miközben Jeanne d'Arc valódi indítékát fejt ki, elismeréssel szól a francia történetírás művészi értékeiről (1910). Mennyire jellemző írásaira a képi látás! Egyik korai fejtegetésében a tudományos megismerést így minősíti: „a látásnak öröme”. A *száműzött Rákóczit* a Napkirály temetésének káprázatos jelenetével indítja, és a lengyelországi téli szánkázás felkavaró képeivel folytatja.

Tolsztojtól tanult – tájékoztatott Szekfű önmagáról. A műveit méltatók kimutatták Taine, Dilthey, Meinecke és mások hatásait. Ugyanakkor Szekfű mindvégig hangsúlyozza állásfoglalásaiban és művei létrejöttében a korélmény meghatározó erejét. Felfedezhető a többi Bécsben élő magyar történetíró munkáiban is a változó modern világ kihívásának esszenciája.

A romantika befelé fordult. Ők itt kitágították a magyar történelem látóhatárát. Thallóczyt a külpolitika múltja foglalkoztatta, a Magyar Királyság kapcsolatai

Horvátországgal, Szerbiával, a Balkánnal. S ő adta a Rákóczi-emigráció később annyi vitát kiváltó két nagy diplomáciai iratcsomóját az ifjú Szekfű kezébe. Igaz, nem minden hazai előzmény nélkül, de teljesen újszerűen, Károlyi Árpád a korabeli jogrend, hatalmi gyakorlat és rokoni kapcsolatok összefüggéseiben szövi be női arcképeit az akkori, 16–17. századi korforduló méltán legnagyobb, mert egy sereg nemest és polgárt, mezővárost és főhivatalnokot, az egész, akkor Prágában székelő császári udvart, sőt külföldi vállalkozót, Henkel Lázárt (1550–1629) is mélyen érintő és megmozgató gazdasági per történetébe. A lefoglalt birtokok közé besorolták a feleség jogilag sérthetetlen vagyonát is, Likava várát, mivel „Pálffy Kata ellenállott, ostrommal kellett bevenni... lefoglalták az asszony mentéit, szoknyáit – pedig ezeket már csakugyan nem Illésházy viselte”.

Takáts Sándor közzétette Homonnai Mária II. Ferdinándhoz írt leveleit, majd, miután nagy érdeklődést keltett a 16. század elején élt Bánffy Kata és a 16–17. század fordulójának hatalomvágyó, férjét gyilkosságba hajszoló asszony, Tegzes Borbála története, 1910-ben pedig megjelentette monográfiáját Károlyi Sándor feleségéről

(*Szalai Barkóczy Krisztina 1671–1724*), s kötetet adott ki a 16–17. századi nőkről.

Értékmérő kezdetben még az antikvitás, példák a római matrónák. Majd kibontakozik a forrásokból a társadalom addig ismeretlen arca. A túlélés stratégiája, amikor az élet továbbvitele mindennél előbbre való. Jellemző például a mohácsi csata évtizedében Bánffy Kata néhány sora; valahol a végeken táborozó férjének írta: „az szőlők kötözését elvégeztük. Káposztát eleget ültettünk volt. Itt az a híre, hogy a törökök mind levágták kegyelmeteket.” El kellett viselniük a kor terheit, a politikai érdekellentétek megpróbáltatásait. Szekfű láttat, Takáts érzelmekkel azonosul, Károlyi Árpád elegáns távolságtartással, némi derűvel állapítja meg, hogy az Illésházy-udvarban nevelkedő lányok, mivel kelengyés ládáikat is lefoglalták, Mátyás főherceghez folyamodtak feloldásért, mert különben a farsangra kitűzött lakodalmukat el kellene halasztaniuk. Ha túléltek a szüléseket, rengeteg munka és felelősség, feladat hárult a nőkre. Irányították a gazdaságot, az udvari rendet, kézben tartották az ifjúság nevelését, külföldi tanulmányok útját egyengették, mecénások voltak, gondoskodtak a szegényekről. Kerteket műveltek, és hagyományos

tapasztalatok segítségével ellátták családjuk, udvarnépük, sőt tágabb környezetük betegeit. A kor higiéniai viszonyaira és a botanikára jellemző, hogy füveskönyvek árasztják el a 16. századi Európát. Így kitűnő herbáriumokból is tanulhatták a virágok, gyökerek, füvek gyógyító értékeit. Receptek százait másolták: „A fekete peszercét, akit szűgyógyítónak hínak, ha borban főzöd, vagy mézes vízben, vagy csak vizét iszod, igen jó szűfogás (szívdobogás) csoklás, a szűnek reszketése ellen.”

Takáts *Régi magyar asszonyok* című kötete 1914-ben jelent meg. Páratlan könyvsiker lett, a közönség elkapkodta, még abban az évben két kiadása fogyott el. Abban az évben, amikor az apák, férjek és a fiak éneklő seregeit felvirágozott vagonokban vitték a frontra, és nem tértek vissza, mire lehullottak a falevelek, amikor kirobbant a kuruc balladahamisítások ügye, megindult a hajsza Szekfű ellen *A száműzött Rákóczi* (1913) miatt. Pedig Takáts talán még kritikussabb, mint Szekfű, a romantikus történetírást elveti, mert patetikus, „alakjai nyakig begombolódzva nem olyanok mutatják magukat, mint amilyenek az életben voltak”. A való élet sokféleségéről, a kor bűneiről pedig bőszesen ír. Bemutatja a kormányzat és az elit körében

egyaránt fellelhető kegyetlen birtokperek, üldöztetés, kiszolgáltatottság tényeit, nem takargatja, ami rossz és sötét, például a férjét gyilkosságba hajszoló Tegzes Borbálát, akit „sértett hiúság és gyűlölet tüzelt... aki versenyt ivott” (a férfiakkal), „s úgy káromkodott, hogy a marcona hajdúk is elröstellték magukat”. Valójában Takáts sikerkönyve is kudarcot vallott. Gellert kapott a szerző eredeti szándéka, hogy művelődéstörténetet, eredeti dokumentumokra épített új, reális „nemzeti történetet” ad. Nem értették meg. A közönség, a sajtó, a tudományt a napi politikára használó demagógia mást olvasott ki soraiból, mint amit mondott.

A Rákóczi-könyv körül kirobbant hajszában a bécsi magyar történészek összetartottak. Kiállt Szekfű mellett Eckhart Ferenc, Károlyi Árpád „a gondolatszabadság”, Takáts „a tudomány szabadsága” nevében nyíltan szembefordult a hazaárulót kiáltókkal, a boszorkányüldözőkkel. Thallóczy pedig még halála napján is hívta magához Szekfűt, aki megbántódott és daccal fordult el tőle, mert a könyve kirobbantotta parlamenti botrány idején tartózkodó maradt. Mégis, tagadhatatlan, a századforduló bécsi élményével áthatott történetírók kísérlete, hogy a romantikával és a demagógiával szemben a

nagyhagyományú magyar történetírás egyetemes értékeit korszerűen vigyék tovább, hogy értékrendet teremtsenek – nem sikerült.

FORDÍTOTT ANTEUSZOK

Bécs századfordulója tragikus látomásokba fut: 1918. Egon Schiele széthulló családja a sötét háttér előtt. És Johanna! Rövidre nyírt fekete haj és fekete boa övezte sápadt arc, kék ruha. A kék szín Klimtnél a halál szimbóluma. Nem akarok ezzel távozni. Inkább nézegetem az iparművészet remekeit, a mindennapi használati tárgyakat: kávékészlet, ezüst mustáros pohár, olaj- és ecettartó, csiszolt üvegek. A kiállítás katalógusa ezt az együttest *Vom gedeckten Tisch* címmel mutatja be. Formatervezett villák, kanalak, tortakések, nemes üvegholmik. Merészen egyszerűnek tűnt akkor, ez volt, mondhatnám, a hipermodern. Ma már szembeötlő rajtuk a múlt. Mint a szándék, amiből megszülettek. Már tudták, hiú reménység volt az elkészítő század bizalma, hogy a technika vívmányai a jólét magaslataira viszik az egész világot, leküzdik a szegénységet és a nyomort. Érezték, hogy a század büszkesége, a fejlődés mint

„feltartóztathatatlan” jelenség félelmetes és ellenőrizhetetlen, akárcsak a szabályozott folyók kiszámíthatatlan áradásai. Pedig nem is sejtették, milyen retteneteket görgeszt elénk az eljövendő század. Még hitték, hogy a művészet és a tudomány megjavítja a bűnös világot, a szép holmik között jobbak lesznek az emberek. Nem gondolták, hogy a közhasználatra szánt, művészi megtervezett ezüst kenyérfiókák soha nem jutnak el oda, ahová szánták: a közemberek otthonába, mert a tömeggyártmányú sablonos bádóholmi mindig is olcsóbb, elérhető – gyártani is nyereségesebb. Széles talpú vörösboros poharak állnak sorban, mint törékeny honvédek seregszemplén a lövészárkok előtt. Szinte kitapintható így messziről is a hosszú üvegszárak enyhe íveltsége, ahogy átmennek zöld virágkehelybe.

Vajon ekkoriban, 1914 előtt, az itt élő és összetartó, nyugodt körülmények között dolgozó magyar értelmiségi együttesnek miért nem sikerült áttörnie a romantika régi és egyszerű sémákba zárt történefffelfogás akadályain? Pedig megvolt hozzá az indítás. Babits szavaival – 1932-ben olvasta föl a Zeneakadémián az Ady párizsi emléktáblája költségeinek fedezésére rendezett esten –: „A magyar lélek

olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földdobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is.”

Érzékelhették Bécs rejtett lényegét, azt, ami akkor a századvég és a századelő évtizedeiben mutatta meg magát legnyilvánvalóbban, lázasan és türelmetlenül, tele reménnyel és gátlástalan feltárulkozással, hagyományokat mentve és vad szabadságvágygal, hogy önmaga legyen és behozza, amiben elmaradt. Összesűrűsödött itt akkor Közép-Európa tragikus méltósága, sokfélesége, és népeinek önazonossági vágya. A múlt és jövő egyidejűsége, a város egyszerre konzervatív és modern jellege. Mindaz, amit csak akkor ért meg igazán az ember, ha a városba többször visszajár, ami még most is, a harmadik ezredév küszöbén itt remeg a levegőben.

A maguk századfordulóját a Bécsben dolgozó magyar történészek eltérően értelmezték. Károlyi Árpád úgy vélte, elhozta az erkölcsi igazságtétel idejét. Jellemző, a tudományos objektivitást már szinte az öngyötrés szigorával követő tudós milyen szubjektív vallomással

vezette be a 16–17. század fordulójának tisztelt történetírója, Istvánffy Miklós „fatalis levelének” ismertetését, amelynek bizonyossága szerint a propalatinus, a bíróság elnöke felsőbb nyomásra, de menthetetlenül bűnrészes volt Illésházy elítélésében: „Különös érzés fogott el, mikor ezt az iratot olvastam, több a megdöbbenésnél.” Takáts Sándor alig egy évtizeddel a millennium után úgy nevezi Magyarország népét, hogy az „örömtől megfogyott”, nincs öröme. Szekfű a Monarchia örökkévalóságába vetett hittel írja le 1913-ban Rákóczi-könyvének zárósorait: „A nemzet egységének helyreállításával, a régi sebek beheglesztésével a hatalmas nemzeti fejlődés büszkén nyomult tovább új feladatai felé, melyeket korábbi századok gyermekei még álmukban sem sejdíthettek.”

Mindhárman eltérően értelmezték a korábbi századfordulók lényegét. Illésházy meghurcolásának történetírója az újrakezdés, megújulás hőstét látja. A változásban a folyamatosságot próbálja megfogalmazni. Illésházyt úgy mutatja be, hogy ennek a 16. század végi üzletembernek, a kincstár egyik legnagyobb hitelezőjének, ha nem is fizette vissza a Burg a hatalmas kölcsönöket, ha el is nyelte hiteleit a hadsereg és a bürokrácia feneketlen

zsákja, valahol a pénz mégis visszatért: országos érdekeket szolgált, a töröktől „megmaradt darab-Magyarország drága földjének” konzerválásában. Károlyi Árpád hangsúlyozza, hogy a „hazafi” és a pénzember egyaránt megtalálta számításait. A *Régi magyar asszonyok* szerzője viszont többször leírja, hogy a 17–18. század fordulóján az addigi fejlődés megszakadt. Több oldalról is vizsgálva a 17–18. századforduló évtizedeit, végletes változásokat lát és nyílt töréseket. A régi malmokról írt seregszemléjét például – a gabonaőrlő, sőtörő, kálló, olajütő, kásatoró, portörő és fűrészmalmost áttekintve – így zárja: „...ámulva olvassuk ez új korszak írásaiban, hogy régi malmainknak neveit sem ismerik már, a régi magyar szerszámnevek legnagyobb része is örök feledésbe ment!” Hasonlóan vélekedik a fiatal Szekfű is, de ellenkező előjellel, mint Takáts. Magyarország teljesen új történelme kezdődött azzal, hogy a Habsburg hatalmi szférába került. „A béke biztonsága régóta nem élvezett biztos alapot nyújtott a munkás törekvéseknek... Különösen hangzik: a Szamos és a Tisza mellett ekkor kezdték eltanulni a németektől a téglavetést, a sározást, a toronygömbölyítést...” Zolnai Béla saját *A száműzött Rákóczi* példányán itt csak ennyi ceruzajegyzést tett: „erős túlzás”.

Sokan vitatják, hogy ez a századfordulói Bécs ne lett volna mindenek ellenére provinciális. Mások viszont a csodálatos kitörési kísérletekben a felzárkózás heves igényét látják az akkori nyugati világhoz, nem kevés sikerrel. Különös, hogy a bécsi magyar történészek köre nem tudta beváltani a magyar történetírás már korábban megfogalmazott régi igényét: „A magyar gondolkozásnak általánosnak és egyetemesnek kell lennie, mert csak így fejlesztheti a nemzeti művelődést és tudományt.” Magyarország történetét csak Európa történetével szerves egységben lehet tárgyyszerűen megírni. Takáts később befelé fordul, a történelmét kereső Magyarország igényeit kívánja szolgálni, régi színvonalán, de a századfordulói nagy témák után inkább azt szeretné, hogy olvasói jól érezzék magukat történelmükben. Szívszorító, de ugyancsak könyvsiker lett 1921-ben kiadott könyve: *A régi Magyarország jókedve*. Visszavonulására jellemző: megtalálta a Staatsarchivban Zrínyi Ilona addig ismeretlen leveleit. Írását erről egyszer közölte, de a *Magyar nagyasszonyok* több kiadást megért köteteiből kihagyja. Talán mert az olvasóközönség csak a büszke várvédőt szerette, de a fiát az idegenek megbecsülésére intő és Kinsky kancellárhoz küldött

írásaival, a bécsi kiszolgáltatottságában, szenvedéseiben is különleges lelkieőről tanúskodó soraival nem tudott mit kezdeni. A polgáris értékrend, a vállalkozó szellem, szorgalom, kereskedelem, a régi kézműves munka, az „üvegcsúr” és más nyelvi leleményekben is megmutatkozó, indusztriálkodó régi világ emlékei nem épültek szervesen történelmi értékrenddé a két világháború között. Hiába, hogy kiváló tudósok vitték tovább a bécsi történészek kezdeményezéseit, a szaktudomány nem törte át a tájékozatlanság közönyét, a közgondolkozást régi sémák és jelszavak tartották fogva.

Későbbi műveiből egyértelműen kiderül, Szekfű is tudatában volt, hogy akkor, ott a századforduló tájékán valami elmúlt. Nem sikerült elfogadtatni azt a szándékot, amit Szekfű úgy fogalmazott meg, hogy „egyetemesebb alapra helyezze” a történet szemléletet. A kérdés sokat foglalkoztatja. A *magyar állam életrajzában* a török 16. század eleji betelepedésében látja a döntő törést, ugyanakkor Nyugat-Európa és Magyarország viszonyában a progresszív európaiság és a nemzeti konzervativizmus sorozatos meghasonlásokat okozó ellentétét véli felfedezni. „Ez a

könyv személyes élményem” – írja a *Három nemzedék* előszavában.

A századforduló bécsi műhelyének élményeit és eredményeit Szekfű a *Magyar történet* (1935) lapjain rendezi koncepcionális egységbe. Visszaidézi a látás örömét. V. Károly (1500–1558) portróját egyenesen Tizianéről másolja be a *Magyar történet* lapjaira: „A világban mint egy született Tizian-kép jár, fekete lovának komor pompájában, megközelíthetetlen emberfeletti méltóságában.” Ferdinánd jellemzésén átüt a családot, a személyiséget, a természetet egybeszerkesztő képi látás: a császár Annával, aki „szélesképű, termékeny szláv szépség... nyíltan, szinte a nyilvánosság előtt éli szép családi életét... vadászat, séták, eső elől fák alá, barlangba szétfutó társaság idilli környezetében”. Elmondja, miként lettek a tömegpszichózis áldozatai az Erdélyben magukat kiismerni képtelen „idegen páncélos lovagok” és Castaldo is, aki halálos félelmében gyilkoltatott.

A Báthory Zsigmond uralkodását leíró részt olvasva először nem akartam hinni a szememnek. „A török háború. Bocskay szerepe” című fejezet ezzel a mondattal kezdődik: „A dekadens fejedelem vért szagolt”. Majd tárgyilagos elemzés

következik a török–német kérdésről Báthory Zsigmond fejedelemsége idején. A magyar történelembe belefáradt közönséget akarta megnyerni ezzel a ponyvairodalomból ismerős mondattal? Vagy a fejedelemben még ő sem lát mást, mint ferdült hajlamú lelki beteget?

Takáts kereskedelemtörténeti eredményeit Szekfű méltányolja, de nem hiszi, hogy Magyarország gazdasági bevételei elegendőek lettek volna a törököt feltartóztató végvári vonal kiépítésére. Viszont a végvárak története, a kötet bírálói szerint is a *Magyar történet* legjobb része, Takáts bécsi eredményei nélkül nem jöhetett volna létre. Sőt Szekfű innen tud messzebbre is tekinteni. Hangsúlyozza a végváriak emberi teljesítménye mellett a nagybirtok gazdasági szerepét és szervezőképességét. Ugyanakkor észreveszi, hogy a két világháború közötti Európa már semmit nem tud Magyarország teljesítményéről a török feltartóztatásában. Fájdalmas megállapítása semmit nem veszített időszerűségéből: a török ellen harcoló magyarság, a kereszténység egykori védőbástyája mára teljesen kiesett a nemzetközi történelemből.

Károlyi Árpád nevét befoglalja Szekfű a 16–17. század fordulójának fejleményeit leíró részbe. Idézi Illésházy

kijelentését: „...mert a királyok meghalnak, de megmarad az ország.” Személyiségében azonban nem a vállalkozó, hanem a főnemességbe vagyonszerzéssel felemelkedni törekvő köznemes típusát látja. Az ő olvasatában a per nem volt más, mint az abszolutizmusra hajló királyi hatalom támadása a rendiség ellen, és óriási hatással volt a magyar főurakra. Bocskait újszerűen mutatja be, ő „a Habsburg-Magyarország első nagy realistája”. Deák Ferenchez hasonlatos, mert új reálpolitikai utakra tör, hosszú távra akar biztonságot, műve az önálló erdélyi magyar állam, s a magyarok és a németek egyaránt érezték a bécsi béke „korszakot záró, korszakot nyitó fontosságát”. A Rákóczi-könyvben leszögezett végletes megállapítását – „A Bethlenek és a Rákócziak államrendszere mindörökre a múlté lett...” – felülvizsgálja. Bethlen Gáborról írja: „Magyarország benne a tizenhetedik század európai államrendszerének nagy tehetségű és nagy sikerű fejedelmet adott, aki a Habsburg-korszak századaiban egyedül bizonyította meg, hogy a magyarság fia, kedvező körülmények között bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államszervező is tud olyan, ha nem jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai.” A 17–18. századi váltásról vázolt

ifjúkori véleményét pedig módosította. 1711 „a magyar közjogi viszonyoknak új, az európaítól eltérő kialakulását teszi lehetővé”. Megerősíti a rendiséget, és ennek révén fordul el a magyar fejlődés a nyugatitól. Rákóczi viszont sok mindenben megelőzte korát – állapította meg Szekfű. Ma már tudjuk, soha nem történtek éles váltások. Hosszú távú folyamatok zajlottak észrevétlenül. Leírjuk majd, hogy 2000, és csodálkozunk, mert úgy tűnik, minden a régi, látszólag semmi sem változott. Pedig a *Wenen 1900* termeiben a képek, tárgyak figyelmeztettek, már akkor elkezdődött a „szűnek reszketése”, a visszaszámlálás. Mennyi még az esély, hogy Európa „felzárkózzék” egykori önmagához?

Galafrès Elza 1945-ben áttelepült Vancouverbe, mégis a budai kertben él ma is. Budapesten, ahol az otthonunk van, ahol – Claudio Magris szavai szerint – még a túlélés is kedves, csábító, nagyvonalú és néha-néha majdnem boldog is. Ahol, ha bizonyos szemszögből egy síkban látható a várbeli barokk lovas és a gellérthegyi pálmaág, szeretnénk, ha itt járna Pallasz Athéné. Ahol mindent tudva és mindennek ellenére vannak, akik úgy vélik, lehetséges még

újraértelmezni az embert, a természetet, a történelmet.
Lehetséges újragondolni a jövőt?

1997

KULTUSZ ÉS KATARZIS

Szlovákiába sötétben indul a Keletiből az intercity. Elhúznak mellettünk az éjszakai fények, utcai lámpák, az agresszív neonreklámok s az állomások hunyorgó peronjai. Csak jó félóra múlva villan világos ablak, tűnnek fel a korai autók ideges fénypásztái és cikázó stoplámák, a hajnali kerékpárosok vészjelzései. Megemlékezni megyünk. Kilenc évtizeddel ezelőtt történetekről. Akkor, 1906 őszi éjszakáján ezen az úton, végig a sínek mentén máglyák égtek.

Kassára először nagyanyja temetésére hozták. Hintón. A „kis fekete bársonypalástocská”-t megőrizte a munkácsi leltárjegyzéke. Fent, a templom falain frissen festett gyászcímerek, zászlók, lent fénytenger, vastag viaszgyertyák sercegnek, és a rituális hetven szegény áll körben égő szövétnekekkel, szürke darócban. A fejedelemasszony teteme felett egyenesen hozzá beszél a páter, a „Báthory fa virágzó ágacskájához”. Elmondja Nagy Sándor históriáját, Salamon király történetét, idézi Szent Ágostont (354–430), citálja a holland tudóst, Justus Lipsiust (1547–1606) és megszólaltatja a francia Jean Bodint (1529?–1569). 1681. március 16-án, vasárnap a kassai jezsuita templom füstös boltozata alatt

kórusban zengik az európai államelmélet klasszikusai, mit kell tennie, hogy jó uralkodó legyen.

Tíz nap múlva lett ötesztendő. Nézhette a koldusok kezében táncoló lángokat. Játshatott – mint általában a kisfiúk, minden korban – a „mi leszek...” mesés képeivel. Mit sejtette, ami rá vár, öröm, fájdalom, szörnyűség, gyönyörűség, zűrzavar, katarzis. És mint a humanizmus óta a történelmi személyiségekre mindenütt: a kultusz.

„Mert nemcsak azok nevezetesek s nagyok, kiket magok elejek dícsérnek, hanem kiket maradékiok is nagyokká és dicsőségesekké tesznek” – hangzik a gyászbeszéd súlyos mondata. Mit sejtette, hogy az uralkodói kötelességekre intő kijelentést századunk hajnalán ünnepi beszédekben formálják szabadon a szónokok, ahogy tetszik, pártjuk tömjéneztetésére. Mit sejtetett a kiszolgáltatottságból és kisajátításokból, ami rá vár ezen a tájon.

„La tête du Prince!” – kiáltott fel pater Lobry lazarista rendfőnök, a konstantinápolyi St. Benoît templomban, 1889. október 7-én. „A fejedelem feje! Megvolt tehát, ott volt kezeimben az oly rég keresett drága fő, a legnemesebb magyarok egyikének feje...” – idézte a hamvak megtalálásának nevezetes pillanatát a Magyar Történelmi

Társulat 1892. évi május 15-én tartott felolvasásában az ünnepelt historikus.

Kezdő kutató koromban *Thaly Kálmán és történetírásán* dolgozva céduláztam ki buzgón az 1893-ban második, bővített kiadásban is megjelent előadását, és nem értettem, hogyan hallgathatták végig komoly tudósok. Nem lettek rosszul, mint Fraknói Vilmos (1843–1924), a másik történész, a sír felbontásánál jelen lévő passzív tanú. A teljes szakszerűtlenséggel, zárt ajtók mögött, a legnagyobb titokban történt sírfelbontás lelkendezve előadott részleteit idézni ma is tiltja az ízlés. Akkor a szegény beteg politikus-tudós exhibicionizmusának láttam. Ma inkább a kultikus beavatottság eltorzult rituáléja tűnik elém. Már nem a történetíró-politikus az érdekes, hanem akik mindehhez asszisztáltak, az emberek, vágyaikkal és igényeikkel. Főleg pedig a kultusz.

Miért juthatott ide a Rákóczi-kultusz? Mi történt a társadalommal? A magyar polgárosodás büszke évtizedeiben?

A nagy személyiségek kultusza nem magyar sajátosság. Európa-szerte megfigyelhető, különösen a 18. század végétől kezdve, hogy minden ország, minden nép kultuszt teremt

történelmi, irodalmi vagy tudós nagyjai körül. Elzarándokol nyugvóhelyére, megrendezi ünnepeit, kialakítja az emlékezés szertartásait, lelki igényeket önt formákba. Amint Dávidházi Péter „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza című művében (1989) kifejti, a kultusz fontos társadalmi megnyilvánulás, társadalmi szükséglet. Az emléket gondozó igyekezetből fejlődnek ki „mind a kultusz, mind a kultúra tevékenységi formái”. A kultusz értéket hordoz és értéket teremt. A Jókai-idézet telibe találó: „Shakespeare elismerése egy darab civilizáció. Valami neme a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja.” De vannak vulgáris formái, különös furcsaságai és taszító torzulásai. „A fejtetőn a lék... a kifűrészelt csontgerezd... három ujjal belé lehet nyúlni... melynek helyén az agyvelőt kiszedték... – hangzott a hamvak feltalálásáról beszámoló előadásban. – Ürege most is tele van még azokkal a rövid darabkákra vagdalt s már összeszáradt keleti, finom balzsam füvekkel, melyekkel az agyvelő kiszedése után az orvosok megtöltötték (egy csipetnyit el is hoztam ereklyéül ezen füvekből).” (S vajon a többi, hol naturalisztikus részletességgel, hol költői ömlengéssel előadott jelenet, ahogy önmagát a koponyával

ábrázolja Thaly, nem valami halvány Hamlet-émlék lecsapódás nála?)

Hogyan ölt torz formát a kultusz? Hogyan válik furcsa pótcselekvéssé? Bizonyos, hogy a folyamat egy sereg váltón csattog át, de az első kisiklás mindig a tiltás. Ha egy társadalom nem beszélheti meg szabadon tegnapiját, ha nem tudhatja, mi történt vele, ha nem kaphat múltjáról pontos információkat, ha elzárják előle a valóságot, behúzódik lelki katakombáiba és maga teremt magának jól, rosszul történelmi rítust, szertartást, emlékezetet. Vagy elfogadja gyanútlanul a hamisat, amit nyújtanak neki.

A hosszú út elején ott a merev elutasítás. „Rodostóból nincs visszatérés” – tette ad acta a királynő a honvágygyötörte vén Mikes Kelemen hazatérési kérelmét. Rákóczit a dinasztia jövőjét féltő hatalom rekesztette ki hazájából. A bizonytalan társadalmi rétegekre jellemző túlbuzgósággal az 1715–1722. évi országgyűlési törvény bujdosótársaival együtt a haza árulójának bélyegezte, és még a nevét is megpróbálták kitörölni a társadalom emlékezetéből. Sokat mulattam egy 18. századi szőlőhegyi histórián. Az egyik hegyaljai borospince ajtaján krétafeliratot találtak: „Itt jártam R. F.” Az esetből nagy ügy

lett. Utasítások, vizsgálatok, tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, aktatömegek. Kiderült, az egész diákréfa volt. Rákóczi államának történelmi jelentőségéről a 18. században csak angol és francia könyvek beszéltek. A magyar történelmi tankönyvekben a szabadságharcról néhány elítélő mondaton kívül más nem jelenhetett meg. Titokban azonban polgárok, jobbágyok, nemesek – bármilyen nyelven beszéltek is, bármelyik vallásnak voltak is hívei – emlékeket rejtegettek, történeteket adtak tovább titkos kincsekről, vad lovasrohamokat emlegettek és a kurucok győzelmeit. Hiszen nincs család, amelynek ne lettek volna az eseményeket átélő, cselekvő vagy szenvedő tagjai. Ez a nyilvánosság alatti, törvényen kívüliségben zajló historizálás alakítja ki a Rákóczi-kultuszt. A hidat Rodostóból Kassára. Petőfi Rákóczi-versében a „hamvak”, „sír”, „zarándoklás” már a kultusz kulcsszavai: „Hamvaidnak elhozása végett / Elzarándokolnánk szívesen, / De hol tettek le a földbe téged, / Hol sírod? nem tudja senki sem!”

A reformkortól egyre elevenebb Rákóczi-kultusz hatalmas társadalmi támogatást kap a városokba áramló és felzárkózást igénylő, de iskolázatlan tömegek körében.

Egymást érik a fejedelem hazahozatalát szorgalmazó kérések, javaslatok, követelések. Hiába. A kormányzat elhárítja: nem érett meg rá az idő. A Rákóczi-kultusz újabb politikai feszültségekkel telítődik. S közben elveszti eredeti történelmi tartalmát. A társadalomtörténeti szemlélet jegyében dolgozó történészeket útfélre szorítják. Eötvös Józsefnek az autonóm tudomány feladatairól elhangzott beszéde pusztába kiáltott szó maradt. A történettudományban a másod- majd harmadvirágzó romantika ünnepli önmagát, és nyújtja át könnyen emészthető, hízelgő termékeit az olvasóknak. Vég nélküli harcok, eredeti társadalmi tartalmát vesztett kor fölötti szabadságeszme, s kiesettség korból, időből és főleg Európából – ezek jellemzik a műveket. S ezt az édes-bús, csillogó történelmet kisajátítják a pártpolitika szónokai. A kultusz elmaradt „intézményesülését” nem tudják helyettesíteni a vidéki régészeti és művelődési egyesületek és az egyházak sem. Végletes érzelmek, hisztériák korbácsolódnak. Elterjed a hír, hogy 1839-ben kirabolták a sírt. Hogy nincs is sír! Van, de üres. Nem üres, megvannak a hamvak! De sem a király, sem a parlament nem akar tudni róla, hogy a bujdosók végre hazatérjenek. 1903-ban a

szabadságharc kétszázados évfordulóján is elzárkóztak előle. Az oktalan félelem csak olaj a tűzre. S most már a nagy nevek önmaguk lényegétől megfosztva szolgálnak napi érdekeket. Kivetkőztetve eredeti önmagukból lehetnek hiteles reklámok, mert a ruha, az öltözet az eredeti pontos mása, és a magyar társadalom – mint minden társadalom – szomjazza történelmét. Nehéz megállapítani, hogy a kassai Rákóczi-kiállítás megnyitó beszédében Apponyi Albert (1846–1933) kinek üzent: „Lehetetlen meg nem emlékezni az összhangról, mely a nemzet és a korona érzelmei között uralkodik, melyet egyre ápolnunk kell, hogy a nemzeti érzés teljes és mindent felölelő legyen.”

Az újoncmegajánlás miatt kitört parlamenti vihart 1904. március 11-én Thaly Kálmán mint a Függetlenségi Párt alelnöke azzal csillapította le, hogy látványosan békejobbot nyújtott Tisza Istvánnak. Hamarosan közlik a lapok a szenzációs hírt, a király levelét:

„Kedves gróf Tisza! A magyar történelem kiváló alakjai közül egyedül II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugosznak idegen földön és a hamvak hazaszállítása a nemzetnek ismételten kifejezett közóhaját képezte.

Hála legyen érte az isteni gondviselésnek, azon ellentétek és félreértések, melyek súlyosan nehezedtek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végképp letűnt korszak történelmi emlékét képezik.

A király és a nemzet kölcsönös bizalma és az alkotmány visszaállított békés uralma megteremtették a trón és a nemzet között a sikeres egyesült munkásság alapföltételeit képező összhangot.

Keserűség nélkül gondolhatunk tehát vissza mindnyájan a mögöttünk álló borús korszakra és a király és a nemzet egyesült kegyelete keresheti fel mindazok emlékét, kiknek vezető szerep jutott a küzdelemben.

Ennélfogva utasítom, hogy II. Rákóczi Ferenc hamvai visszaszállításának kérdésével foglalkozzék és erre vonatkozó javaslatait elvárom. Ferenc József.”

A kultusz állami intézményesülésének pillanata ez. Kétszáz év késéssel. Behozhatatlan elmaradással. Megmásított tartalommal. Anakronizmus többszörösen. Magyarországot társadalmi, politikai válságok sújtják, szaporodnak a sztrájkok, nő a kivándorlás, és az ingyenkonyhákon soha nem elég a leves. A Balkán-kérdés

megoldatlan, s működnek a francia–német ellentéteket tüzelő titkos szolgálatok. A magyar szellemi élet új reformkort érlel: a tudományban és a művészetekben új irányzatok törnek be. Mégis az eseményt, a „kibékülést” eufórikussá dagasztja a sajtó. Mindenről beszámol, ami lényegtelen. Például: Thaly, ahogy elmondta a beszédét, délig már százhetven táviratot kapott. És közlik a táviratok szövegeit: „Hálás hazafias örömmel üdvözli: Benczúr Gyula” – „Férjem szelleme küldené a szerencsekívánatot! Jókai Mórné.” – „Nagy tettet műveltél, én szeretett régi mesterem! Thallóczy Lajos”. A lényegyet inkább csak sejteti a sajtó: „a kuruc vezér” fellépése előre meg volt rendezve.

Mindazonáltal az ünnepi előkészületek elhúzódnak. Két évet vesznek igénybe a valóban gondos munkálatok. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy mindenre gondoltak, a csontok antropológiai beazonosításától az ünnepi menet koreográfiájáig. Csak a háziurak szabták meg maguk a Kerepesi úton az ablakok díját. A színpompás látvány sokba kerül.

A kormány, a törvényhatóságok képviselői és a meghívott előkelőségek történelmi kosztümökben kísérték utolsó útjára a fejedelmet. A bandériumok, heroldok,

ezredskapitányok öltözetei, a fegyverek, a lószerszámok többnyire eredeti minták alapján készültek. Thaly óraláncán a sírból kivett, aranyba foglalt ereklye, oldalán Esterházy Antal generális kardja, és csákóján Vak Bottyán forgója jeleníti meg a kultusz felszentelt beavatottját. Hiszi, hogy minden, ami történik, hiteles. „Olyan boldog vagyok, amiről fiatal koromban álmodoztam, amiért férfi koromban dolgoztam, azt öreg szolgálójának megengedte érnem az Isten.”

1906 Magyarországá azonban nem találja történelmét ebben a történelemben. A katonákat bezárták a kaszárnyákba. A bazilika körül az ünnepi gyászmise alatt razziát rendeztek a kordonok mögé szorított tömeg soraiban a parókaüstökkel kuruc vitézeknek maszkírozott rendőrök. A vasutasok erre a napra részlegesen felfüggesztették a sztrájkot, sokan virrasztottak a vaskosarak parazsa mellett, a környező városok és falvak népe sorfalat állt a sínek mentén. De ki látta a máglyák lángjaiban felfénylő és sötétbe vesző, várakozó, fáradt, csalódott, megrendült, szorongó arcokat? Ki tudta akkor, hogy már egy évtized sincs hátra az évszázad békéjéből?

Annak idején elég sokat gyűjtöttem össze az ünnepi szónoklatokból és újságcikkekből. A hivatalos beszédek Rákóczi nevével kezdték, s az uralkodót dicsőítve adták meg a méltó befejezést. Kínosan kerülték a fejedelem szót, mert az hiányzott a repatriáló törvényből. Dicsérték mint a „magyar génusz megnyilatkozását”, „dacos cselekedetét”, de a valós történelem nincs sehol. Mintha eltűntek volna örökre a társadalmi szabadságukat váró jobbágyok, Rákóczi szociális politikája, reformjai, az ország más nyelvű népei, nemzetei.

Voltak azonban sokan, akik kifejtették: a történelmet be kell vallani. „Még a hőseinket is kisajátítják – írta Ady Endre –, Rákóczi koporsóját ők, akik becsapták, elárulták, úgy körülállták, hogy mi nem férközhettünk hozzá, ők már a múltból is elraboltak, meghamisítottak mindent... álhazafiságukkal agyonterrorizálnak ezek minket.” Nem nagyon sokan, de elmondják, Rákóczit egy szűk csoport sajátította ki. Cikkek, levelek őrzik a jogos örökségükből kitagadottak történelmi igényeit. Szerény tudósok, polgárok, költők, hivatalnokok, tanítók, úgy is mondhatnám: a darócruhások gondolatait. Egy másik Rákóczi-kultusz tűnik itt fel. A Biblia nemzetközi hírű tudósa, Löw Immanuel

befogadó és nem kirekesztő kultusz nevében szól teljesen elfelejtett Rákóczi-beszédében: a fejedelem „élő tilalomfa”. Apáthy Istvánnak (1863–1922) a Pesti Napló 1906. október 28-i számában *Rákóczit újra temetjük* címmel megjelent írását – levelek tanúsága szerint – sokan helyeselték: „Ha megköveznek érte is, kimondom, hogy nemzedék még nem volt méltatlanabb, hogy Rákóczi koporsója előtt leboruljon.”

A katarzis hányszor maradt már el ezen a tájon? Hányszor maradt el, amit kifejez: a *megújulás*? Tudjuk, mára hitelüket vesztették a szavak. Irtózunk a kongó frázisoktól. Naponta tapasztaljuk, hogyan kopik, hogyan veszi értékét a hazai történelem. Társadalmunk mintha nem tudna mit kezdeni múltjával; „melynek emléke teher is, de kincs is”. Szörnyű századunk végéről visszatekintve elkerülhetetlen a kérdés: Mi az időtálló érték Rákóczi életművében? Értékek, melyek civilizációt, kultúrát építhetnek ma is?

Kiskorától uralkodásra nevelték. Munkács ostroma idején alaposan megtanulta, hogy az uralkodás felelősség és kötelesség. Útravalóul kapta az anyai intelmet: „Becsüld az embereket, szívesen társalogj az idegenekkel, s így veled is jól bánnak és szeretni fognak.” A csehországi jezsuita kollégiumban a Habsburg Birodalom központi döntéshozó

testületeibe készülő osztrák, német, cseh fiatalokkal tanult együtt. A prágai egyetemen korszerű természettudományos ismereteket szerzett és tudatosan edzi a testét. Tanulmányait lezáró itáliai utazásán uralkodósarjnak kijáró gesztusban van része: fogadja a pápa. Nápolyban pedig felkeresi a középkori magyar királyi család emlékeit. Bécsben, a korabeli Európa egyik legfontosabb diplomáciai és nemzetközi központjában több évet töltött. Villars marsall, Franciaország követe már akkor méltányolja, hogy sok nyelven beszél és „józan gondolkodású”. Felesége révén Európa uralkodócsaládjaival került rokonságba. III. Vilmos angol király is segítette, hogy elnyerje a Német-Római Szent Birodalom hercege címét. Nem vadmagyar és nem valami provinciális főrend, nem is érzelmeitől vezérelt fantaszta. Európai államférfi. Kiművelt emberfő. Amikor hazatért, azonnal átlátta hazája helyzetét. Várták vissza – írják jobbágysai –, mint „a száraz föld a vizet”. Megérti a szegények gondjait, magáénak tekinti a feladatot, hogy tenni kell az önálló államiságától megfosztott ország érdekében.

Döntéseiben racionális. A „Beszkidek ormáról a hazába kiáltó, dacos Rákóczi” forrásismeret-hiányban szenvedő

historikusi fantazmagória. A fiatal Rákóczi nemzetközi tájékozottsága és áttekintő képessége a kor legjobb politikusaiéval vetekszik. Amikor a vármegyék még egymással versengve írják össze veszteségeiket a katonaság zsarolásai, a magasra ugratott adók miatt, és a kifizetetlen meg hamis nyugták kötegeivel ostromolják az uralkodót és a kamarákat, a fiatal Rákóczi Európa egészét figyeli. Korán észreveszi a kontinens hatalmi viszonyait felforgató változások előjeleit. Ahhoz nem kellett különösebb tájékozottság, hogy tudja, a gyermektelen spanyol király hamarosan meghal. Évek óta erről beszélt egész Európa. De hogy ezzel a nemzetközi erőviszonyokban gyökeres változás következik be, és az újrendezés érdekében harcba szállnak a nagyhatalmak, azt még a Burgban is kevesen sejtették. Ha jogos a marginális helyzetbe kerültek látásmódjáról beszélni, akkor fellelhető a racionális ok, hogy innen a Duna-tájról jobban látták: azzal, hogy az oszmánok európai hatalma összeomlott, a Szent Liga csapatai visszafoglalták Magyarország török megszállta területeit, a Habsburg-dinasztia erőfölénybe került, de ez azonnal kétségessé vált, amikor a spanyol örökséget a király a francia házra, XIV. Lajos unokájára hagyta. Amikor 1701-ben egész Európa

hadba szállt – a Habsburgok szövetségben a tengeri hatalmakkal a franciák ellen, Svédország és Oroszország pedig az északi-tengeri kereskedelmi hegemóniáért –, Rákóczi a nemzetközi fejleményeket mérlegelve dönt. Bekapcsolódva a spanyol örökösödési háborúba, nem a fegyverek erejében bízva, hanem az európai hatalmi átrendezés diplomáciai lehetőségeit mérlegelve esélyt látott, hogy Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség államiságát biztosítani lehet.

Állampolitikai írásaiban gyakran felbukkan: „Európa hatalmi egyensúlya”. Már a porosz és a svéd királyhoz küldött követének utasításában kifejti, hogyan lehet megteremteni az európai hatalmi egyensúlyt. „A mostani háborúban akár a franciák, akár a Habsburgok győznek, felborul az európai hatalmi egyensúly”, s ennek újrarendezése csak a kontinens országainak teljes együttesével lehetséges. Ahogy a török időkben két nagyhatalom közé ékelődve mindkettő terjeszkedésére fékezőleg hatott, a Királyság és a Fejedelemség, ha önálló államiságát és szabadságjogait elnyeri, hozzájárul az európai hatalmi egyensúly kialakításához és megőrzéséhez. Konceptiója már jóval a szabadságharc előtt

kikristályosodott. Láta, hogy Európa a vesztfáliai békében megszerkesztett elvek jegyében, a török kiűzésével az állandó háborús tűzfészektől megszabadulva, élni akar végre a térség értékeivel. Mindenki kereskedni, ipusztúriálkoduui, gazdagodni akart, Európa békét remélt. A béke pedig az erőviszonyok átrendezése, az egész hatalmi rendszer újjáalakítása.

A szervezkedés idején a francia kormány és a lengyel király számára Bercsényi Miklós gróffal (1665–1725) együtt fogalmazott tervezetei tanúsítják, hogy a térség országaival összefüggésben mérlegelte Magyarország lehetőségeit, és helyzetét csakis nemzetközi garanciákkal látta elrendezhetőnek. Törekvése nem úttörő, hiszen a nemzetközi békerendszerben nagy hagyományai vannak. Minden országnak, a legkisebbeknek is joguk van a békére – hivatkozna Grotiusra a kor egyensúlyt kereső államférfiai. Rákóczi eszmerendszerében az ország szabadsága és békéje az egyetemes rendszer része. Az ország békéje pedig egész Európa számára fontos. Elgondolását tényekre építi. A vesztfáliai békét megszerkesztő országok, azzal, hogy Erdélyt is bevették az Európa nyugalma felett őrködő országok közé, elismerték: a fejedelemség stabilizáló

tényező a térségben. Lipót császár pedig megerősítette a törvényt, hogy a békekötésekbe a királyság főméltóságait is bevonják. Ezt a kialakult békerendszert sértette meg a Habsburg–török karlócai megállapodás 1699-ben, ahogy Rákóczinak a „Világ népeihez” intézett kiáltványa, a *Recrudescunt* azóta sokszor idézett szavai megfogalmazták: „nélkülünk döntöttek rólunk”.

Vajon nem túlzás az európai viszonyok alapján döntő Rákócziról beszélni? Aki kicsit is széttekint a nemzetközi diplomáciai anyagban vagy felméri a külföldi levéltárak magyar vonatkozású forrásait, tudja, hogy a magyar kérdés jelen volt a nemzetközi politikában, Magyarország részese volt a spanyol örökösödési háborúnak. Német kutató, Karl Ottmar von Aretin mutatta ki nemrég, hogy Rákóczi hadserege mintegy 20 ezer császári katonát kötött le, vont el a nyugati hadszíntérről, és ezzel hathatósan befolyásolta a háború kimenetelét. „Rákóczi kitartása – írja – Franciaország és az európai történelem szempontjából nagy jelentőségű volt... Ha nincs Rákóczi, a francia hegemonia már a 18. század elején összeomlik”. Az angol diplomácia pedig ekkor nyit Közép-Európa keleti térségei felé. Felismerte, hogy a térség török hatalmi szférából kiszakadt

országainak nyugalma, szabad fejlődése, kereskedelmi biztonsága számottevő tényező az európai hatalmi egyensúly megteremtésében. Rákóczinak jóformán a háború kirobbanásával egy időben felajánlják, hogy közvetítik a tárgyalásokat és garantálják a megkötendő békét. 1706-ban pedig, amikor a tárgyalások az angol követ és megbízott, George Stepney szerint a Habsburg-kormányzat miatt megszakadnak, a követ kijelenti: „Európa közös ügye látja kárát”.

Rákóczi és kormányzóköre több lehetséges megoldást gondolt végig. Diplomatai, mérlegelve a szomszédos országok történelmi adottságait, alkalmazkodtak a változó erőviszonyokhoz. Máig nem kapta meg a megérdemelt figyelmet a külkapcsolatok egyik kulcsszemélyisége, a pénzembernek is kiváló késmárki polgár, Kray Jakab. Éveken át Rákóczi danckai rezidense volt, s pénzkezelési fegyelmével a polgárosodó Európa értékrendjét testesítette meg. Hat polgárral együtt végezték ki 1709-ben.

Jellemző Rákóczi államának átfogó koncepciójára az Erdélyi Fejedelemség jogairól 1712-ben a diplomata Klement János megfogalmazásában készült írás:

„Feltételezzük, hogy a mostani háborút viselő hatalmak semmit nem kívánnak jobban népeik nyugalmánál egy ilyen véres háború után, és mivel a jövőt is szem előtt tartják, szilárd, tartós és megbonthatatlan békét akarnak létrehozni, melyet az utókor is élvezhet. De az a béke sohasem lesz elég szilárd az Erdélyi Fejedelemség visszaállítása nélkül... Több mint egy évszázada tanúi lehetünk az egész német birodalomban, Itáliában, Lotharingiában, Holsteinban, a rajnai örgrófságban, Pomerániában, Svájcban és több más helyeken, hogy az országok békeszerződés révén visszanyerik teljes függetlenségüket. Olyan országok, amelyekre egyes nagyhatalmak különböző címen, néha egyszerűen a hódítás jogán igényt tartottak. Erdély esete nagyjából ugyanez, ugyanolyan jogok illetik meg. Nem kell-e megtenni az ő érdekében is azt, amit annyi évszázad óta meg szoktunk tenni a többiekért... Attól nem kell félni, hogy visszahelyezve jogaiba ezt a fejedelemséget, az Ausztriai Ház meggyengül, és ezzel az európai erőviszonyok biztosításához szükséges erőviszonyok felborulnak. Éppen ellenkezőleg. Magyarország, mely ily módon garanciát kapna lelkiismereti és politikai szabadságjogainak tiszteletben tartásáról és arról, hogy törvényei szerint

kormányozzák, sokkal többel járulna hozzá a császár szükségleteinek biztosításához.”

Mit tartalmaznak a lelkiismereti és politikai szabadságjogok a rendi társadalomban? Ahol a lakosság különböző vallású? Ahol sokféle nyelv, etnikum él együtt, erősen hierarchikus szerkezetben, és a magyar nemzettudat mellett más nemzeti tudatok is megfogalmazódnak?

Nagy nehézségek között meghozott rendelkezéseiből általánosan lesűrhető, hogy az ország szabadságát minden rendű és nyelvű lakosának nyugodt, emberhez méltó élet- és fejlődőképeségét biztosítva képzelte el.

Hadseregében magyar, német, ukrán, szlovák, román katonák szolgáltak. A jól értesült angol követ 1703 őszén azt jelenti Bécsből, hogy Rákóczi testőrségét százhatvan lengyel, százhatvan német lovas, hatszáz német gyalogos és ezerkétszáz magyar alkotja. Szlovák és német szövegek bizonyítják, hogy mindenki saját anyanyelvén tette le az esküt. A fegyvert fogott jobbágykatonák szociális szabadságát biztosító pátensek között vannak szlovák nyelvűek és a rácoknak szólók is. A szabad földjuttatást, közösségi kiváltságokat biztosító törvények senkit nem rekesztenek ki. A hadsereg testületi szabadságát biztosító

intézkedésekben nincsenek nyelvi, etnikai megkülönböztetések. A hadsereg maga választja ki országgyűlési követeit. Sebesültek, rokkantak ellátása, foglyok kiváltása mindenkit egyaránt megillet.

Rákóczi szociális érzékenységét tanúsító dokumentumok már a múlt évszázadban előkerültek. Tömegével idézhetnénk például az Ugocsa vármegyének 1708-ban kiadott fejedelmi rendelkezéshez hasonló szöveget: „az egeket verdeklő panaszok kiknek-kiknek emlékezetiben vadnak, melyhez képest, jóllehet a sokrendbeli teherviselés alatt elalélt szegénységen megesett szívbéli szánakozásunk szerint kívánunk oly utakat s módokat mindenekben követnünk, melyekből napról-napra kiáradó pihenését ki-ki érezhesse.”

Ezek a „szegény megfáradt parasztemberek” gondjait számontartó fejedelmi írások rendszerbe illeszkednek. Államhatalmi szinten, intézményesen kívánta újrendezni a társadalmi viszonyokat. A szegények terhein a nemesség megadóztatásával, s általában a tehetősebbek vagyonát jobban megcélzó, modernebb adórendszer bevezetésével próbált könnyíteni. A szociális ellentétek és társadalmi

feszültségek okait igyekezett megszüntetni, nem mindig sikerrel.

Reformjai közül az egyik legjelentősebb, hogy kapcsolatot teremtett a legfelsőbb hatalom és a lakosság legszegényebb rétegei között. Intézményes fórumot nyitott a közkatonák, árvák, özvegyek, jobbágyok, szegények panaszai, kérései meghallgatására. Más államok is kísérleteztek már ilyesmivel. Rákóczi újítása abban rejlett, hogy működött ez a rendszer. Bizalmat teremtett. Minden panaszt regisztráltak, meghallgattak, elintézték. Minden panaszos választ kapott. Legtöbbször a fejedelem aláírásával. Rákóczi megszólaltatta az addig néma Magyarországot. Sebesültek, rokkantak, magyar, szlovák, német, rác elesett katonák családjai, jobbágyok és a társadalom perifériájára szorult koldusok egyaránt bizalommal fordulhattak az új magyar állam uralkodójához. Több kötetnyi levél és folyamodvány beszél a névtelen Magyarország áldozatairól: „fél kezemet ellőtték”, „öcsémet Budán megnyúzták elevenen”, „öt nagy sebet szenvedtem”, „fél szememet kilőtték”, „magamon esett három lövés, három vágás, az derekamon pallosszúrás”, „a holttestek közt harmadnapig vérben feküdtem”. S arról is, hogy ez a Magyarország neveli a jövőt.

A folyamodványok aláírói között: „Takács Györgyné öt árváival, Varga Pálné négy árváival, Marti István Deákné három árváival.” És van bizalma a jövőben: a jobbágy özvegy „Árva Verdi Kis Anna” elmondja, hogy férje azért fogott fegyvert, mert „nem nézvé a maga privátumát, hanem egyedül... a mi megnyomorodott hazánknak békességben való megmaradását”.

Rákóczi reformjainak talán legfontosabb fejezete a vallásügy rendezése volt. Hogyan lehet egy ország belső békéjét megteremteni, ahol városokban és falvakban három, négy egyház templomában a maguk felekezete szerint végzik az istentiszteletet? De az is gyakori, hogy az egyetlen templomért folyik az ádáz harc. Mindenki hordozza magában az elmúlt évtizedek sérelmeinek és gyűlölködéseinek sajnó sebeit.

Az erdélyi vallásszabadság hagyományait családjától kapta. Környezetében a legkülönbözőbb vallásúak és hitbeli irányzatokat képviselők éltek együtt. Szülei katolikusok, nevelőapja, Thököly evangélikus, szűkebb környezetével, tanácsosaival együtt. A család köznemesi hívei, titkárok, jószágigazgatók, ügyvédek többnyire reformátusok, falvaik lakói lelki gondozását szerzetesek, plébánosok, református

és evangélikus lelkészek, Máramarosban görögkeleti pópák látják el, de vannak már közöttük görög katolikusok is. Nagyanya, majd Thököly és ő maga is zsidó bérlőket foglalkoztatott.

Már fegyverbe szólító kiáltványaiban tiltotta, hogy templomokat verjenek fel. 1704 elején rendelkezésekben tudatta, hogy bármely felekezet szabadon létesíthet iskolákat. A vallásügy rendezésének alapelve a lelkiismereti szabadság. Az 1705. évi törvény megállapítja: „Némelyek az... Földesuri Juss alatt az lelkiismereten való uralkodást magoknak tulajdonították: hogy az annakutána semmi szín és kigondolható praetextus alatt ne légyen”, s biztosítják a vallások szabad gyakorlását. Rendezik az együtt élő kisebbségi és többségi vallásúak viszonyát. A templomot a település többsége kapta, de kötelessége, hogy a kisebbségnek új templomot építsen. Ez talán a világon az első kisebbségvédelmi törvény.

A vallásfelekezeti megoszlás sokszor egybe esett a különböző anyanyelvűek és nemzetek csoportjaival. Az egyházak kezében volt az iskola, a nyomda s a külföldi tanulmányokat, kölcsönöket, testi-lelki gondozást ellátó tőke, vagyis alapítványok sora és a szószékről a tájékoztatás.

Ez azt jelentette, hogy a vallásszabadság egyben az anyanyelvek és a nemzeti kultúrák fejlődésének szabadságát biztosította.

Az új magyar állam nagy gondot fordított a tájékoztatásra. A 17. század Európában az információ robbanásszerű fejlődésének is az évszázada. Az uralkodók rengeteg pénzt költenek rá, hogy művészi színvonalon és a tömegtájékoztatást szolgáló újságokkal és röpiratokkal egyaránt megalkossák önmaguk és kormányuk képeit. A nyomtatott hírközlés üzlet lett: Magyarország és Erdély tájékoztatási hálózata Rákóczi idejében mérhetetlenül archaikus, megosztott. Korszerű anyagi és szervezeti eszközökkel a Habsburg-kormányzat rendelkezett. Ugyanakkor a nemzetközi tájékoztatás már nem ismer országhatárokat. S a publicisták és pamfletírók új fogalmakkal minősítik az eseményeket: „természetjog”, „lelkiismereti szabadság”, a „történelem szükségessége”. Magyarországon a történelmi körülményekből adódóan a kalendáriumokon kívül a kéziratos hírlevelek és a törvényesség határain egyensúlyozó hírközpontok látták el a lakosság tájékoztatását. Miként volt ereje és ideje Rákóczinak, hogy annyi gondot és energiát fordítson a

tájékoztatás korszerűsítésére? Szinte az alapoknál kellett kezdenie. Ezért támogatja az iskolákat, a művelődést, a diákok külföldi tanulmányait. Rendeleteit kinyomatja. Felolvastatja a hadseregben és a falvakban, a lakosság nyelvén. A cseh-morva testvérek korábban betiltott egyházának alapításával létesített zsolnai nyomda Rákóczi államának megszilárdulásával folytathatta munkáját. Első kiadványa *Rákóczi imája* latin és szlovák nyelven. Krmann Dániel (1663–1740) evangélikus szuperintendens közreműködésével kiadott kalendárium pedig nemcsak a szabadságharc első kiáltványát, a brezáni kiáltványt közli szlovákul, hanem a szabadságharc eseményeinek rövid összefoglalását is. Mindez azonban kevés. Rákóczi állama a tájékoztatás intézményeit kívánja megszervezni. Így létrehozza a postahálózatot és kinyomatja az első magyarországi újságot. A magyar újságtervekben felmerül egy ma sem érdektelen, de akkor teljesen újszerű érv: a tájékoztatásnak szolgálnia kell a lakosság mentális egyensúlyát.

Ellenvethető: mindez szép kezdeményezés, terv, de megvalósulatlan. Minderre más, nyugati országoknak – vagy ahogyan megfogalmazták, „a kincses békét élvező”

országoknak – emberöltőnyi idő kellett. Rákóczi államának alig nyolc, háborúban eltöltött év jutott.

Nyilvánvaló, a történelem: folyamat. Alternatívák harca, évszázadokon át nyomon követhető. Rákóczi Udvari Tanácsának tagjai segítik például Bél Mátyást (1684–1749), hogy megalkossa a 18. század nagy művét, Magyarország viszonyait leíró összefoglalását. S ebben, mint a karsztvidékek bűvőpatakjai, törnek felszínre Rákóczi államának értékei. Ezen a tájon talán a legfontosabb például az emberek együttélési képessége és együttélési szokásainak fenntartása: „A veszprémi püspök apró falucskáját katolikus, református és lutheránus vallásúak vegyesen lakják... egyetértésben.” Nagyszombat „a zsidókat tolerálta... a város polgárai nem egy nemzethez tartoznak. Magyarok, németek, szlovákok körülbelül azonos arányban vannak... kölcsönös egyetértéssel óvják a szomszédság jogait.”

Uralkodói felelősség, európai látásmód, szociális érzékenység, műveltség, tolerancia, s a nemzeteket felnőttek tekintő tájékoztatás. Akkor ezek voltak a folytathatóság feltételei. Ezekről ma azt mondjuk: polgári értékek. És nagyon hiányoznak.

„Azok nevezetesek és nagyok... kiket maradékok is nagyokká és dicsőségesekké tesznek.” A kassai gyászbeszédben 1681-ben elhangzott szavak ma azt sugallják, hogy a Rákóczi-kultusz akkor lesz korszerű kultúra-teremtő, ha visszanyeri eredeti történelmi tartalmát. Akkor ösztönözhet ezen a tájon minden népet és nemzetet közös megújulásra, ha kilép szűk határai közül.

1996

A HYMNUS GENEZISÉHEZ

Lehet még valami újat mondani? Mindenki foglalkozott vele, aki számít. Gyulai Páltól Dávidházi Péterig. Keletkezéséről úgyszólván minden lényegeset kiderítettek: az ország nyomott közhangulatát, az adóemelést, az éhínséget, és hogy 1821-ben harmincötezer újoncot követelt a hatalom. Feltárták a költő alkatát, lelkiállapotát, műveltségét, paraklétoszi szerepét, versének nemzetközi genealógiáját a nemzeti himnuszok családfáján, felfejtették a szavak és gondolatok távoli és közelebbi szövedékeit. Mindent tisztáztak. Csaknem mindent. Mégis találtam egy területet, ahol – mint mondani szokás – tudomásom szerint a madár se járt. Hírt illendő adni róla akkor is, ha egyetlen, talán vitatható gondolattal járulhatunk a Hymnus genezisének jobb megértéséhez.

Egyetemes és sajátosan magyar, országos befogadása, időtálló értéke kikezdhetetlen, mégis minden generáció megkérdezte: miért kezdődik víg esztendővel, ha úgy tűnik, „a legszomorúbb himnusz” a világ nemzeti himnuszai között.

„EZ UY ESZTENDŐBEN...”

A Rákóczi-szervezkedés eddig ismeretlen levéltári forrásait tártam fel, s a legnagyobb meglepetésemre került a kezembe ez a vers. Kezdősorát tekintem címéül, mivel eredetileg cím nélkül vetette papírra ismeretlen leírója. Nem találtam az elérhető 17–18. századi versgyűjteményekben. Nem akadtam nyomára Stoll Béla gondos katalógusában sem a kéziratos énekgyűjteményekről. Szerzője ismeretlen. Az írás gyakorlott kézre vall, helyenként nehezen olvasható. Formai megfejtésével is sokat bajlódtam, egyik szava csaknem olvashatatlan. Valószínűleg fogalmazvány vagy javított másolat. A leíró három helyen javította az eredeti szavakat (a harmadik sor harmadik szava az olvashatatlanul áthúzott fölé került, az ötödik sorban a „szíves” helyén eredetileg „igaz” olvasható, a tizenhatodik sorban az „igaz”-t írták az olvashatatlan szó fölé). Az ötödik versszak utolsó sorát eredetileg a versszak második soraként vetette papírra, de áthúzta.

„Ez Uy Esztendőben, jok rad aradgyanak

Tél, Tavasz, Nyár és Ősz néked szolgállyanak,

Egesség s békeség, ott udvarolnyanak
Mindenek bőséggel nálad ujljanak.
Ujlyyon szivem is szives sziveskedben
Szemellyem penighlen essék te kedvedben
Lakhasson holtomigh kegyes szerelmedben
Alhatatos keppen igaz hűségedben
Irigyemnek nyelvet eszes bölcsességgel
Zabolázza szived, jó kedv/v/el s hűséggel
Szolgallak erette tökéletességgel.
Holtomigh nagy híven hű kötelességgel.
Ajandekul neked küldöm én szivemet
Szivemmel penighlen buzgo szerelmemet
Egygyik írasommal(?) igaz hűségemet
Ezutan penighlen küldöm szemellyemet
Ha kedvet talalok, küldöm ajandekkkal.
Mint mezőt sok kertet ekes virágokkal
Kertekben tündöklő fris tulipanokkal.
Aldgyon Isten erre tegedet sok jokkal.”

A verset Szirmay Miklós Zemplén vármegyei evangélikus nemes latin kihallgatási jegyzőkönyvét átfogó lap hátára írták. A vallatás (1701.) október 31-én történt Bécsben, ezt a

dátumot írta egy másik kéz a palliumra is. Lehet, hogy ezután került rá az *Ez Uy Esztendőben* szövege. De az sem kizárt, hogy a féloldalán keresztben verssorokkal teleírt lapot használták palliumnak. A vers keletkezési idejéről nincs közvetlen forrásunk. Szavai után ítélve 16–18. századi egyaránt lehet, a „sziveskedben” = „szívecskédben” már előfordul az 1585-ben megjelent Calepinus szótárban is, pedig első pillantásra hangulatában a rokokót idézte nekem.

Műfaját tekintve újesztendei köszöntő versezet. Első olvasatra szerelmi vallomás, kedvesének küldi a szerző. Udvarló vers, kissé a 17. századi nemesi udvarházak szokásaira emlékeztet.

Lehet esetleg más olvasata is. Különös, hogy a kezdő és záró versszak közötti mindhárom strófában előfordul a „hűség”. A harmadik strófában egyfajta magatartást kíván. Nevezhetjük okosnak, józannak, esetleg ravasznak is az „eszes bölcsességet”, amellyel az író irigyének nyelvét meg kell zaboláznia, s ezért fogja őt, az ismeretlen kedvest szolgálni „jó kedvvel s hűséggel”. Lehet, hogy nem is véletlenül került az egyértelműen politikai irategyüttesbe ez az újesztendei szerelmes vers?

Szirmay Miklós 1701-ben ötvenéves. Thököly egykori regéci kapitánya, Rákóczi és társai, közöttük testvérbátyja, Szirmay István nádori ítélőmester elfogatásának hírére 1701 tavaszán Bercsényivel kimenekült Lengyelországba, de alig egy héttel Rákóczi szökése előtt eljött Bécsbe, hogy kihallgassák. Tizenegy kérdés közül nyolcra „nem tudom”-mal felelt, háromra kitérő választ adott. Holott más források bizonyítják, a Rákóczi-szervezkedés egyik kulcsszemélyisége volt. Feltehető, bécsi útjával hozható összefüggésbe, hogy Rákóczi, amikor kiszökött november 7-én a bécsújhelyi börtönből, nem az előzőleg tervbe vett itáliai tájak felé vette útját, hanem Lengyelországba ment. Megfelelően dokumentálható bizonyíték azonban nincs rá, hogy az *Ez Uy Esztendőben* valamiféle titkosított politikai üzenet volna. Mindez a Rákóczi-szervezkedés történetének további feltárására tartozik.

Számomra már jó ideje volt a versnek egy másik titka is. Akárhányszor átolvastam az *Ez Uy esztendőbent*, különös erővel idézte fel bennem a *Hymnust*. Mi ennek az oka?

Önmagában semmit sem bizonyít, hogy a „Mindenek bőséggel nálad ujuljanak”, főleg pedig a „*jó kedvvel s hűséggel*”

mindenkinek a legtöbbször énekelt magyar verssort „hívja elő”: *Jó kedvvel, bőséggel...*

Mára szavak, motívumok és szókapcsolatok sokaságát tárták fel a *Hymnus* genezisét vizsgálók. A középkorból, a 16–17. századi egyházi énekek, vitézi siratók, protestáns zoltárfordítások soraiból, Farkas András, Balassi, Szenci Molnár, Zrínyi, Gyöngyösi műveiből és a kortárs költők műveiből összerakható a gondolatmenet, csaknem minden verssor. A seregszemlét Szörényi László a 18. századi jezsuita írókkal egészítette ki, Dávidházi a költő szerepének ószövetségi előzményeire mutatott rá. Két-három közös szó miatt az *Ez Uy Esztendőben* legfeljebb mint egy a sok közül érdemelne figyelmet. Ma már nem is az az érdekes, mennyi az előzmény. Hanem, ha ennyi a közös, mi az, ami eredeti a *Hymnusban*? Miért és hogyan egyedülálló, különleges, egyszeri művészi érték?

Soha nem hittem azt sem, hogy a megoldást Kölcsey íróasztalán kellene keresnünk. Vagy kinyomozva, hogy esetleg kezébe került az *Ez Uy Esztendőben*. Nincs kizárva, hogy ismerte. Szirmay Antal, a neves történetíró Kölcsey kortársa volt, a két család között, mint általában a felsőmagyarországi köznemesi családok között, szövevényes

rokoni szálak is felfejthetők. A *Hymnus* megírása idején Csekén van Szemere Pál. Elődei a török harcok és az új magyar állam megteremtéséért vívott küzdelmek tevékeny és szenvedő részesei, az ugyancsak Pál nevet viselő egykori Szemere megjárta gróf Antonio Caraffa generális börtönét és következetesen szolgálta Rákóczi reformpolitikáját. Kazinczy gyűjtötte, az ifjú Kölcsey másolta a történeti dokumentumokat. Feltárt forrásaink azonban nem utalnak rá, hogy Kölcsey ismerte volna ezt a szöveget. Lehetséges, hogy a sok idővel rendelkező szorgalmas történész majd ezeken a vonulatokon is „kutakodva” „adalékolhat”, „okadatolhat” bizonyító mozzanatokot vagy tényeket. De még ha bebizonyosodik is, hogy Kölcsey olvasta ezt a verset, a lényeghez vajmi kevésbé visz közelebb. Csak a vulgár pozitivisták vélik, hogy adathegyeket összehordva bizonyíthatók fontos fejlemények.

A szerkezetet, a szöveg alatti rétegeket vizsgáltam meg. Egyre inkább érdekeltek a *Hymnus* befogadói. Az egymást váltó generációk tudatvilága, a társadalom pszichológiája foglalkoztatott. Régen tudtam, Kölcsey és kortársai még nem úgy látták Rákóczi korát, ahogy majd a század második felében a kisajátító és csillogó-búsongó kuruc-világnak

ábrázoló historikusok. Az újabb irodalomtörténeti kutatások pedig mélyebbre ástak, mintsem hogy egyszerűen a „hazafias költészet” általános fogalmával lehetne a régi-magyar irodalmat jellemezni. Többek között Szalay László a tanú rá, hogy Kölcseyt a magyar történelem európai összefüggései és a társadalom egészének múltja érdekelte.

1998. január 21-én a Néprajzi Múzeum lépcsőcsarnokában a múlt nagy hírű tudósai és tanárai nevével fémjelzett elismerésekre összegyűltek között hallgattam az ismert dallamot. Kicsit fázósan. Csak a zenekari mű hangzott fel, bejátszva sokat használt szalagról, ahogy az utóbbi időkben szokás. Hiányzott az emberi hang. Mindig megrendített, ha rá gondoltam, mert akkor még úgy tudtam, a Himnuszt először a Nemzeti Színházban, 1844. augusztus 25-én „a pesti vaknövelde vizsgaünnepélyén énekelték”. Most a világtalan gyerekek az *Ez Uy esztendőbent* idézték fel bennem, az egykori auditív kultúrát, s a régi évszázadok Európájának közös kincsét, a kalendáriumverseket.

KALENDÁRIUMVERSEK

Az *Ez Uy Esztendőben* ebbe a népes, egyetemes családba tartozik. A családfa gyökerei az antikvitásba nyúlnak. Nemzedékei végigkísérték az embereket a középkoron át. Kezdetben a hónapok, évszakok képei mellett, majd önállósodtak. Míg nem a kora újkor évszázadaiban a legnagyobb nyilvánosságra törtek. Közben sokat változtak. Levetették antik köntösüket, és a keresztény Európa univerzalizmusába öltöztek. Szóltak disztichonokban, csiszolt gondolatformákat, toposzokat rendeztek versbe egyszerű sorvégi rímekkel, és megjelentek lomposan, közhelyekkel, lapos klapanciákban. Elhagyták lassan a latint, korán megtanulták az anyanyelveket, németül, franciául, magyarul, szlovákul és a kora újkori Európa minden nemzetének nyelvén, tájanként is eltérő egyéni szólamokkal, de közös gondolatkörrel, az évek, hónapok, a mindenkori múltak és a generációk közös jussával, a jövő képzeivel illeszkedtek be az európai kórusba. Együtt alakultak korszakok változásaival, mint a kalendáriumok.

A kalendárium „a gyorsuló idő hírnöke” – állapította meg Kovács I. Gábor nagylélegzetű történeti és

művelődésszociológiai vizsgálatában (1989). Történeti koronként alakuló, átmeneti kommunikációs eszköz a kalendárium „a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó között... hagyományos szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, de újdonságokat, újdonságismereteket is...” A 16–17. századi kalendáriumok közlik a vásárjegyzékeiket, a postajáratokat, az égbolt és az országok történéseit, a várható időjárást, s hogy háború lesz vagy béke; híryanagukkal a preindusztriális társadalomban általános információt hordozó eszközök. Segítik a közlekedést, az érintkezést, a tájékozódást, segítik megtervezni az életet. A kora újkori Európa megváltozott kommunikációs rendszerének fontos eszközei. Magyarországon a kalendáriumok piaca a mezőváros, a város, a vásár, megtalálhatók a főúri könyvtárakban éppen úgy, mint a polgárotthonok, kollégiumok, udvarházak tékáiban. Használják parasztok, várkapitányok és az uralkodói udvarok. A felvilágosodás saját céljai szolgálatába állítja, népművelő feladatokra véli alkalmasnak. A 18. század végén lassú átalakulás figyelhető meg; 1730–1820 között a kalendáriumok a hagyományos ismeretek mellett egyre több újdonságot közölnek, hozzák a

tiszti címtárat, felugrik az olvasók száma. Tanító, közhasznú célok segítésére és a színvonalasabb magyar irodalom megszerettetésére – amint Julow Viktor megállapította – 1819-ben Fazekas Mihály elindította a *Debreceni Magyar Kalendáriumot*. 1815-től egymást érik az új típusú naptárak. A példányszámok elgondolkoztatók. Megrendelik a kaszinók, a társalkodó egyesületek és a gombamód szaporodó olvasóegyletek. Terjesztik a vármegyék; Komárom vármegye például elrendeli, bizonyos órákban olvassanak fel a kalendáriumokból. Az újszerű kalendáriumok neves szerzők írásait is hozzák. A *Mezei Naptárban* többek között Vörösmarty, Bajza és Czuczor versei, később Tompa, Jókai, Arany János neve olvasható. Kölcsey egyik korai verse a *Magyar Dámák Kalendáriumában* jelent meg. Olvasóközönségük közben rengeteget változik, legtöbb vásárlójuk a nagyon szélesen értelmezett „középrétegek” köréből kerül ki. Walther László – Kölcsey barátja, a Károlyiak levéltárosa – írta 1840-ben: „Nem kevés hasznát veszik ezeknek (ti. a kalendáriumokban a nap keltét és nyugtát közlő adatoknak) a mezei gazdák és falusi lakosok, de leginkább a lelkipásztorok...” Ő volt az első talán, akit történetileg foglalkoztatott a kalendárium, és feltárta az

„1595. évi szent Pál fordulása ünnepére, vagyis boldog asszony hava 25-ik napjára” összehívott országgyűlés kemény törvényét: ezer forintra büntetik, aki ókalendáriumot nyomtat, mivel a Gergely-féle időszámítást azért akarja a törvény vasszigorával elfogadtatni, hogy „a jót elvállaltassa, a perpatvart kevesbítse, és az egy haza fiai között egy időszámlálás divatozhasson”. De ne feledjük, Európa nagyon lassan és nehezen állt át erre az új, egységes időszámításra.

A 16–18. századi kalendáriumok állandó rovatai között talán a legszélesebb hatásúak az úgynevezett kalendáriumversek. Köszöntik és búcsúztatják az esztendőket. Az 1579. évi nagyszombati kalendáriumban: „Eztendőnek, minden időknek kezdetit álgvad / Christus pasztorunk, kezeid alá futunk” ...Az 1699. évi kolozsvári kalendárium így biztatta az új évszázadba lépőket: „Mint e Seculumban ez Esztendő végső: / Adja Isten, légyen Háborúság végző: / Békességre utat jövendőnek szerző! / Boldog Állapattal melly lehessen fénlő...” A hónapversek és az évszakversek évszázados időjárásitapasztalatokat sűrítenek. A rengeteg ismert közül néhány példa: Az 1679. évi kolozsvári kalendáriumban olvasható: „Oh Iste/n/ rajtunk könyörüly,

hozzánk hamar el-jőj, / Áld-meg ez esztendő, s adgy
egészséges időt.” Találomra emelem ki az 1675. évi lőcsei
kalendáriumból a január 22–25-höz kapcsolt verset már csak
azért is, mert más kalendáriumokban és számtalan
változatban olvasható: „Fényes Vincze Szent Pál
fordulásával egybe, / Bor, Buza bövségnek szép bizonyos
jele.”

Az egészségi tanácsokat vizsgálók kimutatták, hogy jó
néhány szabály Beda Venerabilis (673?-735) angolszász tudós
Computusára, s ezen át pedig Pliniusra vezethető vissza.
Később a szerkesztők neves tudósok, Regiomontanus (1436–
1476), a csillagász, Rabelais, az orvos és író (kb. 1494–1553),
Frölich Dávid (1595–1648), a késmárki gimnázium rektora,
földrajztudós és matematikus. Idők múltával újak tűnnek fel,
utalhatnak a helyi növényvilágra, táji, időjárési
tapasztalatokra. Az 1626. évi gyulafehérvári (fejérvári)
kalendárium decemberi tanácsa így hangzik: „Jó suba, bor,
melegház az hurut ellen, / Nincs iob orvosság, de az-is Isten
utan”. Nemegyszer összekapcsolják gazdasági tanácsokkal
az egészséges életmódra intő követelményeket. 1581-ben a
bártfai kalendárium így tudósítja olvasóit májusi
tennivalóiról: „Förödni, vért venni, magadat gyógyetani

kellő, / Sayt, es tegla verés, most io herelni bikat.” Az áprilisi Szent György havára szóló versek közül az 1680-i nagyszombati kalendáriumból idézem: „Gyümölcs fákat ültés, s humlitass szőlődben, / S' ha még nem vetettél vess árpát meződben.” De nemcsak a mezei gazdákat, kertészeket intik szorgalomra, az idő követelte gazdálkodásra, közlik az élet minőségének megjobbító parancsait is. Magatartási tanácsaik közül azért választottam ki a következőt, mert az *Ez Uy Esztendőben* soraira emlékeztet. Az 1696. évi lőcsei kalendárium februári tanácsa: „Ne engedj nyelvednek, / Hogy járjon elmédnek, / Előtte szabad kinyén...”

Minden év az újrakezdés reménye és parancsa. Az 1675-ben hely nélkül kiadott kalendárium januári verse csupa imperativus: „Életedet hogy uyts; int az esztendő folyása. / Istened úgy kedvel, sok napot így ád evel”. Több kalendáriumi vers a személyes önvizsgálatot, megjobbulást összekapcsolja az ország sorsával.

A bártfai kalendárium 1701-re történeti áttekintést ad; eddig ínséggel teljesek voltak az esztendők, kérdés, hogy ez a történelem elháríthatatlan menetéből következett, vagy a vak szerencse játszott velünk. „Bizony nem, de fejünkre mindezeket / Vonsza sok bűn, bosszantván Istenünket. /

Azért ha boldog Esztendőket látni / Kívánsz, szükség magadat jobbítani.” Nagy kérdés, hogy az 1696. évi lőcsei kalendárium miért éppen október és november hónapverseként közli a következőket: „Meg-hasonlott Ország, / Az hol nincs Igasság, / S'-nem egyeznek tanácson, / Annak kell pusztulni, / Idegent szolgálni, / Avagy vesszni az harczon. // Nem egyenetlenség, / Hanem az egyezés / Kis dolgot nagyra emel, / De a' vissza nyomás, / Lesz hazadban romlás, / S' végre emészt fegyverrel”. Ez esetben – amint azt Jankovics József kimutatta – a „kalendárium hónapversei... Beniczky Péter (1603–1664) *Magyar Ritmusok* c. művének második részéből *A közönséges magyar példabeszédekből válogatott szemelvényrészek*”.

Nem lehet ennek a rövid esszének a feladata, hogy feltárja, miként áramlanak a naptárversekbe a psalmusok sorai, és hogyan veszik át tanácsait a kéziratos orvosságoskönyvek, mennyi került át a műköltészetből a szó szoros értelmében vett tömegolvasmányokba. Vagy ellenkezőleg, hogyan élnek tovább immáron a kalendáriumokból kiszakadva mint újesztendő-köszöntők, vagy füzetbe másolva mint népszerű versek: „Újesztendő,

vígságszerző, most kezd újulni / Újuláskor víg örömmel akkor hirdeti...”

Lucien Febvre, Bahtyin, Mandrou, Burke és a társadalomtudományok több jeles magyar kutatója vizsgálatok sokaságával bizonyítja, hogy a kultúra másként működött a régi évszázadokban, mintsemhogy áthághatatlan falak választották volna el egymástól a magas és a populáris kultúrát, vagyis az elit és tömeg értelmében felfogott nép kultúráját. Ma minden kutató, aki komolyan veszi tudományát, az összefüggésekre, átmenetekre, kölcsönhatásokra, a kultúra működésére és folyamatára kíváncsi. Fisli Éva harmadéves magyar-történelem szakos hallgató az ökológiai szemináriumon készített dolgozatában figyelt fel rá, hogy Apáczai Csere János a *Magyar Encyclopaediában* Bedára hivatkozva közli „a házi, paraszti és örökre való kalendáriumot”.

Vajon ebben a tömegolvasmányban, a kalendárium-kultúra nagy olvasztókohójában kapták meg bizonyos szavaink szinte állandó vonzataikat? Itt alakultak ki a mechanikus asszociációs pályák? Itt van például a „bőség”. Mikor rántotta magához a békét, jólétet, gazdagságot? Szabó T. Attila az *Erdélyi Szótörténeti Tárbán* szerencsés kézzel a

„bőség”-et teljes udvartartásával közlő szöveget emelt be 1690-ből Ebesfalváról: „Attól félünk, hogy az Esztendőnek szűk termése és ennek az hazának még az derék *békességnek es bőségnek* (kiemelés tőlem) idejénis propter defectum comerciorum pénztelensége, és a hadak(nak) ennyi sok alá, s fel járása miatt végben nem vihetyük.” A kalendáriumversek szinte tobzódva szórják a „bőség”-et. A Nagyszombatban az 1669. évre kiadott kalendárium hónapverseiben a bőség, bő idő, bő esztendő visszatérő toposz. Szent György hava: „Ha virág vasárnap tisztán fénlík a' nap / Bö esztendő léssen, a' mellyen minden kap / ... Ha penig husvét nap tiszta üdő léssen / Nagy bövséget jelent s' nagy örömet téssen.” S nem a lőcsei kalendárium (1675) naptárverse az egyetlen, ahol a bor és a búza képzete a jó esztendő ígérete: „Fényes Vincze Szent Pál fordulásával egybe, / Bor' Buza bőségnek szép bizonyos jele.” A „jövendő” esztendő állandó kísérete, miként egész Európában, a magyar nyelvben is a „vidám”, a „jókedv”, a „vígás”, „vidámítás”.

A következőket és átfogó kutatások feltárják majd, hogy miként rajzolódik ki a kalendáriumversekből a Kárpát-medence időjárása, gazdagsága, lakóinak természetképe s

természetkezelési gyakorlata. Milyen széles körben terjedtek el? Milyen évszázados információkat hordoztak, milyen szavakat, tapasztalatokat, gondolkozási formákat örökítenek tovább? Mivel hagyományos formákat követtek, formuláik hogyan lettek könnyen befogadhatók, továbbadhatók? Hogyan ivódtak be generációk társadalmi tudatába? Csak idő kérdése, hogy a levelezési anyagból kiszűrje valaki a kalendáriumversek bölcsességeit, az egészség megőrzésének rigmusba szedett követelményeit, a tanácsokat az évszakokhoz alkalmazkodó életvitelre, és az új társadalmi viselkedésekre buzdító sztereotípiákat. S azt, hogy mi itatódott belőle át például a vitézi siratókba, halotti búcsúztatók, toborzóversek, ünnepi köszöntők soraiba. Mi jutott át az irodalomba, a fordításokba és hullott onnan vissza? Bizonyos, hogy az új esztendőt köszöntő kalendáriumversek azonos formulával és helyi változatokkal kórusban zengenek végig Mohács után, évszázadokon át.

Talán ennyi is bizonyítja, hogy az *Ez Uy Esztendőben* írója a kalendáriumversek mintájára szerkesztette meg költeményét. Az új esztendő köszöntése, a négy évszak felsorolása, az egészség, békesség, bőség, a jó kedvvel képzelete egyaránt erre utal. A kert és mező virágai a tavaszi

hónapversek visszatérő szereplői. „Flora mezőre hiu (hív), Ceres úzi leányát / Bachus hasít fakat, hogy csinálhatna karót” – olvasható egy 1675-re kiadott kalendáriumban. Az 1701. évi *Debreceni Kalendárium* pedig így szól Chlorist, a tavasz, a virágok istennőjét idézve meg: „Elébb állott a' Tél borzas szakállával, / A' szép Tavasz jött-be gyenge ruhájával / mellyben a gyors CLORIS gereblyét kapával / Készít kertészségre hogy legyen hasznával”.

„CSEKE JANUÁR 22D. 1823”

Kegyelettel ünnepeljük ezt a dátumot. A Magyar Kultúra Napja lett: De mit jelentett ez az év, nap, hónap akkor, amikor Kölcsey leírta? Tudtommal senki nem vonta még kétségbe Angyal Dávid megállapítását, ekkor „A csekei remete aligha álmodta, hogy Hymnusa egykor az egész nemzet imája lesz.” Mégis jelentősnek kellett, hogy érezze a verset. Addig nemigen ír versei elé címet. Csak a dátumot tünteti fel. Nincs eredetileg cím olyan jelentős, korábbi versei előtt sem, mint a *Rákóczi, hajh* vagy a *Rákos, bolyongék partjaidon* kezdősorúak. 1823. január 22-én viszont a 21. lap

versóján kezdett vers formailag is szépen elrendezett címet kapott:

Hymnus, a' Magyar nép

zivataros századaiból

Cseke Január 22d.

1823

Az időpont így szerves része a címnek. Következésként hangsúlyos. Miért? Nem tudjuk. A nagy erővel folyó kritikai kiadás előtt csak feltevéseink lehetnek.

Az 1823 januárját megelőző idő válságos szakasz Kölcsey életében. „Az 1823. év elején Szemere meglátogatta. E látogatás, s a hű barát buzdítása, ki ekkor már kéziratokat gyűjtött tervbe vett folyóirata számára, felrázta a költőt lágyan álmodozó hangulatából.” Nem hiszem, hogy egy vers születését pusztán életrajzi adatokkal meg lehetne magyarázni. Még kevésbé a napi politika eseményeivel, még akkor sem, ha bizonyíthatóan valamely alkalomra készült. Régebben szokás volt a *Hymnus* születését a drasztikus adóemelés miatti országos rossz közérzethez kötni. Az ellenérv annyira olcsó, hogy leírhatatlan. Viszont tény, hogy Kölcsey találkozását Szemere Pállal már korábban is jelentős

vers pecsételte meg: Pécel, április, 1817. jelzi a *Rákóczi, haj...* – a költő hitelesítette születését. Januárban 25-én van Szemere névünnepe, Pál fordulásának napja. Január 22. Szent Vince napjával együtt évszázados tapasztalatokat sűrítő időjárás jelzőnap. Az új esztendő vonzaskörébe esik. Távol áll tőlünk azonban még a feltételezés is, hogy Kölcsey eredetileg köszöntőversnek írta volna; teljesen tudatában volt, hogy *Hymnust* alkot.

A himnusz klasszikus értelemben „dicsérő ének”. Az ókorban a hőst dicsőíti. A keresztény világban Istent. Kazinczy Pindaros Agesias olympiai győzelmét dicsőítő ódájának fordítását bírálva, saját szó szerinti fordításában közli a szöveget „mely himnust kerüljön el e férfiú beleszállván nem irigy polgártársainak kellemes énekeibe.” Babits ugyan észrevette, hogy Kölcsey itt félreértette az ódát, de amint a görög vers pontos értelmét közli, nyilvánvaló, Kölcsey a himnusz funkcióját pontosan értette: „Mely himnust ne kapná meg az ilyen ember, ha irigységet nem ismerő polgártársak művészi énekeibe kerül a neve”. A himnuszok fénykora a középkor. Gazdag egyházi liturgikus líra, a latin nyelvi egységében és a tartalom végtelen változatosságában Petrus Abélard (1079–1142) elvont

gondolatiságától, Assisi Szent Ferenc (1182–1226) Naphimnuszán át az érzelmekben tobzódó Mária-himnuszokig. Találónan állapította meg Szörényi László: a himnusz a középkor után haldoklik, a nemzeti himnuszok keltik új életre.

Kölcsey tisztában volt a himnusz győzelmi ének értelmével. Érdekes, hogy versében a „Győzedelmi ének” a pogányok sikerére vonatkozik. Holott két felidézett magyar történelmi pillanat is adhatott volna rá lehetőséget, hogy utaljon a magyarok győzelmi énekére. De még utalás sincs rá. Pedig tudnia kellett róla, hiszen történelmi tanulmányokkal alaposan felfegyverkezett, s csupa a magyar történelem hagyományait frissen feltáró pályatárs vette körül. Az utóbbi időben a Hymnus keletkezésének számos kérdését tisztázó Szabó G. Zoltán hívta fel a figyelmem, hogy a Pécelre látogató Kölcsey kapcsolatba kerülhetett az ott dolgozó Rummy Károly György historikussal. Dokumentumok sokasága tanúsítja, hogy Isten dicsérete beletartozott a 17–18. századi állami élet rituáléjába Európa-szerte és a Magyar Királyságban, az Erdélyi Fejedelemségben is. Az év kezdetét, sikeres haditettet, jelentős országos eseményt így ünnepeltek. 1705. október 30-án a szécsényi országgyűlést,

amint az Csécsi János (1650–1708) sárospataki professzor naplójában olvasható, a következőként zárták: „A fejedelem Te Deum laudamus tartására gyűjteté fel a rendeket.” Tekintet nélkül, hogy ki milyen vallású. Nincs azonban rá egyértelmű és biztos bizonyíték, hogy Kölcsey valamely történelmi pillanatba visszahelyezkedve, annak ünneplésére, dicsőítésére írta volna méltóságteljesen szomorú versét.

A *Hymnus* címmel gondolhatott a hősokeket dicsérő énekekre, középkori himnuszra, rituális hálaadásra. Különöseket viszont a vershelyzet váltásai, a vers kommunikációs szerkezete. Az első négy versszakban a költő Istenhez szól, majd az ötödik, a látomás négy sorát követően a hazához fordul: „Hányszor támadt tenfiad, Szép hazám, kebledre...” Majd két versszak látomása után ismét Istenhez fordul. Megismétli az első versszak utolsó három sorát. A „Hozz rá víg esztendőt” akár egyszerű új esztendei köszöntő is lehetne, ha nem épült volna be a jelent, a múlt és jövő határát egybeszerkesztő sorokba. S csak mint ilyen lehet esszenciálisan művészi párlata az új évet köszöntő, megújulást kívánó, évszázadokon át vég nélkül mondott kalendáriumverseknek.

Botorság lenne azonban közvetlen rokonságba hozni a *Hymnust* a kalendáriumok verseivel. Ugyanígy könnyelműség nem vizsgálni szerkezete mélyebb rétegeiben az évszázados gondolkozásmód lecsapódásait. Ahogy egybeszerkesztődött a *Hymnus* soraiban a tér és idő, egymásra rajzolódott a természeti és történeti táj. Takács Péter még 1973-ban közzétett nagyobb tanulmányában jelezte a táj és történelem egybekapcsolódását Kölcsey soraiban. Mint a nagy rajzművész, két-három vonással egységes egészet rajzol, íme a Kárpát-medence térképe: Kárpát szent bérce, Duna és Tisza habjai, Kúnság mezei s Tokaj szőlővesszei. Itt zajlik a történelem a honfoglalástól 1823-ig. Erre a tájra és történelemre rajzolódnak rá a háború és a béke jelentései. A háború: „elsújtád villámídat” Mars hadisten attribútuma. A zászló, sánc, büszke vár ugyancsak belesimul a vers szövetébe. A kivérzett táj a háború metaforája: „...A holtak véréből”, „vert hadunk csonthalmain”, „Vérözön lábainál / S lángtenger felette.” Ezzel ellentétben pedig végigvezeti történelmünkön a béke szimbólumait: a „szép haza”, a felvirágzás, a Kúnság érett kalásza és Tokaj szőlővesszei, a kedv és az öröm, a belső egyetértés, szabadság mint hiány, s a víg esztendő. A béke és

a bőség attribútumai: az „ért kalász” vagyis a búza és a „nektárt csepegtetél”, vagyis a bor, a nyugalmas, az érlelődő idő metaforája. Összességében a *Hymnus* zárt szerkezetében a megélt történelem magasfeszültsége teremt különös vibráló egyensúlyt: a háborúk hangzavara és a béke csendes nyugalma.

A történelem és a táj egységét már jóval Kölcsey előtt felfedezték. Történelmi élmény és tájélmény egymásbajátszását már korábban is érzékelhetjük 16–18. századi szövegeinkben. A tájat és történelmet azonban egyedül Kölcsey szakralizálta. Sokan hangsúlyozták, hogy a *Hymnus* cselekvővers. Az igék és hangok sokasága együtt mégis a monumentalitás nyugalmat árasztja. Ezt a monumentalitást – nézetem szerint – a vers rejtett világképszerkezete és az évszakok belső ritmusát idéző egyetemes fogalmi készlete alkotja. Vagyis a négy őselem és a négy évszak. A tűz: villám, lángtenger, gyúl. A víz: zúgó hab, Duna, Tisza, könny, tenger. A levegő: a zúgó nyíl, a röpkedtek. S a föld: a Kárpátok, Kúnság, szőlőhegy, kőhalom. Az évszakok szinte végigviharzanak: a felvirágzás = tavasz, az ért kalász = nyár, a nektáros szőlő (a szüret) = az ősz; a barlang és a hontalanság = a tél.

A *Hymnus* végül csak az 1829-re szóló *Aurora* almanachban jelent meg, majd a szerző műveinek összkiadásában 1832-ben. Megzenésítésére 1844. február 29-én írta ki a pályázatot Bartay Endre, a Nemzeti Színház igazgatója. A határidő rövid, május 1. Erkel visszaemlékezése szerint először nem találta meg a hangot. A pályázati kiírás „népmelódiát” kívánt ének- és zenekarra téve. Nem ment, s eszébe jutott, egykori tanára azt mondta: fiam, ha szent zenét írsz, a harangokra gondolj, s ő a pozsonyi harangok hangjaira írta. Talán nem is több, mint késői homályos emlék, magyarázat a sikerre. A valóság izgalmasabb.

Akkoriban, amikor nálunk a harangok kicsit tartósabban Rómába mentek, elgondolkozhattam, hogy a *Hymnus*, miután a társadalom könnyen befogadta, mindig túlélte tájaink gyakori rendszerváltozásait. Megzenésítésének pályázatán a zsűri érve: dallamosság és himnuszi emelkedettség. 1844. július 2-án előadták Erkel dallamával, augusztus 20-án felhangzott a Nagyboldogasszony templomban, Budán, a hagyomány szerint, mert amint Szabó G. Zoltán kimutatta, megbízható adatokkal nem lehet bizonyítani. De augusztus 25-én már vizsgálünnepélyen éneklük a vak gyerekek, november végén a kolozsvári

színházban, amikor legördült a függöny, felzendült a nézőtéren. A színházi előadás utáni himnusz-éneklés európai szokását jó sorsom különös rendezésben nyújtotta még a kettétépett Európa idején 1967-ben. Az Old Vic rendezője a *Három nővér* zárójelenetéhez felvetíttette a háttér vásznára Moszkva hagyományok templomtornyait, ha jól emlékszem, szóltak a harangok és a harangzúgás átment az Internacionáléba. Majd elhangozván a záróakkord, a közönség hagyományos szokás szerint rázendített a „God save the Queen”-re, nekem viszont, talán mert még közel volt a gyönyörű őszi nap emléke, idehallatszott a Március 15. téren éneklő sokaság hangja, a megújulás fájdalmas reményével, 1956. október 23-án.

A nemzeti himnuszok dallamvilága nagyon változatos: induló, vallásos népének, mazurka, s amint legutóbb is Szörényi megfogalmazta: a *Himnusz* a zsoltárokkal „áll bensőséges viszonyban”. Politikai legalizációjának egyik fontos állomása, hogy Deák, amikor 1845. május 16-án Kolozsvárra érkezett Vörösmartyval, s a fáklyás ifjúság a *Hymnuszt* énekelve fogadta, beszédében, mint pap az ígét, a „megbűnhődte már e nép a múltat s jövőndőt” sorokat választotta alap gondolatnak. (Erdélyi Híradó – Pesti Hírlap

1845. május 27.) Vers, zene, közvélemény, a polgári átalakulás sodró követelménye és a szabadságharc tette azzá a *Hymnust*, ami lett, nemzeti himnusz. Gondolatformáit – az új esztendő reményét, a bőség és a béke összetartozó képzeteit, Európa közös kincseit naptárversekben hallhatták Magyarország távoli szegleteiben évszázadokon át. Talán ezért is érezhette Kölcsey versét sajátjának azonnal a reformkor társadalma.

Nekem még Goethe verse is – Tandori Dezső fordításában – az évszakfordulókhöz kötött naptárvers emlékét idézi fel: „Szent Iván tüze, égj tovább, / Az öröm sose reszket! / Seprűk elkopnak, míg a világ, / S fiúk mindig születnek.” S ha még kételkednék, olvashatom a költő magyarázatát: „Csak ki kell nézнем az ablakon, és az utcát takarító seprűben és a futkározó gyermekekben állandóan ott láthatom magam előtt az örökké elhasználódó és mindegyre megújuló világ jelképeit”. Hányszor tört fel, mint a karsztvidékeken a bűvópatak, távoli és százszor elfelejtett naptárvers-élmény századunk költészetében is. Az áprilisi hónapversek hosszú láncolata sokszoros áttétellel vezet Tóth Árpád „Faun-bokáju, vad suhanc” és a „Vak lap-árus... holt szemét” nyitogató *Áprilisához*. Ferencz Győző mutatta

ki legutóbb: Babits *Ősz és tavasz között* versében a „Már az év, mint homokóra, fordul” sor „a kalendáriumversek hangulatát idézi”.

Természetes, hogy Kölcsey verse és az *Ez Uy Esztendőben* között rokonságot érzünk. A korélmény, a minőség és az esztétikum óriási különbségei ellenére is. Nem a szavak, hanem a kalendáriumversek miatt! Új esztendei köszöntők, a múltat és a jövőt elválasztó beköszöntő versek, a hónapok és az évszakok versei generációkról generációkra áthatották a magyar társadalom tudatát. Könnyen és öntudatlanul úgy fogadhatták be Kölcsey sorait, a polgári nemzet himnuszát, mint régi ismerőst. Babits írja a középkori himnuszköltészet genezisééről: „a jámbor szerzetes memóriájában világi énekek, népdalok zenghettek... eltanulta szépségeit és melegségeit...”

Nem különös, ami történt. A világművészetben gyakori jelenség. Az egyetemes kultúrában évszázadokon át élő anyag nemes párlatából teremt új világot a művész. Lényegében más műfajban ugyanaz történt Csekén 1823 januárjában, mint közel kétszázötven évvel azelőtt Németalföldön: a középkorból örökölt naptárképek hosszú

sora után Bruegel megfestette az egyetlen *Februárt*, a *Téli tájat*.

1998

TEÁTRUMI VALÓSÁGOK

Őriztem kertünkben az ottfeledett tüzet, s nézve a langyos őszi éjjelbe röppenő szikrák után, Hayden White és Roger Chartier vitája idéződött fel bennem. Chartier többek között azt mondta, hogy nem megalapozott az állítás, miszerint a történészek szabadon kezelik a szövegeket, akárcsak a költők vagy a regényírók. Mire White: ő csak a szöveg és értelmezője diskurzusáról beszélt, és nem a világegyetemről. Mindkettőjüknek igaza van. Mert mi a történetírás? Mesterség, tudomány és művészet együtt. Szabályok, követelmények, a gondolat fegyelme, a megértés készsége, hogy párbeszédet teremtsen a régi évszázadok szövegeivel; kibontsa a fogalmakban rejlő tartalmakat. Mi ez, ha nem az ezerféle és mégis egyetlen világegyetem? Itt van például a „teátrum”. A kora újkor évszázadaiban gyakori metafora. Nemrégiben tudós és író művében találkoztam vele.

Bene Sándor disszertációja, az *Égi és földi dicsőség...* a reneszánsz teátrum metaforája mint színház-metafora segítségével értelmezte Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és politikus tetteit. Márton László pedig *Anatómiai teátrum*

címmel írt bábjátékot. Régebben a teátrumot egyszerűen színháznak fordították. Csakhogy a „színház” nyelvújítási szó. A reformkorban terjed el, Vörösmarty még „néző játék”-nak mondja a színdarabot. Beszűkült nyelvi horizontunkról eltűnt a teátrum gazdag jelentéstartalma. Angelo Poliziano (1454–1494), a tengerész és csillagász az újonnan felfedezett világmindenséget nevezi teátrumnak, 1491-ben ezt írja II. János portugál királynak: „az alig hihető dolgoknak micsoda scénája tárul fel tekintetem előtt... új országok, tengerek, világok, csillagok.” A „teátrum anatomicum” az anatómiai gyakorlatokat bemutató terem, Vesalius 1543-ban megjelent híres könyvén, a *De humani corporis fabrica libri VII.* címlapján is látható, a 16. században már minden rangosabb egyetem tartozéka, mint a bibliotéka és a botanikus kert. Jelképezte a tudásba vetett bizalmat s a merész vívmányt, a tudomány nyilvánosságát. Johannes Jessenius (1566–1621) orvosprofesszor a wittenbergi egyetemen az anatómia gyakorlatát így kezdte: „az artes liberales professzorai bevezették, hogy tudományaikat nyilvánosan ajánlják az ifjúságnak”. Lehet, hogy a látvány „a nézők közül” néhány tiszta lelkű emberben elutasítást kelt, de „a víz sem olthatja el olyan gyorsan a tüzet, mint

ahogyan ez a látvány megfékezi a szenvedély forrását”. Kifejtette, hogy a bemutatók a diákok oktatását és erkölcsi nevelését szolgálják, hiszen „az egyetemeket mind a tudomány megszerzése, mind az erkölcsi felemelkedés céljából látogatják”. Fontos szavai: tudás, látvány, tapasztalat. „A nyilvános boncolást a teátrumban fogjuk végrehajtani – mondta –, hogy a nézőtér bármely helyéről közvetlenebbül részesüljenek a látványból.” Jessenius később II. Rudolf, majd Miksa császár orvosa, életét egymásik „teátrum”-ban fejezte be – kivégezték. Nem anatómiai gyakorlatai miatt; részt vett a vallási és kereskedelmi szabadságért szervezkedő cseh mozgalomban.

A vesztőhely neve Európa-szerte: véres teátrum. Kettős értelmet hordoz. Hely, ahol a bűnös elnyeri büntetését, de megbánhatja bűnét és megdicsőülhet. A hóhér mezben, a feldarabolást legényei végzik. A kivégzés rituálé, erkölcsi tanulságul kellene szolgálnia a nyilvánosságnak, a bábéskodók tömegének. Esetleg katartikus élmény. Jesseniusnak, mielőtt kivégezték, kivágták a nyelvét. Elvették a szólás képességét. Megbüntették a nyelvet – sugallja a századvégi bábjáték logikája.

Mint minden toposz értelmét, a teátrumét is meghatározza a szövegekörnyezet. A labirintus közelében a világ áttekinthetőségét jelenti. Abraham Ortelius (1527–1598) világtaszát *Theatrum orbis terrarum* címmel adta ki 1570-ben. Meglepő nevezetessége, hogy külön lapon ábrázolja az új magyar államot, a Principatus Transsylvaniae-t. Ez a világtaszabeli teátrum-fogalom sem azonosítható a színházzal. A Blaeu fivérek 1632-es atlasza racionálisan rögzíti az ismert és az ismeretlen területeket a kor térképészetének és csillagászatának legjobb színvonalán. Ugyanakkor beszélő atlasz is: a szegélyképeken a nap és a hold, az antik istenek, a négy évszak és a négy őselem. Ezt a gazdagabb tartalmat méltatja Robert Burton *Anatomy of Melancholy* (Oxford, 1621) című művében: az atlaszok behozzák a szobába a világ távoli területeit, az emberek világegyeteme jelenik meg rajtuk konkrét ismeretekkel, képzelt jelenségekkel, hitekkel és vágyakkal együtt.

Pozsonyban, 1655. június 27-én a koronázás után az országgyűlés kikísérte a városból „az theatrumokhoz őfelségét”. Itt zajlott a királyválasztás befejező részlete, a királydombra lovagolt és négy vágást tett a világ négy égtája

felé. A teátrum ezúttal is helyszín: a rítus helye. Ugyanígy Gyulafehérváron és Marosvásárhelyen: a teátrum a Fejedelmet beiktató szertartás helye. A korabeli szövegek a színházi előadásra a „comedia” kifejezést használják. A teátrum kora újkori fogalma még ennél is sokrétűbb. Lehet a mai értelemben vett színház, és ne feledjük: a kórházi műtő és a hadszíntér angolul ma is egyaránt *operation theatre*.

A *Szigeti veszedelemben* a teátrum fogalom egyetlen helyen fordul elő: Alderán „Az nagy Teatrumon csak magát szemléli.” Miután kihozat a táborból titokban tizenkét keresztény rab ifjút, gégejüköt metszi és „ártatlan vérüket medencébe teszi”. Ezt a részletet a betlehemi gyermekgyilkosság analógiájának, Marino hatásának vélik. A kérdéses sor értelme – azt hiszem –, úgy fejthető meg igazán, hogy Alderán egyedül marad a rítusra. Teátrum mindaz, ami az idézett sort követő közel ötven strófában történik. Ebben a teátrumban gonosz varázslatot látni. Rézvesszejével Alderán nagy köröket rajzol, feltámasztja az alvilág sötét erőit, fenekestől felforgatja a földet és elszabadítja a tüzet. Megbomlik a négy őselem egyensúlya, és lángba borul a világ. Ez az apokaliptikus teátrum már a 20. század. S „kezdhetjük előlről az egészet”.

S a kert, a fák, az égbolt s a szélben a csillagok szikrázva,
észrevétlen meg-meglibegtek, és távolba... a régi kérdés.
Kihívóbban, mint eddig bármikor. Vesse le az ember a
történelem terheit és játssza a semmit? Vagy a kopott regék
helyett próbálja a párbeszédet, értelmét a régi, nagy
titoknak?

1997

THEATRUM NATURAE

SZÉLJEGYZETEK EURÓPÁRA

A századvégi Európa-fogalom kínálata gazdag, a fogyasztói társadalomhoz illő. Szabadon válogathatunk az „önazonosságát vesztett”, az „önmagától elidegenedett”, a „bezárt”, az „öreg”, az „agg”, az „ideje lejárt”, a „bomló erkölcsű”, az „Európától megfosztott” Európa-képzetei között. Csodálhatjuk mint a média ezerarcú sztárját, és unhatjuk mint mindennapi beszélgetéseink tolakodó, lerázhatatlan témáját. Régi ideológiák toposzai forgatják és fogalmazzák újra a megosztottat és az egységesülni látszót. Csillagkoszorús szimbóluma az ősszel pólón jött szembe velem a Váci utcán. Leggyakoribb minősítése, hogy amerikanizálódik. Nyugat-Európa új fedőnevei közül az Euroamerika viszi a pálmát. Erre Max Weber már háromnegyed évszázaddal ezelőtt figyelmeztetett. 1917. november 7-én Münchenben *A tudomány mint hivatás* címmel tartott előadásában kijelentette: „Német egyetemi életünk, mint egyáltalában egész életünk, igen lényeges pontokon amerikanizálódik.”

Melyik Európa az igazi? Az, ami lett, vagy akart lenni, vagy még nem lett, de készül lenni? És mióta készül?

Korszakváltás válságát éljük. Mibenlétére nincsenek átfogó, egyedi válaszok. Nem rajzolódnak ki alternatívák.

Milyen jogon kérem akkor számon Lányi András fontos írásában az alternatívákat? Mégis, a *Valahol megint utat veszettünk* gyorsmérleg, s mint ilyen azért nem adhat meggyőző alternatívákat, mert Magyarországot az idő és a térség dimenzióiból, a történelemből, szűkebb és tágabb környezetéből, vagyis Európából kiszakítva szemléli. A második rész mottója, Széchenyi igénye a jól megértett históriáról lebeg a szöveg felett. Európára többször hivatkozik. De ahány hivatkozás, annyi egymást tagadó Európa-fogalom. Valamennyi jól ismert séma. Egysíkú Kelet-Európa és Kelet-Közép-Európa, azonosíthatatlan Nyugat. A támpont a „kölcsonös jobb megértést, a szellemi gyarapodást” szolgáló „szellemi Európa közössége” szép, de megfoghatatlan, s működőképesnek csak a gazdasági, vagy a másik, a „rosszabbik” Európa tűnik.

„A MAGTALAN, VÉN, ÖZVEGY EURÓPA”

1858-ban nevezték így, az 1852. évi osztrák erdőtörvény magyarországi alkalmazását indokolva. Az elrabolt

királyleány mítoszában ugyan Hérodotosz (Kr. e. 490k–430) már kételkedett, de a földrészt vele jegyezte, nagyobb kalandba vitte, mint Zeusz, örökös átalakulással gyűrűzte el: bevezette a történelembe. Európa fogalma azóta is több mint puszta földrajzi egység, nemcsak az Atlanti-óceántól az Uralig húzódó földrész neve.

A középkor szakralizálta, Universitas Christiana lett. A reneszánsz a humanitással s a megújulás képességével mint lényegét sugárzó drága ékszerekkel ékesítette, hivatását is megfogalmazta: dialógus, egység és béke. Mikor kezdett más útra térni? A felfedezések határtalanul megnövelték önbizalmát, és régi belső egyensúlya felborult. Abszolutizálta önmagát, és kiirtotta az indiánokat. Dőlt hozzá az arany és az ezüst, egyedülvalónak tekintette kultúráját, és letiporta a más kultúrákat. Sajátossága lett az új tudomány, a távolsági kereskedelem, a korai ipar. Mégis halálos szorításba fogta az oszmán világ, délről a Földközi-tengeren, keletről a Duna vonalán hatalmas területeit szakította le. Elborították a kegyetlen vallási harcok, földúlták a dinasztikus hatalmak és a szerveződő nemzetállamok véres háborúi. De a lényegére jellemző dialógus nem szakadt meg, sőt hangosabb volt, mint valaha.

A török hatalom alatt élőknek világított, mint a csillag Betlehem felett: Európa Nyugati egyetemeit és távoli üszkös tájait sűrűn járt utak és információs hálózat kötötte össze. Erdélyből például Konstantinápolyon át is áramlottak a hírek Londonba, és viszont.

A kora újkor alternatívákban vázolta a jövőt. Az egyik Rubens látomásában rémlett fel, a harmincéves háború közepén festette. „A feketébe öltözött, tépett fátylú, ékszereitől és minden díszétől megfosztott, gyászos Matróna a boldogtalan Európa, melyet annyi esztendeje sújt már a fosztogatás, az erőszakoskodás és a nyomor.” A kép középpontjában Mars és Vénusz viszálya: a háború és a béke, az erőszak, a militarizmus meg a humanitás, a szellem megtestesítője. 1648-ban úgy tűnt, Venus győzött. Münsterben és Osnabrückben közös tárgyalóasztalhoz ültette az egymást három évtizeden át öldöklő nemzeteket, a vesztfáliai béke Európája bizalommal nézett a jövő elé, vélvén, sikerült megteremtenie a hatalmi erőegyensúlyt, a béke legfőbb őrét. Természetesen a háború azonnal elszabadult megint, Európa mégis túlélte a kereskedelmi támaszpontokért kirobbant harcokat, legyőzte az oszmán világot, megívta forradalmait, megőrizte

dialóguskészségét. Európa a változatosság, a sokféleség büszke zászlajával vonult végig a fény és a polgárosodás évszázadain.

Hol vesztette el a zászlót? A kölcsönös szóértés képességét? Mióta jelentek meg a kortársak tudatában nyugati, keleti és középső részei mint minőségileg különböző Európák? Hogyan jutott oda, hogy két gyilkos világháborúban lerombolja önmagát? Hogy az új ezredév küszöbére érve nincs egyetlen szeglete sem, ahol ne viselné a sovén nacionalizmusok, az előítéletek, gyűlölködések szörnyű sebeit?

Távoli területei között még akkor is folyt párbeszéd, amikor kettétörte a fal, elválasztották a fegyverek és az ideológiák. Valaki idézte Montesquieu-t: Európa lényege, hogy nem tűri a nagy birodalmakat, és akinek füle volt a hallásra, értette az aktualitását. Olvasom, hogy a horvátországi, szerbiai fiatalok számára a török elleni harc története „jelbeszédül szolgált” ezekben az években, és az orosz befolyás visszaszorítását, a szabadság kivívását jelentette. A 60-as években az első francia–magyar történésztalálkozón itt, Budapesten a régi évszázadok demográfiai folyamatai, járványok és élelmezési szokások

változatai mutatták újra Európa közös történetét. A politika szféráiban sok szó esik az újraegyesítés sorozatos próbálkozásairól, a TV rendszeresen újra pergeti az Európa-piknik képsorát, hogy Magyarország tépte le az elrozsdált vasfüggönyt. Különös, hogy 1953, 1956, 1968 ellenére 1989 teljesen felkészületlenül érte Európát. Még különösebb, hogy bár elválasztott részei között a dialógus soha nem szűnt meg, mégis kölcsönösen csalódtak egymásban. Mindenki mást várt. Stefan Kisielewski lengyel író és zeneszerző, amikor Keletről jött, „egy Európától megfosztott, amerikanizálódott, anyagelvű, kereszténységtől elidegenedett Nyugat-Európával” találkozott. A velencei Cesare Tomasetig szerint: „Nyugat-Európa: hazugság kétsoros öltönyben”. Günter Grass úgy látja, valami döntő dolog történt, és „a nyugati Európa süketnek tetteti magát”. Már nem az ígéret földje, mégis feltartóztathatatlan a népvándorlás, ömlik a vendégmunkás-utánpótlás kamionokba fagyva és a zöld határokon át. A perifériák a centrumba nyomulnak, és a centrum új lehetőségek után kutat a periférián. Mi hol „feléje” megyünk, hol „távolodunk tőle”, hol „felzárkózunk”. Készülnek az új védelmi függönyök, félelemből,

nemismerésből, közönyből, kirekesztésből. Bizonyos, a századvégi idő és tér koordinátán Európára a régi sémák nem alkalmazhatók. A tengerparton virágot gyűjtő, elrabolt királyleány Zeusznak még három fiat szült. De a mítoszok kora lejárt, és Európa mintha nem tudná megszülni 21. századi önmagát.

KIREKESZTVE?

Az Európáért felelősséget érzők most kezdik lázasan keresni múltjában a jövőt. Lehetséges, hogy Magyarország, ez az évezredes sétaút Nyugat és Kelet metszéspontján eltűnik ebből a múltból? Mint egy kiirtott erdő, mint egy autósztráda nyomvonalának útjába került kisváros, vagy vízierőmű-építés áldozatául esett falu? Vagy csak egyszerűen, mint a mesében, szőröstül-bőröstül?

A munka 1990-ben indult. Gyönyörű célkitűzéssel. Összeurópai szemszögből mutatni be Európa történetét. Európáét, amelynek jellemzője „a nyelvek sokfélesége, a vallások sokfélesége, a gondolkozásmódok sokfélesége és szabadsága”, s amelynek erejét „a különböző, autonóm kultúrák, nyelvek sokfélesége adja”. A szerző neves francia

tudós, Jean-Baptiste Duroselle. Műve igényes, és a zanzásított történelemkönyvek özönében külön is méltánylandó szellemi eleganciája. Állításait nem sajátítja ki, mindig utal a gondolatok és felismerések alkotóira, nálunk is jól vagy kevéssé ismert, jelentős történészekre hivatkozik, mint Fernand Braudel, Harry Hinsley, Karl Dietrich Erdmann és mások. A könyv a francia eredeti után azonnal megjelent minden nagy nyelven, nálunk német fordítását magyarították. Ebben a korszerű, tudományos igényvel kiállított munkában az európaiság története a krétai királylánytól a maastrichti konferenciáig csaknem kizárólag a Nyugat története.

Földrajzi értelemben Európa itt is az Urálig terjed. Az európai embertípusok között az osztrák, lengyel, román, nyelvei sorában a magyar is említést kapott. Mégis: az európaiság a Nyugat számára van kisajátítva. Mintha Közép-Európa keleti térségeinek országai a múltban alig, többé-kevésbé, vagy egyáltalán nem lettek volna.

Az európaiság pozitív értékek együttese: kereszténység, államalkotás, humanizmus, tudomány, művészet, irodalom, tolerancia, műveltség, polgárosulás, demokrácia, környezetvédelem. Ahogy ezek a történelem évszázadaiban

kialakultak, s ahogy ez a nyugati európaiság győzött a háborúk, a fasizmus és a bolsevizmus felett. Ebben a folyamatban a térség országai mintha részt sem vettek volna. S különös olvasnom: „csatlós államok” lettek. Hitler szörnyű „Új Európá”-jának, majd Sztálin monstrumának oldalán. Nagy helyet kapott például az európaiság történetében az oszmán hódítás feltartóztatása. Ebből az európaiságból is kirekesztódtünk. Az *Európa a török veszéllyel szemben* című fejezetben két évszám és két helynév vagyunk: Mohács 1526 és Buda 1541. Annak idején Szigetvár védőinek nevét mormolva hetenként háromszor mondtak közös imát a nyugati világ templomaiban, és Róma, Brüsszel, Párizs terein a magyarok tetteivel együtt a morvák, csehek, horvátok s más itt élő népek harcait is világgá kiáltották a fürge újságárusok. Szakadatlanul írták magyar nádorok, diplomaták, kardinálisok, horvát bánok és az erdélyi fejedelmek kancellárjai: Európa érdeke, hogy összefogjon az oszmánok ellen. Századunk végére a szép és mutatós könyv lapjain térségünknek ezt a másfél évszázadát egyetlen mondat nyelte el: „a Habsburgok ádáz harcot folytattak a törökök ellen a Duna és a Száva mentén Magyar- és Horvátország területén, miként a Földközi-tengeren is.”

Ki vitatná, hogy a 19. században az európaiság a polgári átalakulásban, a nemzeti államok megteremtésében és a liberalizmusban öltött testet? Olvasom az *Európa, a romantika és a nemzetek* (1815–1870) című fejezetet a régi világ elmúlásáról és az újkori Európa születéséről, és nem találok a reformkort, a magyar politikai elit harcát, nem találok Széchenyit, az Akadémiát, az országgyűlést, hogy felszabadította és egyéni tulajdonhoz juttatta a jobbágyságot, függetlenül attól, milyen nyelven beszélt. Végre rálelek *A nacionalizmus a forradalom hidrája* fejezetben a *Magyarország* címszóra: a nacionalizmus, mely Eötvös és Deák tevékenysége révén „mérészelebb, de az ügyvéd Kossuth Lajosén erőszakos formát öltött: igazi háborúra került sor”. Hogyan értik meg így Vörösmartyt, Aranyt, József Attilát?

Talán a művészet és a tudomány! *A zene Európája* – mert a zenét is az európaiak tárták fel „az emberiség számára” – fejezet szerint Magyarország nem adott zenészt a világnak. Bartók nevét hiába keresi az olvasó. Az európaiság „négy nagy újító”-ja: Leonardo da Vinci, Erasmus, Machiavelli és Luther. A portrék azonban hiányosak. Luther és a reformáció megérthető vajon Erdély nélkül? Európa

országai közül egyedül az Erdélyi Fejedelemségben vert gyökeret a reformáció összes irányzata és élt együtt évszázadokon át az 1568-ban meghozott tordai tolerancia-törvény jóvoltából. Az egyesülő Európa múltjába viszont az 1787 novemberében kiadott francia türelmi edictum került be mint „lényeges haladás”.

Machiavelli hatásairól és gátlástalan értelmezéseiről aligha alkot fogalmat az olvasó, ha kimarad a törésvonal a Balkántól Magyarországon át fel Csehorszáig és Lengyelorszáig. Ahol a változó nagyhatalmak változatlanul acsarkodtak egymás ellen, melyiküké legyenek ezek a kisebb államok. Ahol döntöttek róluk, nélkülük, és osztozkodtak, szabdaltak, tologatták a vagonokat és határokat.

Erasmus folytathatatlanná torzul, ha kirekesztődik az újítók közül Comenius. Csehország száműzött fia nemcsak az oktatást reformálta meg, nemcsak az információ fontosságát mint a népek kölcsönös megértésének eszközét hangsúlyozta, hanem talán senkit nem izgatott annyira, hogyan biztosítható egyenlő esély és béke Európa országai között.

Leonardo látomása a természeti katasztrófáról vajon érthető, ha lefelejtődik Európa térképéről közös folyónk, a

Duna? Felfogható a Kárpát-medence nélkül, amit a vízről, folyóról írt? „Néha forrongva, pusztítva tombol, máskor enyelegve, csillogva ballag, és nyugalomban enyhén áramlik friss füvek között... Nélküle semmi sincs a földön.”

Bármelyik ország, nyelv, kultúra kirekesztődik Európa történetéből, a múlt már nem Európa múltja marad. De mit adhat Magyarország története a jövőnek?

Már jól látható, hogy a jövő századi Európa önmeghatározásának legfőbb vonása lesz viszonyunk a környezethez. De vajon érthető a múlt nélkül? Főleg emiatt foglalkoztat az 1852. évi osztrák erdőtörvény érvelése, amely szerint Magyarország „Európa Californiája”, ahol a természet „ősgazdagsága” nyújthat még némi reményt „a magtalan, vén, özvegy Európának”.

A Kárpát-medence természeti kincseit ezelőtt is számon tartotta a világ: Európa híres kertje voltunk. Utazók, követek, tudósok és művelt katonák leírásai bizonyítják, hogy a Duna-táj gazdag és változatos természeti világa a török háborúk korszakában is meglepő élményekkel szolgált. A 19. század közepén Magyarország területét még hatalmas kiterjedésű erdők borították, ezért látták „Californiá”-nak. Nem egyedül Magyarország sajátossága

volt ez a természeti gazdagság, van, aki az egész Duna-táj jellemzőjének tartja. Mégis mi lehet az oka, hogy a polgári átalakulás és szabadságharc után különösen ezzel tűnt ki Magyarország?

Nálunk is, miként Európa más tájain, évszázadokon át az erdő az élet elemi feltétele, energiaforrás és tartalék. Franciaországban a 12. században kezdődött a nagy irtások kora, s ugyanekkor Magyarországon is hasonló folyamat figyelhető meg. Később ezen a tájon is ette a fát a korai ipar, a bányák és a kohók sora. Az erdőből sokan éltek, faszénégetők, hamuzsír főzők, üveghutások, iparosok vagy a barcasági fuvarosok, és a 17–18. században éjjel-nappal zakatoltak a fűrészmalomok. Ha távolra estünk is a nagy világpiacoktól, erdeinket a nagy átalakulás nem hagyta érintetlenül. A horvátországi tölgyerdők a tengerre futottak, a velencei hajók árbocai lettek, s a stájer iparosok mindig előszeretettel vásárolták a dunántúli erdők fáit. Némi fogalmat csak akkor alkothatunk az állandósult háborúk fogyasztásairól, ha elgondoljuk, hány erdőt füstölhettek az égre a százezres hadseregek számára naponta befűtött kenyérsütő kemencék. Pusztították a Kárpát-medence erdeit hadjáratok, és itt is sokat fáztak csaknem három évszázadon

át a hidegebbre fordult klíma, az úgynevezett kis jégkorszak miatt. De a fahiány, amit Braudel a 17. század végén egész Európára általánosnak mond, itt nem volt oly mértékű. Noha a 18. századi betelepítésekkel együtt a népességszám nyolc évtized alatt több mint kétszeresére ugrott, és az új telepések szükségszerűen az erdőkből hasítottak ki termőföldeket, a nagy demográfiai váltás, olyan helyi esettől eltekintve, mint a Mezőség, nem okozott természeti katasztrófát.

Mi lehetett tehát az a többlet, ami megőrizte a Kárpát-medence erdőségeit évszázadokon át? Erdővédelmi kultúránk nagy léptékben együtt haladt az európaival. Korai királyi erdővédelem érvényesült már a középkorban is. A 14–15. századtól kezdve kimutatható, hogy a városok is – Kassa, Sopron, Rozsnyó, Nagybánya, Máramarossziget – következetesen védték erdeiket. A székelyek ősi szokásrend tapasztalataira hivatkozva 1581–1848 között folyamatosan jegyzőkönyvekbe foglalt falutörvényeik tanúsága szerint biztosították hatalmas közösségi erdőségeik regenerációs képességét, felelősnek mondván magukat, hogy az elődeiktől rájuk hagyott örökséget unokáiknak megőrizték. Mint az elzászi erdészek a 16. században. Az erdélyi szász

nemzet 1546-ban rendelkezett erdei védelméről. A vármegyék többször hoztak részleges erdővédő, a fakereskedést szabályozó határozatokat. Jellemző a korra, hogy egy osztrák kamarai tanácsos 1658-ban összefoglalva munkája tapasztalatait a magyarországi császári gazdálkodásról, utódjának lelkére köti: a királyság egyik legfőbb vagyona sóbányáiban rejlik, de a sószállításnál ügyeljen, ne pusztuljanak az útmenti fák. A bányavárosok erdőgazdálkodásában a bérleti rendszer okozta változások ellensúlyozására Miksa császár és magyar király 1565-ben kiadott rendelete és 1573-ban kibocsátott bányarendtartása a bányaedők védelmét is magában foglalta. Ismeretesek az uralkodók erdővédelmi rendeletei (1742, 1751, 1769, 1781) és az országgyűlések törvényei (1791, 1807, 1812). Kevésbé ismeretes, hogy az úrbérrendezés a faluközösségek erdeinek ügyét a földesurak kezébe helyezte. De még nem hódít a „nem az enyém, nem érdekel” mentalitás. 1793-ban a falu erdejének kivágása ellen tiltakozó madocsaiak példája egy a sok közül: „életemtől inkább fosszanak meg, kiáltá könyörögve a sok síró szegény, csak fáimat, gyermekeimet tápláló fáimat kíméljék”. Más országbeli tulajdonosokéhoz hasonlóan a földesúri uradalmak rendelkezései szigorúbbak

vagy enyhébbek voltak aszerint, hogy hol feküdtek az erdők, s a fapiacokon, vagy sertésmakkoltatásra, vadászatra hasznosították.

A többlet, ami a 19. század közepi Magyarországról az „őstermészet” képzetét kelthette, valószínűleg a Kárpát-medence ökoszisztémájában keresendő. A Kárpát-medence genezisére szinte szó szerint értendő Leonardo természeti megfigyelése: „...és nincs a földnek olyan magas pontja, hogy a tenger ott ne lett volna, és nincs a tengernek akkora mélysége, hogy abban ne lettek volna beágyazva roppant magas hegyek alapjai.” Az Északról és Keletről magas hegyekkel védett, Délre nyitott kagyló ölében a rengeteg víz, folyók, mocsarak, tavak paradís világa jótékonyan hathatott az erdősülére, s az a vízi világra. Ezt a hatást figyelték meg az 1850–1860-as évek magyar tudósai, s a féktelen erdővágások miatt nem a vagyont, hanem – méltán állíthatjuk – a Kárpát-medence ökológiáját, a jövőt féltették. A századokon át megőrzött hatalmas erdőségekre ugyanis az 1850-es, 1860-as évek hirtelen halálos vést hoztak. Tulajdonváltás, az újbirtokosok, a gyors iparosodás, a hirtelen kitágult piac jóvoltából 1848–1878 között 30 év alatt, amint Bartha Dénes megállapította, az ország

erdőterülete 1,3 millió hektárral csökkent. A *nemzetet lekötötte a politika*: hogyan tovább, miként legyen megfogalmazható a pillanatnyi realitás, honnan hová a polgárosodás útján? Annál izgalmasabb, hogy a még kifejlődőben lévő professzionális magyar tudós társadalom néhány személyisége azonnal a legjobb nemzetközi szinten lépett fel, hogy megfékezze a mértéktelen erdőpusztítást. Voltak csatavesztéseik. Hunfalvy János hiába fejtette ki heves vitákban, hogy országos érdek a hosszú távra tekintő erdőgazdálkodás, 1866-ban még a pillanatnyi magángazdasági érdek képviselői győztek. De igen sokan, többek között Orbán Balázs, Herman Ottó és mások a jövő érdekében tiltakoztak hevesen a mértéktelen erdőpusztítás ellen, és a Hunfalvy-tanítvány Bedő Albert érvényesíteni tudta az 1879. évi erdőtvényben az ország erdőterületének 2/3-át kitevő korlátolt forgalmú erdők fokozott óvását. S talán még fontosabb, hogy az érvelés túlmutat a *rövidre zárt gazdasági érdekeken*, nagyon korán megjelennek a régió ökológiai túlélését szolgáló szempontok. (Miközben ezeket a sorokat írom, tudom, hogy naponta ötször-hatszor fordulnak a pótkocsis teherautók a Nyugat-Dunántúl erdeivel a határon túli papírgyárakba. Legalább világszerte

áron adnák a magyarok, mondja az osztrák vállalkozó, s a kizárólag gazdasági hasznosításra nevelt erdőmérnök is sokallotta a tízhektáros tarvágásokat.)

A 19. század második felében már tudták Magyarországon is, hogy az erdők tarvágásaival nemcsak a fák pusztulnak el, nemcsak a mikrovilág, a vadak, madarak, az élőlények, növények, virágok sokasága tűnik el, hanem halálos sebet kap a tágasabb környezet is. Rómer Flóris (1815–1889) szerint a Bakonyban Közép-Európa virágai adtak egymásnak randevút, és hangsúlyozza, hogy az erdők és a Balaton vízszintje között összefüggés van. A Bakony vízszűkének okai: „az erdők minden terv és számítás nélküli irtásai; a Balaton víztükrének lecsapolások általi összeszorítása; a Sárrét és más nagyobb posványos helyek kiszárítása.” S számba veszi a Bakony már akkor örökre eltűnt s csak a helynevekben megőrzött forrásait, a Kárpát-medence ma már szinte a katasztrófa határát súroló kiszáradásának első dokumentumait.

Ez a tágas régiókban gondolkodó ökológiai érzékenység tűnik fel Kaán Károly írásaiban az első világháború után. A természet nem zárható politikai határok közé, ha széttörik a Kárpát-medence ökológiai rendszere, minden itt élő nemzet

fiait pótolhatatlan veszteség éri. Közép-Európában a jövő egyik nagy kalandja a környezetvédelem, s annak idején bécsi barátaim a hainburgi erdőkért tüntetőkről írva elítélték a hivatalos köröket, amikor a tájainkon sem szokatlan sértődött gesztussal jelentették ki: „Nem kérünk a külföldiek beleszólásából.”

AZ ÁLPOLGÁRIASODÁS

Hírlik, hogy a Váci utca legszebb patinás könyvesboltján is rajta a krétakereszt, mint a kivágásra ítélt régi fáinkon, mivel fenntartása nem gazdaságos. Különben az utcán mintha Márai járna 1932-ben: „a belvárosnak azon a földrajzi jelentőségű sétaútján, mely határozottan és élesen választja el Keletet Nyugattól. Ez a határ – mindig így érzi, ha végigmegy a divatos és keskeny utcán, óvatosan jár, hogy le ne tévedjen pereméről egy lépéssel, s most is úgy tűnik, hogy centiméterekkel balrább már a Kelet kezdődik, míg néhány lépéssel jobbra még tart a Nyugat. Ez a vékony út még az utolsó feltétlenül nyugati birodalom egyik utolsó sétaútja, Bauhaus-modorú kirakatokkal s az üveg mögött mindennel, amit a nyugati civilizáció közvetlenül

divatjamúlt árucikkekben nélkülözni tud... a vetélkedően fényes kirakatok bábeli zavarát és tömegét kínálják mindennek, ami egy perccel elébb Nyugaton még divat volt.” Ma is itt nyüzsög minden. Nyugati cégek Távol-Keleten gyártott árukkal, erdélyiek kézimunkáikkal, furcsa koldusok, csikós-kalapos reklámfiúk, a kirakatokban lakkozott piacnépművészet, a gulyás-pusztapaprika szalondarabjai, és „porcukorparókás mini-mozart-kugel”-ek.

Valaha bátran és biztosan indult az ország a polgárosodás útján. Eötvös ugyan aggódott, erős a nemzet hajlandósága csillogó karácsonyfadísz keresni csupán a múltban tudományosan feltárt ismeretek helyett. Levélváltása John Stuart Mill-lel (1806–1873) bizonyítja, hogy az 1860-as évek gondolkodói nagyon jól tudták: Európa története nem egyszerűen országainak históriája egymás mellett. Azt is látták, hogy Magyarország története a romantikusok tollán a bezárkózás, az illúziók históriája, s ez hangzatos érvekkel szolgálhat a napi politikai harcokban, de a felnőtt nemzetek korában létkérdés a reális múltismeret és egymás kölcsönös tájékoztatása. Talán ezért volt annyira lázas és sietős a munka, hogy megkeressék a polgári értékek hazai

előzményeit. Úgy tudták, tradíciók nélkül nincs megújulás, és bátran, kételyek nélkül választották külön az igazi és az álértékeket.

„Főtörekvésünk legyen az – írta 1859-ben Rómer Flóris –, miszerint az okszerű ipar, lankadatlan fáradságos tanulmányok által biztosítsuk az elődeinktől reánk maradt díszes örökséget... Ne véljük tehát miszerént imádott hazánk irányában minden kötelmeinket teljesítettük, ha annak édesen hangzó nyelvét beszéljük, vagy tán a nem magyar ajkú nemzeteket lenézzük. A munkásság és az ernyedetlen szorgalom terén virul nekünk az elismerés koszorúja, csak ott leljük fel az önbecsülés díját; ... most tehát, mikor nincsen és nem is lehet hamarjában hadi történetünk – mert nevetséges lenne, mint apáink korában más nemzetek hódítására indulni akarni –, most, midőn a szónoki és a jogi tudomány kisebb körre szorítottatott –; most mondom, ha nem akarjuk, hogy más nemzetektől nagyon is elmaradjunk, vagy az álpolgárosodás mindent elnyelő örvényében örökre elmerüljünk, nem azt kell kiáltanunk, tengerre magyar! hanem a könyvekhez, a gépekhez, az ekéhez magyar!”

Mi az álpolgáriasodás? Ön- és közámítás, tanulatlanság, kirakatműveltség, szobadísz zongora, mert a házban senki

nem tud játszani, „pompakönyvtár”, mert egyetlen kötetét se nyitják ki soha. Ott burjánzik, ahol a tanárt rosszabbul fizetik, mint „valami hotelben egy még a betűt sem ismerő mindenes”-t. Az álpolgáriasodás láttelelei változatosak: a túlbuzgó nemzetieskedés, az úrhatnámság, a fenn az ernityő nincsen kas mentalitás, a megválaszolatlan levelek, a sunyítások, a közpénzherdálások, a „kutyahájjal hamisított zsír”, a „cikória gyökérrel szaporított kávé”, a római kori téglákkal kirakott istálló, a piszkos fogadó, a figyelmetlen kiszolgálás, a futóhomok már egy század óta tervezett, de eddig még kevés helyen keresztülvitt megkötése. Az álpolgáriasodás iskolapéldája a díszként használt, jelmezekben tobzódó, melldőngető áltörténelem, s az álnépiesség, ami Ipolyi Arnold szerint olyan, „mint a Párizsból hozatott debreceni kanászkalap”.

Tisztázatlan viszony a múlthoz: máris burjánzik az álpolgáriasodás hatalmas területeken. A historizmus korában hiteles történelmi értékek tömege pusztul el a közöny és a megvetés miatt. Elítélhető a veleméri templomban tüzet rakó pásztorgyerek – kérdi Rómer 1863-ban –, ha a tehetőseknek nincs száz forintjuk arra, hogy megcsináltassák a tetőt, és eső veri a felbecsülhetetlen

értékű freskókat? Csoda, hogy vad suhancok bicskákkal feszegetik ki a rézbetűket a temetők sírköveiből, ha az újjgazdag elhordja a sok száz éves templom köveit, hogy olcsóbban építhesse fel a házát, és ajtó támasznak dobja fel hintájába a középkori faragott oszlopfőtöredéket?

Ma egyre inkább úgy látom, a jövő esélyeiért ezen a tájon *a polgári és az álpolgári mentalitás* vívott mindennapi kis ügyeinkben heves csatákat. „Hadi jelentései”-ből regényt lehetne írni vagy szociológiai esettanulmányt.

VÁLTOZATOK KÖZÉP-EURÓPÁRA

Erhard Busek 1985–1991 között részletesen kifejtette, hogy a jövő század Európája elképzelhetetlen a „megjobbult” Közép-Európa nélkül, a térség népeinek összetartozástudata nélkül, amelyen – mint írta – „nem a Habsburg-mítosz poros fiókjából előhúzott fogalmat értjük”. Azóta szűkebb régiókban mintha csak a megjobbulás akadályai tornyosulnának. Miközben vita folyik, hogy Kelet-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa vagy harmadik régió vagyunk, és miközben fordítgatódik színéről fonákjára, odavissza a régi búsongó vagy önostorozó, a múltakat kisajátító,

mindkét irányban elfogult romantikus túlzás, kevés figyelem jut – minden tiszteletre méltó erőfeszítés ellenére – egyetemes beágyazottságunk feltárására, és történelmünk kiesik Európa tudatából.

Újabban sokat foglalkoztat az 1664-ben Londonban kiadott Zrínyi-életrajz különös minősítése: „Zrínyi az, akire a Gondviselés Európa sorsát bízta”, „akinek sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ.” Bonyolult vizsgálatokkal kellett kiszűrni, hogy valóban egyedi és eredeti minősítés-e. Könnyen átlátható, hogy a közelebbi múltban egyetlen magyar politikus sem kapott ilyen elismerést. Lehet, hogy Zrínyi korában általános kitétel, toposz volt az ilyesféle megnevezés? Nem találtam nyomát. Egyedül Bethlen Miklós fogalmazott meg hasonló fogtságában, fiatalságának legszebb idejére emlékezve. Mint az 1663–1664-ben az oszmánok alatt sínylő Európa visszafoglalására indított mozgalom küldötte járt Párizsban. „Kezembe adá azalatt Turenne a fejedelemnek szóló levelet... és mintha az egész világ megmaradása abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem”.

Elővettem a hazánkról talán legjobban értesült külföldi szerzőt. Giovanni Botero (1533–1617), Bodin kortársa és

Montesquieu (1689–1750) előfutára, aki Spengler meghatározása szerint a világtörténetet mint „városok története” írta meg, sokat és részletesen tudósított Magyarországról. 1630-ban újra kiadták világenciklopédiáját, és ebbe már bekerült az akkor legsikeresebbnek tekintett magyar politikus, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is. Életrajzában hosszan részletezik iskolapolitikáját mint a jövő zálogát, de semmi nyoma, hogy Európa jövőjével hozták volna kapcsolatba.

A véletlen vezetett nyomra. A British Library kéziratárában kezembe került egy kéziratos könyv, a *Herauld of Regensburg*. A szerző a török elleni háború szervezése körül vitázó regensburgi birodalmi gyűlést buzdítja cselekvésre, helyenként Zrínyi műveiből jól ismert gondolatokkal, a horvát bánt dicsőítve, s a mű számos részlete Comeniusra és körére utal. Hamarosan összeállt a több mint háromszáz éve széthullott történet néhány lényeges eleme. A Regensburgba került Zrínyi-szövegek útját Bene Sándor tárta fel, Németh S. Katalin pedig felfedezve a Regensburgi Hírnök német nyelvű eredetijét, szerzőjét és terjesztőjét, kimutatott több eddig számba nem vett Comenius-kapcsolatot is. A lényeg nem több, de nem is

kevesebb, mint hogy az angol életrajz Európa sorsát Zrínyi kezébe helyező gondolata mögött minden bizonnyal Comenius áll. Amszterdamban élt, de szoros szálak fűzték londoni körökhöz, kapcsolatai behálózták Bern, Dancka, Kolozsvár, Csáktornya térségeit. Magyarország jövőjét Morvaország és Csehország sorsával összekapcsolva látja. Az angol életrajz olyan értékrendszert vázol fel mint a jó politika követelményét, amely megegyezik Comenius eszméivel Európa békéjéről. Innen tekintve többé már nem elszigetelt különlegesség a Zrínyi környezetében keletkezett *Emlékirat* a szomszédos országokkal kötendő konföderációról: „jó volna a szomszéd országokkal való Liga, Morvával, Csehországgal és ehhez hasonlókkal”, mert – talán először fogalmazódott meg a szorongás, amit ma lépten-nyomon észlelhetünk, és súlyos jellemzője a Közép-Európa saját identitását kereső gondolatoknak – „később már csaknem lehetetlen lesz”.

Szeretném hinni, hogy nem lesz lehetetlen. Ha átlátható lenne, hogy az a bizonyos „európaiság” nemcsak a Nyugat története. Formálták a keleti végek, és sokat adott hozzá Közép-Európa is. Esetleg megoldási mintákat. Figyelmeztetéseket. Objektív értékeket. A félmegoldások

kudarcait. Tragédiákat és elintézetlenségek tehertételeit. Nem hiszem, hogy ezek elintézése nélkül parányi esélye is lenne Európának. Marad magtalan. Vagy lesz, úgy ahogy van, Euroamerika.

1996

A TÖRTÉNETI ÖKOLÓGIA

A történeti ökológia a természet és a társadalom évezredek együttélésének, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgáló, a természettudományok és a társadalomtudományok eredményeit történetileg szintetizálva értelmező tudomány. Célja, hogy a különböző civilizációs szinteken a természeti környezet meghatározó trendjeit, a társadalom természetkezelési gyakorlatait, a kultúrákba kódolt természetvédelmi rendszereket és a fenntartható fejlődés fejleményeit szerves működésükben tárja fel. Tudományos történeti alapvetéssel járuljon hozzá a humánökológiai látásmód és a korszerű környezetet az élet alapvető feltételének tekintő szemlélet meghonosításához.

KIALAKULÁSA

A történeti ökológia (*Environmental History*) mint önálló tudomány 1986-ban nyert legitimációt a *berni kilencedik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson*. Előzményei azonban évszázados múltra tekintenek vissza. Összefüggésben az ipari forradalom következményeivel,

fogalmi készletének elemei feltűnnek a professzionális tudományok különböző szakágazataiban, s a polgári államok erdő- és tájvédelmi törvényeit kikényszerítő tudományos vitákban. Szemléleti alapjai századunk folyamán a természeti környezetet vizsgáló tudományok és a társadalomtörténet keretei között kristályosodtak ki. Létjogosultságát a környezet történetével foglalkozó tudományos művek sora alapozta meg. Nem függetlenül a környezeti viszonyok rohamos romlásának közérzetet és egészséget romboló következményeitől, s az átélt természeti katasztrófák (savas esők, őserdőirtások, felmelegedés, Csernobil), s a természetrombolás következményeivel számoló felelősség ösztönző hatásától. A történeti ökológia az elmúlt évtized alatt dinamikusan fejlődött, világszerte egyetemi tanszékei, folyóiratai létesültek és kikristályosodtak módszerei, elméleti követelményei, kialakultak szakágazatai. Létrejöttek tudományos iskolái.

Magyarországon a történeti ökológia művelése jelentős előzmények után tudományos intézetekben és egyetemi tanszékeken indult meg az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején.

CÉLKITŰZÉS, MÓDSZER, ELMÉLET

A történeti ökológia az ember és a természet szerves együttélését vizsgálja a különböző korszakokban és a hosszú távú folyamatok hatásaiban. Az ökológia a fizikai és az élő organizmusok rendszerét, ökoszisztémáját vizsgáló tudomány.

A történeti ökológia az ökoszisztéma szerves részének tekintve az embert, *a társadalom és a környezet bonyolult kölcsönhatását rendszerezetten értelmezi*. Feltárja, hogy miként élt együtt és hatott egymásra a természet és a társadalom a történeti idő különböző korszakaiban. Számol a természeti tényezők objektív folyamataival és a társadalmi együttesek életmódját, termelési rendszerét meghatározó, az egyén higiéniai viszonyait, pszichikai körülményeit és önkorlátozó készségét befolyásoló szubjektív hatásaival. Feltárja az adott civilizációs szinten a területek eltartóképessége, az energiaforrások felhasználása, a népességszám alakulása és a termelési viszonyok közötti összefüggéseket, a természeti, ökológiai katasztrófák okait és következményeit, a természet kezelésének és védelmének módszereit. Azt vizsgálja, miként határozta meg a táj az embert és alakította

az ember a tájat. Hogyan épülnek be az élmények, a természeti tapasztalatok és a tudományos természetismeretek a kultúrákba, kezdve az ember megjelenésétől az ókori folyó menti és mediterrán kultúrákon, a középkoron és a kora újkoron át, hogy kialakítsák az önkorlátozás mechanizmusait és a fenntartható fejlődés különböző módozatait.

Módszerét tekintve, célkitűzéséből következően *a történeti ökológia szintetizáló tudomány*, a természet- és a társadalomtudományok, s a különböző tudományok egyre inkább differenciálódó szakágazatai között. Szigorúan történeti megalapozottságot követelő tudomány. Nem nélkülözheti a földrajztudomány, botanika, természetföldrajz, biológia, filozófia, nyelvészet, irodalomtudomány, művészettörténet, néprajztudomány szempontjait. Számolnia kell a modern agrártudományok, természettudományok eredményeivel. Felhasználja és sajátos célkitűzései szerint alkalmazza a legkülönbözőbb szakágazatok, így a demográfia, a gazdaságtörténet, agrár-, ipar-, erdészettörténet, a településtörténet, várostörténet, hadtörténet, a heraldika, a régészet, a történeti földrajz, a klímátörténet, geomorfológia, vallástörténet, iskola- és neveléstörténet, az

anyagi és szellemi kultúra, a művelődésfilozófia, a sokféle államelmélet eredményeit. Szüksége van a földtudományok, földtörténet, növényföldrajz, a dendrokronológia, a biogeográfia, bányászattörténet, technikatörténet, tudománytörténet, tájtörténet, etnogeobotanika, etnomedicina, a környezeti medicina információira, és nélkülözhetetlen tájékoztatásokat nyer a világképek, szimbólumok, képi és gondolati toposzok, orvoslástörténet, kertészet- és tájépítéstörténet eredményeiből. Egyaránt alkalmaz mikro- és makrovizsgálatokat, törekszik települések, tájak, régiók komplex megközelítésére. Figyelemmel kíséri a természeti környezet antropogén változásait.

Kialakultak vagy alakulóban vannak szakágazatai, így az ököteológia, a környezeti régészet, dendrológia, környezetvédelem-történet. Alapvető követelményként alkalmazza a komparatív, a korrelációs s a statisztikai vizsgálatokat. Eljárásai közé tartozik a pollenanalízis, a gleccservizsgálatok, a helynévvizsgálat, az évgyűrűmérések, az információs rendszerek vizsgálata. Felhasználja az őstörténet, ókor, középkor, kora újkor és legújabb kor, a kapitalizmus struktúrájának megfelelő történeti kutatási

módszereket és követelményeket, ugyanakkor sajátos eljárásaival behatolhat a történelemnek a különböző szakágazatok és korszakváltások határvidékén fekvő területeire. Ilyenek például a természetvédő mítoszok, vallási parancsok továbbélésének folyamatai, a természetvédelemnek a termelési eljárásokba kódolt és tovább hagyományozott formái.

A történeti ökológia periodizációs elveiről eltérő felfogások alakultak ki aszerint, hogy az objektív természeti folyamatokra (éghajlat), az energiaforrásokra (Nap, víz, szél, kőszén, olaj) energiaáramlási rendszerekre (szoláris és fosszilis energia), vagy a társadalom természetfelfogására, természetkezelési eljárásaira helyezik a hangsúlyt. Az ember megjelenésétől a mindenkori jelenig terjedő időt az objektív természeti körülmények, a termelési rendszerek, a természetismeret fejlődése, a technikai beavatkozások módjai és a természetkezelésnek a civilizáció fejlettségi szintjével összefüggésben bekövetkezett változásai osztják kezdetben hosszabb, több ezer éves, majd egyre rövidebb periódusokra.

A történeti ökológia természeti és társadalmi folyamatokat vizsgál, s mint minden tudomány *egyetemes*

jellegű, nem ismer országhatárokat. A természet és társadalom együttélésének megjelenési formái, az ember és a természet együttműködésének tapasztalatai, kezelési szabályai, döntési mechanizmusai, környezetgazdálkodási stratégiái azonban országos keretek között, az anyanyelvek, nemzetgazdaságok, nemzeti tudományok, irodalmak és művészetek közegében nyernek megfogalmazást, és ebben az értelemben a történeti ökológia *egyetemes nemzeti tudomány*. Ugyanakkor a természeti értékek mint nemzeti értékek mindig egyetemes kategóriákban kapják meg általános értelmezésüket. Bár nem nélkülözheti a leíró jelleget, a történeti ökológia módszerére az elemző feltárás érvényesítése jellemző. Így például a természeti katasztrófák értelmezésében alapvető követelménye, hogy feltárja a közvetlen és a közvetett okokat és kölcsönhatásokat s a kivédhetetlen katasztrófák következményeit mérséklő társadalmi mechanizmusok működését. Comenius például a 17. század első felében már behatóan tárgyalta a társadalom pánikcselekvéseit, és ezek okai között kimutatta a tárgyszerű információ hiányát. Az árvizeket például több vonatkozásban vizsgálja. Okai között feltárja nemcsak az időjárási kilengéseket, hanem az

emberek természeti beavatkozásainak következményeit: az erdőirtások, vízszabályozások és vízhasznosítások hatásait. Számbavéve a településszerkezet körülményeit, a társadalom szervezőképességét, technikai felkészültségét, szolidaritását s az áradás sújtotta terület szociális viszonyait, még mindig marad feltárássra váró terület: az árvíz szimbolikus jelentései és a kora újkori államelméletekben gyakori példázat a felgyülemlett társadalmi indulatok kezelésére. Vizsgálatait többnyire régiókban, ökológiai és civilizációs rendszerekben végzi.

Szemlélete, mint a dinamikusan fejlődő tudományokra általában jellemző, nagyobb elméleti keretekben alakult ki. Irányultsága széleskörű. Érvényesíti az organikus rendszerelmélet és a holisztikus szemlélet követelményeit. Rendszerezett áttekintést nyújtva az antikvitás, a kereszténység, a reneszánsz, a felvilágosodás, a romantika és a pozitívizmus természetszemléletéről, történeti struktúrákban fogja át a környezetkezelés, környezetépítés, táj-élmény, természeti szimbólumok, művészi látomások világát. Kritikusan elveti a mechanikus, ideologikus természetszemléleteket, amelyek a fejlődést az embernek a természet felett aratott győzelmeként értelmezik, oly

módon, hogy a társadalom felülkerekedik a természet erőin. Vitatja a természet kisajátításának újkori nézeteit. Tudományos bizonyító erővel tájékoztat az érdekcsoportok, korosztályok, aktuálpolitikai célok, gazdasági szükségletek igényeit a természet megőrzésének követelményei ellenében érvényesítő nézetek következményeiről és arról, hogy a történelem folyamán *a társadalom* mindig törekedett igényei és a környezet adottságai között az egyensúly kialakítására, megőrzésére.

A társadalom szüksége és a természeti erőforrások között felbomló egyensúly problémája minden fejlődési szinten életbevágó kihívást jelentett. S a közösség *mindig kialakította az adott civilizációs szinteken az önmaga továbbélését és a környezet önmegújító képességeinek fenntartását biztosító válaszokat*. A történelmi ökológia vizsgálatai szerint kialakított értékrendben a természet az emberiség közös tulajdona, a múlt öröksége és a jövő biztosításának feltétele. Egyes nemzetek, államhatalmak, multinacionális gazdasági csoportok nem foglalhatják le azt maguknak. Mivel *hosszú távú folyamatokat vizsgál, modell értékű diagnózisokat* nyújthat a gigantomániás természetátalakító építkezések környezetpusztító hatásairól, a kirekesztő, öncélúságot

gerjesztő hatalmi ideológiák tudománytalan természet-értelmezéseinek következményeiről, a rövid távú gazdasági csoportérdekek primátusát hangsúlyozó elméletek kisajátító mechanizmusairól.

A történeti ökológia nagy gonddal tárja fel, hogy a *kultúra* miként őrzi, közvetíti és fejezi ki a természettel együttműködést kialakító társadalom bonyolult és sokrétű követelményeit. Többek között úgy világítja meg a kultúrának közvetlenül és közvetett módon a gazdasági fejlődésben is betöltött jelentőségét, hogy kódolt üzeneteket közvetít a múlt tapasztalataiból a jövő megtervezésére. Hasznosít minden forrást, ha feltárása korszerű kritikával történt, az újabb vulgárneopozitívista eljárásoktól azonban elhatárolja magát, mivel azok mechanikusan merev rovatokba illesztik a múlt jelenségeit, s az anyagi kultúrával az azokat meghatározó szellemi értékeket is kizárják a kultúra fogalmából.

Irányelveit a történeti ökológia szükségszerűen a *tudomány autonómiája* alapján fejlesztheti és szabhatja meg. Mint ilyen szolgálhat érvanyaggal a különböző környezeti kérdésekben döntéshozó testületeknek. Amint arra Hollandiában a délnyugati tengerparton a Rajna, Maas,

Schelde torkolatában felépített merev gát ellen az Oosterschelde öböl megmentése érdekében felvonultatott tudományos érvek példája szolgált. A tengerbetörések és szökőárak (1288, 1404, 1570, 1953), s a vízáradások csatornában történt levezetésének több évszázados múltját feltárva, továbbá az édes- és a tengervíz ölelkezéséből származó tízezeréves gazdag élővilágot reprezentálva elérték, hogy az eredetileg tervezett és háromnegyedében már felépített merevgátat lebontották és a csúcstechnika – elektronika, automatika – szintjén valósítottak meg évezredes természethasználati gyakorlatot (1958–1986). A történeti ökológia szigorú elvi követelménye a tudományosság szintjén bemutatni a természet és társadalom kölcsönhatását, úgy, amint az működött.

Összességében a történeti ökológia *szemlélete rendkívül tágas és nyitott*. A természeti erőforrások és a társadalom önfenntartási követelményei között történeti koronként kialakult működési zavarok és egyensúlyi állapotok tárgyyszerű megállapítását, a régi évszázadokban a természeti környezet antropogén változásainak, az ember és a természet együttműködési módszereinek tárgyyszerű

kritikai, tudományosan igazolható megállapítását tekinti céljának.

Historiográfiája nagyrészt az elődök és úttörők munkásságát, továbbá különböző szakágazatainak kialakulását öleli fel. Genezisének részben a reneszánsz idejét, a 16–17. század tudományos-technikai forradalmát, részben pedig az ipari forradalom kibontakozását és hatását tekintik. Előzményei a 19. századi természet- és társadalomtudományok szakágazataiban, a természeti környezetet mint településrendszert és társadalomszerveződést meghatározó tényezőnek tekintő társadalomtudományi, erdészettudományi művekben, a mítosz kutatás eredményeit összegző alkotásokban, általában az ökológiai gondolkozás fejlődésében mutathatók ki. A történeti ökológia tudományának dinamikus fejlődésére jellemző, hogy megjelennek a történetét áttekintő feldolgozások. „A föld igen gyorsan alkalmatlanná fog válni méltatlan lakói eltartására”, állapította meg a 19. század közepén G. P. Marsh, összefoglalva észak-amerikai tapasztalatait.

Magyarországon a történeti földrajz, a klímátörténet, a természetföldrajz és a társadalomtörténeti szemlélet úttörő

művelői gyűjtötték össze alapvető forrásanyagát és fogalmazták meg igen korán a természeti környezet, a társadalom, az államhatalmi döntések összefüggésének, kölcsönhatásának jelentőségét. Bél Mátyás, Hell Miksa, Széchenyi István, Kitaibel Pál, Hunfalvy János, Rómer Flóris, Wenzel Gusztáv, Tagányi Károly, Herman Ottó, Takáts Sándor, Lóczy Lajos, Györffy István, Mendöl Tibor, Kaán Károly, Réthly Antal, Teleki Pál, Szabó T. Attila, Juhász-Nagy Pál és még sokan mások járultak hozzá eredményeikkel, gondolataikkal különböző szakterületeken a társadalom és a környezet kölcsönhatásának jobb megértéséhez.

Forrásai. A történeti ökológia lényegéből következően rendkívül széles forrásanyaggal dolgozik. Felöleli a hagyomány, a nyelv, a helynévanyag, az írott dokumentumok, tárgyi emlékek, épületek, irodalmi és művészeti alkotások együttesét. Fontos információkkal szolgálnak az egykorú természettudományi művek. Caius Plinius Secundus (23–79) már kipusztult fákról és növényegyüttesekről tájékoztat. A 13. századból a Domonkos-rendi Albertus Magnus (1200k–1280), a kor legnagyobb botanikusa *De vegetabilibus* című művében megállapítja, hogy a finom pázsitfű megnyugtathatja a

szemet, a tiszta vizű forrás, a jóillatú növények gyönyörködtetnek, és az északi szél megóvjá az ember szellemi és testi egészségét. A 16. században Georgius Agricola (1494–1555) a bányászat tudományának megalapítója, aki a magyarországi viszonyokat is jól ismerte, s műve, a *De re metallica* 1556–1657 között összesen 21 kiadásban jelent meg, mai kifejezéssel élve a fenntartható fejlődés gondolatát fogalmazta meg. Kifejtette, hogy a bányászat természetkárosító hatásai a természet minél alaposabb megismerésének segítségével előzhetőek meg.

A 15–17. század folyamán megjelenő különböző *Herbáriumok* összefoglalják a növények hatásainak, gyógyító alkalmazásának sok évszázados, még a történelem előtti időkbe visszavezethető és különböző kultúrákban hasonló tapasztalatait. A kertészeti munkák a különböző korok természetszemléletéről is tájékoztatnak. A középkori természeti viszonyokról, növény- és állatvilágról közölnek felbecsülhetetlen értékű információkat az oklevelek, királyi adománylevelek, határjárásleírások, birtokmegosztó levelek, tanúvallatási jegyzőkönyvek, címerek, térképek, országleírások, a környezeti régészeti ásatások botanikai,

zoológiai és talajminta leletei, s a miniatúrák, oltárképek, falfestmények tájmegfogalmazásai, természetszimbólumai.

A történeti ökológia nem nélkülözheti a különböző szaktudományok forrásfeltáró és forráskritikai eredményeit. Ugyanakkor sajátos nézőpontjával és módszereivel elérheti *a hagyományos források addig számba nem vett rétegeit* is. Ilyenek például a népesség száma és a természeti környezet eltartó erejét meghatározó tényezők közötti összefüggések, a különböző korszakok táj-változásainak absztrakciói. Az irodalmi, művészeti alkotásokban megvilágítja a *kultúra önkorlátozó rétegeit*, a természetélmények továbbélésének dokumentumait. A nemzeti kultúrákban feltárja és forrásszinten vizsgálja az egyetemes gondolati alaprétegek szerkezeti sajátosságait. Felhasználja azokat az eredményeket, amelyeket a paleoklimatológia összetett vizsgálati módszerekkel alakított ki. Az esős és száraz időszakokra meglehetősen pontossággal következtethetnek az *ősi barlangrajzokból*, az adott térség egykori faunájára és flórájára *a pollenanalízis*, a növények virágporának vizsgálata, a hőmérsékleti trendekre *a szénizotóp-, a dendrológiai és a gleccservizsgálatok* nyújtanak tájékoztatást. A fák *évgyűrűinek* vizsgálati eredményeiből a

hőmérsékletváltozások kronológiájáról nyerhetők információk. A gleccserek kiterjedésének mérésével az éghajlati folyamatok változása és dinamizmusa jól bemérhető. A történeti ökológia ezeket az eredményeket más, olyan történeti jellegű forrásokkal kiegészítve, mint például az aszályok, a felfokozott faigények, a menekülthullámok dokumentumai, kimutatja a különböző provenienciájú és jellegű források közös sávjait, a valóság egymással összefüggő rétegeiről. Az éghajlat hosszú távon meghatározó folyamat, több évszázadon át érvényes, az időjárás a mindennapi viszonyok alakulásáról tájékoztat. Mindkettő vizsgálata a közvetlen és közvetett források feltárásának, kritikájának és értelmezésének egészen új területét nyitotta meg. Ökológiai tájékoztatással szolgálhat az ásatásokkal előkerült kerámiadarab, vagy a társadalom értékrendjéről a különböző virágok szimbolikus jelentése a középkori oltárképeken. A megcsonkított és kiszáradt fák a 17. századi csatákat, várakat ábrázoló metszeteken viszont nem feltétlenül aszályról, hanem a *háború természeti szimbólumokban történt értelmezésének gyakorlatáról* tájékoztatnak.

A TÖRTÉNETI ÖKOLÓGIA ÉS A TÖRTÉNELEM

A történeti ökológia önálló tudományszak, a humán és a természettudományok történetileg megalapozott, szintetikus diszciplínája. Ebben a minőségében szolgál a történettudomány számára elengedhetetlen segítségül, mint más szakágazatok is, például a történeti földrajz. Az ökológia szempontjai és eredményei átfogó jelleggel a történettudományban három nézőpontból érvényesíthetők.

1. A természet mint a történeti vizsgálatok tárgya, a természet mint a történelem szereplője.

2. A természeti viszonyok mint a történeti eseményeket, folyamatokat meghatározó tényezők.

3. A kultúra, tág értelemben felölelve a vallások és művészetek világát, a tudományt, a különböző rítusokat, a népi és az elit kultúra szerteágazó területeit, a természet és a társadalom kapcsolatában értékeket őrző és értékeket teremtő, tapasztalatokat tároló, igényeket, viselkedési szabályokat, katasztrófákat értelmező és megoldásokat ajánló tényező.

A természet mint a történelem új szereplője a történettudomány számára a konstans tényezők, mint a földrajzi elhelyezkedés, éghajlat, domborzati viszonyok, növénytakaró, talajadottságok, vízrajz és a táj beható vizsgálatát kívánja bemutatni. Ma már aligha van igényes történeti munka, amely ne venné figyelembe és ne írná le azt a környezetet, ahol a társadalom, az ország, közösség, család vagy egyén él. Már a megtelepedésben a környezet meghatározó jelentőségét hangsúlyozta Hajnal István 1939-ben. Az utóbbi évtizedekben a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó szerzők, Emanuel Le Roy Ladurie, George Duby, Fernand Braudel a történeti tér természeti leírásával kezdik műveiket. Ugyanakkor a történészek újabb forrásokat vonnak be vizsgálataikba, hogy a korábbiaknál részletesebb, pontosabb, tárgyyszerűbb információkat szerezzenek az adott korszakban és a hosszú távú folyamatokban a környezeti tényezők változásáról.

A természeti körülmények meghatározó ereje régi viták tárgya. Mennyiben szabják meg a népek, országok történetét, mennyiben függ a nemzetek karaktere az éghajlattól, a fejlődés a természeti kincsektől,

gazdaságföldrajzi adottságoktól, arról a 19. századi történetírásban eltérő vélemények alakultak ki. A mechanikus környezeti determinizmus ugyan meghaladott irányzatnak számít, a környezet fejlődést és társadalmi szerveződést meghatározó jelentőségéről a modern társadalomtörténetben is különböző vélemények élnek. Kevésbé veszi még figyelembe a történettudomány differenciált szempontjait és a kultúra szerepét az energiaáramlás típusaival meghatározott társadalmi szerveződés átfogó modellje:

„szoláris rendszer = vadász-gyűjtögető társadalom;

módosított szoláris rendszer = agrártársadalmak;

fosszilis energiára alapozott rendszer = ipari társadalmak”

A gazdasági fejlődés környezetmeghatározó szerepét hangsúlyozó felfogás a következő sémában foglalható össze:

Környezeti adottságok

↑ ↑

↓ ↓

Technikai színvonal ↔ Magatartásformák,

társadalomszerkezet

Az anyagi és a szellemi kultúra a természethasználatban kifejlesztett módszereket és önkorlátozó megoldásokat tárolja és örökíti tovább. Megfogalmazza a szükségleteket és az azok eléréséhez szükséges akciókat. Információkkal szolgál és jelzi a kockázatokat, végül visszakapcsolási módozatokkal – etikai, vészjelző, szokásrendi és túlélési kódokkal – az új egyensúly kialakítására ösztönző eljárásokkal szolgál. Modellszerű működése a következő:

szükséglet és akció → információk a kockázatokról → visszakapcsolás → új egyensúly → a fenntartható fejlődés

Gyakorlati működése például a társadalom és az erdők viszonyában korszakonként nagyon változó. Változó a társadalom faanyagszükséglete az élet puszta fenntartásától az ipar és kereskedelem szükségleteiig. Változó a kockázatokról szerzett információk minősége is az ókor természetismeretétől a legújabb kor magas szintű tudományos tájékozottságáig. Eltérő visszakapcsolási mechanizmusokat alkalmaz a közösség szervezettségi

szintje és a rendelkezésére álló megoldások szerint. Közös azonban a kultúrában tárolt tapasztalatok és parancsok önkorlátozó jellege. Az új egyensúly kialakítása nagyon különböző lehet, aszerint hogy például néhány száz fős csoportról van szó a történelem előtti időkből, vagy fejlett öntözési kultúrával energiaváltoztatásra képes, jól szervezett társadalom működik. A fenntartható fejlődés biztosítása mint tapasztalati parancs benne rejlik például a *székely falutörvények erdővédő szabályaiban*. Elvi szinten a bányászatról írva Georgius Agricola ugyanezt fogalmazta meg kora, a reneszánsz magas szintű tudományának gondolatrendszerében. Az erdők regenerálódó képességének megtartására a fa iránt növekvő kereslet, a kiszélesedő piaci igények, a rendszeres fakereskedelem új eljárásokat követelt. Az erdővagyon megóvásának a folyamatos értékesítéssel összeegyeztetett, a kor tudományos szintjén ellenőrzött gyakorlatát a kora újkor évszázadaiban magas szintű gazdasági és matematikai alapokon az *erdőgazdálkodás* úttörői alakították ki. Eszmei szinten a különböző kultúrákban a fa, az életfa képzete, a kereszténység keresztfája s a humanisták hársfája az élet megőrzésének, folytathatóságának szimbóluma.

A Kárpát-medence történeti ökológiája rendszerezett kidolgozásra vár. Az eddig elkészült áttekintések és a részletkutatások eredményei azonban alapvetően segítik Magyarország történetének jobb megismerését. Hasonló módon fontos információkkal szolgálnak a területén valaha kialakult és ma is létező államalakulatok, így a Római Birodalom, az Oszmán Birodalom, a Habsburg Birodalom, Horvátország, Szlavónia, Csehszlovákia, Szlovákia, a Szovjetunió, Ukrajna, Románia, Szerbia, Jugoszlávia történetéhez.

A Kárpát-medence ökológiai egység. Emberi megtelepülésre különlegesen alkalmas környezettel szolgált több mint ezer éven át.

Rövid áttekintésemben Magyarország középkori és kora újkori történetének ökológiai összefüggéseit vázolom, nagyon általánosan, jóformán csak érintőlegesen. Néhány példával csupán érzékeltetni kívánom a történeti ökológia feladatait és lehetőségeit. Mivel ez az írás egyetemi hallgatók tájékoztatására készül, lehetőség szerint utalok a vitatott kérdésekre, a különböző álláspontokra és nagy

hangsúllyal, vagy inkább reményekkel a megoldandó feladatokra.

A Kárpát-medence domborzati viszonyai:

- a Kárpátok koszorúja, az Alpok nyúlványai, délről a Dinári-hegység, a medencében a Közép-hegységek, az Erdélyi választó-hegység, domb és halomvidékei, fennsíkjai és folyóvölgyei

- medencéi – a Kisalföld, az Alföld, az Erdélyi-medence vízrajza:

- a Duna, Tisza, Dráva, Száva vízrendszere, mellékfolyóival, hatalmas ártereivel talajviszonyai, változatos növény- és állatvilága révén nagy népességbefogadó képességekkel rendelkező sajátos ökoszisztémát alkot.

A Kárpát-medence az őskortól a honfoglalásig népek sokaságának átmenetileg vagy hosszabb időre életlehetőséget biztosító terület volt. Ez együtt járt a növénytakaró némi változásával. „Bizonyos, hogy már a Kárpát-medence kevésbé ismert őslakói, a kelták és a szarmaták nagyban irtották – valószínűleg égetéssel – az itteni erdőket.” A római korban a Dunántúlon és az Alföld

peremvidékén pusztultak az erdők, az utak, erődök és a települési viszonyok meghatározóak lettek. A római Trajánus oszlop domborművének egyik részletén a Vaskapunál a Duna felett kőpilléren nyugvó, 101–106 között épített fahíd látható, ennek a hídnak az ábrázolásából az ökológusok a Duna az idő szerinti tartósan alacsony vízállására, kevéssé csapadékos időre következtetnek. A népvándorlás kora, a különböző pásztornépek uralma nem múlt el nyomtalanul, de az egymást váltó népek nem avatkozhattak be a vízrajzi viszonyokba, mivel módjuk sem volt rá, nem változtattak kis kiterjedésű és rövid életű településeikkel a földfelszínen sem; összességében a Kárpát-medence természeti viszonyait a népvándorlás népei lényegében érintetlenül hagyták.

A honfoglaló magyarságra és az itt élő, majd később bevándorolt népekre egyaránt érvényes Hajnal István megállapítása: „A 'letelepedés' sem 'gazdasági kérdés', oka mélyebben rejlik. A tagozott együttes nem a pillanat ingerei szerint igazodik a természethez, vagy 'szokja meg' környezetét, hanem formákkal fejezi ki viszonyulását hozzá. Már nem a földet, fát, virágot látja, hanem bennük önmaga s mások élményeit. Ezért érzi magát otthon a környezetben.

Az alkalmi búvóhely keresése helyett a természet rendjében az emberi lét tényeire ismer rá. Kapcsolódik hozzájuk, de már emberi függetlenséggel; sajátos eljárásmodokat fejleszt ki ennek szolgálatára, beleértve a hasznos megmunkálást is. A településnek a környezetre rávéssett formája a társadalomstruktúrának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója.”

Újabban a kutatók, bár eredményeik eltérőek, és kölcsönösen vitatják egymás véleményeit, abban megegyeznek, hogy a honfoglalás sikerét több ökológiai körülmény is segítette. Az éghajlat, az a tény, hogy a magyarság őstörténetéből számottevő természetismereti tapasztalatokat hozott magával, és a magyar Alföldön mint a mérsékelt övi sztyeppterület legnyugatibb nyúlványán az állataival együtt érkező, a földművelést, szőlőtermesztést, vízgazdálkodást ismerő és a Kárpát-medence folyóvölgyeit megszálló honfoglaló magyarság ismerős természeti környezetet talált.

A Kárpát-medencében 900–1000 táján a csapadékosabb viszonyok között a honfoglaló magyarság anyagi kultúrája, szervezettsége, életmódja és alkalmazkodó készsége a helyi természeti adottságokhoz nagy mértékben segítette a

viszonylag gyors megtelepedést. A kereszténység felvételével úgy tehetette magáévá a kereszténység természet-értelmezését, hogy azt ősvallásának gazdag növény- és állatszimbólumaihoz, az életfa, víz, föld képzeteihez tudta kapcsolni. A Magyar Királyság keretei között a honfoglalás előtti időkben már itt élő népek, a szlávok s az avar és onogor maradékok, majd a betelepülő szászok, németek, olaszok, románok, vallon telepések ugyancsak gazdag természetkezelési eljárásokkal éltek. A szerzetesek, a bencések, a ciszterciek, a ferencesek a nyugatról és Itáliából hozott természeti ismereteiket, növényt, oltványt, juhot és technológiát a Kárpát-medence természeti viszonyaihoz alkalmazkodva hasznosították és fejlesztették tovább.

Történészek és a talajtan, a földrajz-tudományok művelőinek hosszú vitája után a vegetáció-rekonstrukciós vizsgálatok segítségével megállapítást nyert, hogy a Kárpát-medence középső, mai Magyarországnak megfelelő területének erdősültsége a honfoglalás idején mintegy 60%-os lehetett, bár a zárt erdők és a ligetes puszták tényleges arányait nem ismerjük.

A középkor évszázadaiban Magyarországon általában az egész Európára jellemző természetkezelési eljárások jellemzőek, nagymérvű alkalmazkodással a helyi földrajzi, éghajlati adottságokhoz, összefüggésben a kialakuló társadalmi, jogi viszonyokkal. Az ország benépesülése több évszázados folyamat. A 15. század végén a Kárpát-medence lakosságának számáról becsléseink vannak. A történészek véleménye eltérő. A tatárjárás előtt a népességet 1,5-2,2 millióra, a 15. század végén 3,5-4 millióra, az újabb kutatások szerint 3-3,3 millióra teszik. Ezeket a számokat majd még össze kell vetni a Kárpát-medence eltartó képességével. Bizonyos, hogy mint egész Európában, a halandóság magas, a várható élettartam alacsony volt. Miért álltak meg a középkori nagy járványok Magyarország határán? 1963-ban a francia–magyar megbeszélésen felvetett kérdésre több feltevés, de kimerítő válasz nem született.

A Magyar Királyság településhálózata több évszázad folyamán alakult ki, a 14–15. századra szilárdult meg. A népesség döntő többsége – valószínűleg nagyobb arányban, miként Európa lakosságának mintegy 80%-a – vidéken élt, mezőgazdasággal foglalkozott. Az okleveles dokumentumok,

a régészeti terepjárások alapján megállapítást nyert, hogy az ország településszerkezete a táji adottságok és a mezőgazdasági követelmények szerint alakult ki. A falvak kis lélekszámúak, lakóik a folyók, patakok, vízfolyások mellett, kedvező domborzati viszonyokkal és a termelési követelményekkel számolva alakították ki belső rendjüket.

A középkori Magyarország történetének egyik legnagyobb megrázkódtatásáról, a tatárjárásról szólva az egykorú források és a történeti feldolgozások egyaránt hangsúlyozzák az időjárás meghatározó jelentőségét, azt, hogy 1241/42 szigorú tele, a befagyott Duna a tatároknak kedvezett. Viszont a hosszú időn át vitatott kérdésben, abban, hogy milyen mértékű volt az ország pusztulása, az ökológiai szempontok új összefüggésekre mutatnak. A második világháború után alakult ki a kutatók vizsgálatai alapján és mára tudományosan megalapozott az állítás, hogy a tatárjárás pusztítása bár nagy volt, de nem végzetes, a lakosság regenerálódott, Magyarország nemzetközi viszonyai gyorsan stabilizálódtak, és megindult a megújulás folyamata. Számolva az ország természeti viszonyaival, ez nem is lehetett másként, a hatalmas, az ország mintegy 70-80%-át borító erdők, az óriási árterek, a csak a helybeliek

által ismert lápvilág természetes védelmet nyújtott. A népesség alkalmazkodó készsége ugyancsak segítette a gyors regenerálódást. IV. Béla és tanácsadói testülete pedig jól felismerte és ki is használta a természeti, környezeti adottságok lehetőségeit.

A népesség növekedéséből következően a 12–13. században – miként egész Európában – erdőirtással gyarapították a termőterületet, erdőkből kiszakítva létesítettek új telephelyeket. A helynevek, az erdőtelkes irtásfalvak arra utalnak, hogy a művelt terület az erdők rovására növekedett. A korai erdővédelem dokumentumai: az erdő-óvó (erdeuouou, custos silvarum, 1280, 1300) s az erdőispánságok. Erdőtelepítésre utaló adatot a 13. századból ismerünk. Az erdővédelem, erdőkultúra emlékeit őrzik okleveleink szavai: a sarjerdőt jelentő eresztvény (erestewen, 1234, 1244, 1257, 1282 etc.), a különösen kedves gyermekerdő (gyermekerdew, 1275, 1364) és a sokféle fafajta neve: gyertyán-fa, tölgy (tulgfa, telgyes), bükk (bykfa), nyírfa, fenyő (fenewerdew).

II. Géza király (1130–1162) 1157. évi, a nánai és kakati sóvámokat az esztergomi Szent Adalbert egyház számára történt adománylevelének kikötése a szarvasok számára

leteendő kősóról a vadvédelem, minden bizonnyal a vadászat érdekében történt egyik első ismert, számon tartott dokumentuma. A földbirtoklás jogi szabályaival összefüggésben jelenik meg a vadászati jog, és becsülhető meg az erdők rendkívül gazdag vadállománya.

Szembesülve és számolva is az erdőirtással nyert termőterület növelésének határaival, a 12. század folyamán térnek át Európában az ún. nehézeke és annak aszimmetrikus ekevassal ellátott változatának, az úgynevezett fordítóékének a használatára, amely a talaj intenzívebb és mélyebb megforgatását, tápértékének jobb kinyerését tette lehetővé. Feltételeit a szügyhám alkalmazása, a háziasított állattartás hosszabb idejű fejlődése és a nehézeke szerkezetének technikai tökéletesítése teremtette meg. Az európai középkori „agrárforradalom” e legfontosabb eredménye, a fenntartható fejlődés lehetőségét az adott agrártermelés szintjén megvalósító gyakorlat először Nyugat-Magyarországon jelent meg és a 13. század közepétől különböző vidékeken terjedt el. Következményeivel, a két- és háromnyomásos rendszer és a szabályozott talajjavítás

gyakorlatával a nehézeke használata a 19. századig általános lett.

A Kárpát-medence vízrajza a középkor évszázadaiban kevésbé változott. Tudatos emberi beavatkozásokkal azonban számolnunk kell. A folyók hatalmas árterein, a mellékágak, szigetek, tavak, mocsarak, lápok világában az emberek az együttélés, hasznosítás sokféle eljárásával éltek. Az ártéri fokos vízgazdálkodás az áradások szétterítésével és gyors lefolyásának biztosításával növelte a rétek, gyümölcsösök termékenységét, és szolgálta a halászat igényeit. A „fokok” a folyók felhalmozott hordalékán, parti zátonyain átvágott keskeny vízmedrek, amelyeket fagáttakkal tetszés szerint nyithattak meg és rekeszthettek el, az áradással kisodródott kis halakat visszajuttatták a folyómederbe, a nagyobb halak pedig fennakadtak a lezárt fokon és lehalászhatók lettek. Közvetett úton a fokos vízgazdálkodással a part menti lakosság évszázadokon át alkalmazkodott a folyóhoz, kivédte az áradásokat, növelte a rétek termékenységét és a tavak halbőségét.

A folyók mellett és a nagyvesésű patakokban gazdag hegyvidékeken malmok sokasága szolgált vízi energiával. A bőséges vízenergia biztosította a bányák és kohók

működését. A kontinentális éghajlati adottságok miatt viszont a telek és a száraz nyarak okozta gondokat lóhajtású malomszerkezetekkel és taposómalmokkal hidalták át. A nemesfémbányászat és a rézbányászat faigényét a bányavárosok német gyakorlatnak megfelelően a bányapolgárok házához tartozó, a közvetlen környék erdőrészei elégítették ki a kor technikai szintjén. Ugyancsak a 13. századra alakult ki a Gömör-Szepesi-Érchegység területén a vasércbányászat és a nyersvastermelés súlypontja. Erdély gazdag sólelőhelyein a bányászat kevés befektetést kívánt, királyi monopólium volt, a sóbányászathoz élénk sókereskedelem kapcsolódott, a szállítás a folyókon, a Tiszán és a Maroson történt.

A középkori Magyarország állattartó kultúrájáról csaknem másfél évszázada folynak viták. Az új kutatási módszerek, forrásvizsgálatok újabb eredményei két vonatkozásban hangsúlyoznak ökológiailag jelentős és további vizsgálatokban hasznosítható megfigyeléseket.

A honfoglaló magyarság változatos állattartó kultúrával érkezett a Kárpát-medencébe, s az újabb régészeti és paleozoológiai vizsgálatok szerint a fejlődésben igen nagy jelentősége volt a környezeti viszonyok kihasználásának. Így

például az úgynevezett erdei- és rétisertés-tartásban a táji, természeti adottságokat hasznosította. Az oszteológiai vizsgálatok szerint a lóállomány keleti eredetű, a köznép állatállományának mintegy 25 százalékát tette ki, s már a 13. században piaci irányú lótenyésztésre utaló adatok is feltárásra kerültek.

A középkor évszázadaiban a természet fokozott igénybevételének követelményeit új termelési eljárásokkal és hatékonyabb termelési módokkal egyenlítették ki és ellensúlyozták. A városok védték erdeiket. Az újabban nagy erővel folyó kutatások a higiéniai viszonyokról számottevő kutatási eredményeket értek el, és hangsúlyozzák, hogy a városok változatos vízellátási gyakorlattal éltek. A 15. században fejlett vízvezetékrendszer szolgált a budai várat, Besztercebányán pedig csatornán vezettek vizet minden polgárházba. A belső tisztaság, személtelhordás különböző szinteken, de figyelemreméltó igyekezettel történt, amint azt többek között Sopron, Kassa és az erdélyi szász városok példája tanúsítja. Régi vitakérdés eldöntését ígéri a környezeti régészet, amennyiben a falvak kutakkal való ellátására irányítja a figyelmet.

A középkor természeti képei az egyházi és a világi irodalomban nagy változatosságban jelennek meg. Az egyházi szertartások, psalmusok, benedictusok, könyörgések, a misekönyvek, naptártöredékek a természet ritmusáról, a természeti jelenségek szimbolikus értelmezéséről tudósítanak. A víz az újjászületés szimbóluma. A *Stabat Mater* s az *Ómagyar Mária-siralom* soraiban a könny a megváltás és a kölcsönös részvét, a virág a gyermek jelképeit sűríti magába. Szent Erzsébet csodája a rózsának az antikvitás óta élő kettős jelentését hordozza: a rózsza erősíti a lelket, a hősök, mártírok jutalma, de rendszeresen használják vérzéscsillapításra és fejfájás ellen is.

Címerrajzok természeti, növény- és állat-szimbolikája kiterjedt nagy területét öleli fel a reális és a gondolati világnak. Az első legkorábbról ismert festett magyarországi címereslevélen 1405-ből a daru felemelt lábában követ tart, az ábra a korai bestiariumok szimbolikájára vezethető vissza, az őrdaru képzetével az éberséget példázza, és hosszú évszázadokon át élt tovább például a Festetics-család címerében. A legelőkelőbb címerállat, a bátorságot és erőt sugárzó oroszlán ugyancsak elvont képzet, mint általában a

stilizált állatképek, többnyire kevés közülük van a konkrét természeti környezethez. Természethű ábrázolás az 1509-ből származó Kanizsai-címer sasmadár-láb ábrázolása.

A kertkultúrát a Közép-Duna-medence ősi időkbe visszanyúló és a római korban már jelentős hagyományait folytató honfoglaló magyarság a magával hozott és a betelepülők tapasztalataival gazdagított tudással fejlesztette tovább. Amíg a veteményes, gyümölcsös és szőlőskertek az éghajlati és talajviszonyok kedvező területein, valamint Flandria, Németalföld kertkultúráján kívül Európa országaiban a megművelt terület viszonylag kis részét tették ki (Angliában 1-2%), addig a Kárpát-medencében gazdag gyümölcs- és kertkultúra figyelhető meg. Az államalapítás után a kertkultúrát a szerzetesrendek fejlesztették tovább. Az első ismert kolostorkert a pannonhalmi bencés szerzetesek kertje. Kolostorkerteket rekonstruáltak Visegrádon és Sárospatakon. Gyógynövények és az egyházi év rituális virágai virítottak a ma még kevésbé ismert városi és falusi kertekben. A várkertekről, Mátyás király reneszánsz díszkertjéről Bonfini és Oláh Miklós leírásai tudósítanak.

A KORA ÚJKOR

Magyarország ökológiai viszonyai a 16–18. század folyamán nagyon sokat változtak. A változás egész Európára jellemző. Szokás ezt az időszakot ökológiailag kritikus korszaknak is nevezni. Magyarországon mindez az állandósult háborúk szélsőséges viszonyai és a hatalmi megosztottság súlyos állapotában történik: a mohácsi csatavesztés és az oszmán hódítás következtében a régi államegység széttört. Az ország politikai térképe többször változott. A Kárpát-medence területén másfél évszázadon át három hatalom keretei között a Magyar Királyságban, az Erdélyi Fejedelemségben és az Oszmán Birodalom hatalmába került területeken folyik az élet, majd az országegységet nem teljesen visszaállítva, a terület nagy része 1711 után évszázados érvényességgel a Habsburg Birodalom államszervezetébe került. A kora újkor első két évszázadához, még inkább a középkori viszonyokhoz képest a 18. században az *ország ökológiai képe teljesen megváltozik.*

Az egész Európán kisebb-nagyobb ingadozásokkal lényegében a 18. század közepéig uralkodó hűvösebb éghajlat, a „kis jégkorszak” következtében a Kárpát-

medencének a 13. századig lényegében nem változó, majd szárazabbá váló éghajlata a 15. század végétől hidegebbre fordult. Általában hosszú, hideg telek, rövid nyarak követték egymást, a tavasz későn kezdődött, és korán köszöntött be az ősz. A Kárpát-medence sajátos ökoszisztémája a vizek és az erdők bőségéből adódó páratartalom s a domborzati viszonyok azonban tájegységenként változóan módosították az általános lehűlés időjárási viszonyait. Az időjárás kedvezőtlenül befolyásolta nem egy országos jelentőségű hadiesemény kimenetelét. Például 1686-ban az országos szárazság okozott komoly gondokat Buda visszafoglalásának hadműveleteiben, főleg a lovak takarmányozásában a Szent Liga csapatainak. 1709 és 1710 telén a fákat repesztő és a folyókat fenékgig befagyasztó hideg hatott bénítólag. A 18. század második felében általános felmelegedés és más tényezők összejátszása következtében rendszeres nagy árvizek, majd az 1770-es évektől országos és elhúzódó aszályok követték egymást.

A három évszázadban a Kárpát-medencében élő népesség száma eltérően alakult. Az állandósult, új léptékű háborúk, az elhúzódó hadiállapotok népességpusztító következményei tagadhatatlanok. Még a 18. század közepső

harmadában is, amikor az ország földjét nem dúlta háború, az állandó hadseregben a nyugati hadszínterekre vitt katonaság a férfilakosságot rendszeresen néhány százalékkal megcsapolta. A 16–17. század folyamán területenként nagy különbségekkel, de a lakosság végső soron megőrizte a 15. század végi számát. Bár a kutatók véleménye megoszlik, hogy a török megszállta területek visszafoglalása, és az ugyancsak komoly emberveszteségeket okozó háborúk, a spanyol örökösödési háború és a Rákóczi-szabadságharc után az ország lakossága mennyi lehetett, hozzávetőlegesen 3,5-4,5 millió között mozgó népességgel számolhatunk. Etnikai összetételében azonban a lakosság megváltozott, a magyarság aránylagos száma megfogyott. A Királyság, főleg pedig a Fejedelemség a 16–17. század folyamán a háborús atrocitások éveit kivéve általában befogadó területnek számított. A hódoltságba, az ország középső harmadába a Balkánról húzódtak fel különböző népcsoportok. A Habsburg Birodalom hatalmi szférájába került ország lélekszáma a nagyszabású spontán és szervezett telepítések következtében 1790-ben 9,5 millió. A betelepülők új természetismeretének, termelési kultúrájának, egészségi viszonyainak ökológiai feltételeivel

és következményeivel behatóbban, de nagyon töredékesen az utóbbi években kezdenek foglalkozni a kutatók.

Európa nyugati országaiban a 17–18. században zárul le a pestisjárványok pusztító ideje, Londonban 1665, Nyugat-Európa országaiban 1720 az utolsó pestisjárvány éve. Magyarországon a 16–17. század folyamán minden generáció végigélt részleges járványt. Főleg, mint nyugaton is, a városokban és a hadseregjárta helyeken okozott a járvány nagy veszteségeket. Az 1709–1710. évi országos pestist vitathatóan, de több érveléssel indokolhatóan északról és nyugatról hozták be. Az 1739–44. évek minden addiginál nagyobb pusztításokat okozó országos járványát a Balkánról hurcolták be.

A településhálózat szerkezete a 16–17. század folyamán a török megszállta területeken megbomlott, bár a falvak mezővárosokba költözése már a 15–16. század fordulóján kimutatható. A hadműveleti területekről nemegyszer szervezeten eltelepített lakosság később visszatért, az adószedők jelzései szerint pusztai falvak lakói pedig csak az árterek, mocsarak, lápok védett világába húzódtak, hogy ott vészeljék át az anyagi erejüket meghaladó megpróbáltatásokat. A karlócai béke (1699) tárgyalásaiban a

„deserta”, a két hatalom közötti védelmi, esetleg lakatlan területek létesítésének ma még kevésbé ismert eljárására figyelmeztet. A településhálózat módosulása a három terület határán megerősödő mezővárosok, az új típus, az erődváros – Győr, Kolozsvár, bizonyos mértékig Kassa – kialakulásában figyelhető meg. Ennek környezetalakító hatása is volt, miként a három országrész határán az ország egyik legnépesebb városává fejlődő vásárváros, Debrecen hatalmas határával, erdőtulajdonával együtt a 18. században is meghatározó tényező lett. A nagy betelepülések ellenére a településhálózat kiegészülése elmaradt. Az Alföld laza és főleg úthálózat nélkül maradt települési viszonyai a 20. század húszas éveiben a pusztai világgal, erdőtlenséggel együtt szinte megoldhatatlan ökológiai gondokat okoztak.

Vitathatatlan tény, hogy a népsűrűség az ország területén a 16–17. században vált szélsőségesen egyenetlenné. Ugyanakkor becslésekkel sem lehet pontosan megmondani, hogy az állandósult háborúk idején, s a nagy hadjáratokban mennyi embert, összesen két, három állam haderejét, sőt több tízezer főnyi nemzetközi haderőt kellett kiszolgáló személyzetükkel együtt a lakosságnak eltartania (1593–1606, 1663–1664, 1683–1699). A hadjáratok természeti környezetet

pusztító hatásairól részleges kutatási eredményekkel rendelkezünk. Valószínűnek látszik, hogy bármily pusztítást vittek is véghez, és különösen a visszafoglaló háború idején minden mértéket meghaladóan kellett igénybe venniük az erdőket, a természet regeneráló képessége megmaradt. Az Alföld pusztásodását nem a török korszak okozta. A 18. századi népességnövekedés hatásáról a településhálózat pontos alakulására csak egyes tájegységekre vonatkozó kutatások adhatnak képet.

Mélyrehatóbb változást okozott a földfelszínben és a vízrajzi-vízgazdálkodási viszonyokban a 16–17. század folyamán a végvárrendszer kiépítése és fenntartása. A Kárpát-medence hajlatában Horvátországtól Erdély határaiig félkörívben húzódó végvári vonal erejét rendszerjellege biztosította. Ez a védelmi rendszer a természeti adottságokat kihasználva a síkvidék és a hegyvidék találkozásánál épült ki. Kihasználták a természetes vizek védelmében rejlő lehetőségeket. A várak folyók partján, kanyarulatokban, vizek összefolyásánál, folyó- és patak-torkolatokban, esetleg lápok, mocsarak, tavak mögött épültek ki. A várépítő olasz, német és holland hadmérnökök hidrológiai tudásának és a helyiek tapasztalatainak

felhasználásával pedig csatornák, árkok, zsiliprendszerek, malomgátak segítségével szabályozható és több védelmi pontot is összekötő hatalmas vízvédelmi együtttest alakítottak ki. Az európai viszonylatban is elismerésre méltó vízvédelmi tervek maradéktalan kivitelezésére nem volt elég pénz. További kutatásoknak kell majd eldönteniük, hogy az új védelmi rendszer mennyiben bontotta meg a középkori fejlett vízkezelési és vízgazdálkodási rendszereket.

Szigetvár 1566. évi ostroma az újabb kutatási eredmények szerint azt bizonyítja, hogy a törököknek kiváló szakembereik voltak a vízi akadályok technikai leküzdésére. Mennyiben tartották meg a törökök az elfoglalt várak vízvédelmi rendszerét? Szórványadatokat ismerünk, ezek nem elégségesek általánosító értékítéletekre. Elgondolkoztató viszont, hogy közel száz évig a török birtokában lévő Eger váráról 1687-ben készített rajzán Giacomo de Rossi még feltüntette a kettős vizesárokrendszert. Mindennek következtében széles, nagy vízfelületek láncolatát alkotó sáv alakult ki, s ez minden bizonnyal hatott a mikroklímára. Ma még nem tudjuk hozzávetőlegesen sem, hogy a Kárpát-medence területének

mintegy 18%-át borító vízfelület milyen arányban oszlott meg a várvédelmi rendszerrel létrehozott mesterséges és a természetes vizek között. Helyenként a megfelelő gondozás hiánya miatt már korábban is kellett számolni a visszafoglaló háborúk idején súlyos gondokat okozó mocsarasodással. Az ország visszafoglalása után több terv született a végvárak vízvédelmi rendszerének hasznosításáról, többek között, hogy haltenyésztésre használják ki. Végül legtöbbjüket betemették, vagy hagyták elposványosodni, s amíg például Hollandiában ma is épségben őrizték meg a várakkal együtt védelmi csatorna- és árokrendszerüket is (Narden, Boertange), Magyarországon egyedül Tata körül látható valami az egykori víztükörből.

A Kárpát-medence vízrajzi viszonyaiban döntő változást a 18. századi vízszabályozási munkálatok hoztak. A kor fejlett térképészete és mérnöki tudománya segítségével elkészített tervek és végrehajtott munkálatok három célt szolgáltak. Egyrészt a kormányzat gazdaságpolitikájának megfelelően, a népességszám megnövekedésének következtében is termőterületet kívántak nyerni a mocsarak lecsapolásával és a hatalmas árterek vízmentesítésével. Másrészt, mivel az

ország úthálózatát nem építették ki az igényeknek megfelelően, a régi árkolt utak helyenként tönkrementek, másutt alapos átépítésre szorultak, s hidakat sem építettek a nagy költségek miatt. Ellenben vízi úton egyszerűen és olcsón lebonyolíthatónak tűnt a nagyobb volumenű szállítás is, és ennek érdekében kellett a folyókat hajózhatóvá tenni. Mikovinyi Sámuel 1744-ben uralkodói megbízásra dolgozza ki a déli vízi út tervét, a szállítás költségeinek csökkentése érdekében méri fel a hajóutak akadályait a Dunán és a Tiszán, s készülnek az 1777-ben létesített Hajózási Igazgatási Osztály és a vármegyék kezdeményezésére a nagyszabású vízfelmérési munkák. Harmadrészt a bonyolult vízviszonyokkal elzárt területek elérhetősége, az áradások kivédése vezette a nagyszabású vízrendészeti elgondolásokat. Mennyiben szolgálta az egészségügyi reformsorozat céljait a mocsárlecsapolások terve? További kutatásoknak kell eldönteni.

A fokokkal szabályozott árvízlevezetést a gabonatermő területek kialakítása miatt szüntették meg.

Főleg az elégtelen anyagi lehetőségek miatt a tervek nem valósultak meg maradéktalanul. Kevés olyan időtálló és befejezett megoldás született, mint a század végén a Dunát

és a Tiszát összekötő Ferenc-csatorna. Pénzhiány mentette meg a Balatont és a Velencei-tavat a különben mérnökileg mintaszerűen elkészített és a királynő és a vármegyék által aláírt lecsapolási terv végrehajtásától. S ezzel a beláthatatlanul természetpusztító következményétől. A 18. századi vízszabályozási munkák erőteljesen beavatkoztak a természeti rendszerbe, elpusztították vagy megbontották az árterek életkamráit, a vegetáció és az élővilág pusztulásával láncreakciót indítottak el. Következményeinek alapos, tárgyyszerű felmérése a következő kutatások feladata lesz. Az elvek logikusak, a mérnöki munka többnyire nemzetközi színvonalú volt. De sok mindent nem tudtak. Széles sávon kivágták az erdőket, hogy a folyó mentén hajóvontató utakat létesítsenek. Felszámolták a malmokat és malomgátaikat, helyenként és következetlenül. Mivel új energiaforrást nem nyitottak meg, a birtokosok nemcsak a jelentős bevétel miatt ragaszkodtak malmaikhoz, azokat egyszerűen nem is nélkülözhatték.

A folyók mentén élő, az ártereken gazdálkodó lakosság mindenütt hevesen tiltakozott a szabályozások ellen. Évszázados életlehetőségeiket veszítették el, és tapasztalataikra hivatkozva jelezték a súlyos

következményeket. A Helytartótanácsához befutó panaszok, majd a század második felében a felmérő jelentések is arról tudósítanak, hogy a folyó viszonyaihoz kevésbé alkalmazkodó merev és szűk gátak az áradást nem tartóztatják fel, viszont a víz visszafolyását megakadályozzák, a folyók mente posványos területekké válik, ahol kipusztulnak a gyümölcsösök, és ahonnan elköltözik a lakosság. Orczy Lőrinc (1718–1789) a vízlecsapolások súlyos következményeit ismerte fel, amikor a vízi élővilág, többek között a teknősbékák kipusztulásáról szólt, és hangsúlyozta, hogy az átfogó, következetes rendezés helyett a helyi szükségmegoldások több kárt, mint hasznot okoznak.

Az erdők igénybevétele mindhárom évszázadban növekedett. Az ország erdővel borított területe országrészenként eltérő mértékben, de erősen csökkent. Hasonlóan a vízrajzi viszonyok változásához, a 18. század végére az ország erdőtérképe a korábbi évszázadokéhoz képest alaposan megváltozott.

A 16–17. században a várak térbelítésének biztosítása helyi erdőirtással járhatott együtt, ugyanakkor a határvédelmet erdősítéssel, az egyes várak között a védelmi

sávban lévő erdők gondozásával, óvásával igyekeztek erősíteni. Az erdő a végvár támasza, hátvédje, az épületanyagot, tüzelőt és élelmet biztosította. A váruradalmakhoz jelentős erdők tartoztak, a kívánatos erdővédelmi eljárásokról az újabb kutatásokból szerezhetünk tudomást. A végvárrendszer kiépítése és működtetése hatalmas mennyiségű fát igényelt. A háborúk, főleg a visszafoglaló háborúk ostromai és a százezres főnyi hadseregek ellátása, étkeztetése, a hadiszerek, ostromeszközök kiállítása az ország erdeiből történt.

Az általános európai fejlődés, a háborúk igényei és az ország természeti adottságai következtében megnövekedett a bányászat – főleg a réz-, vas-, sóbányászat – s a korai ipar jelentősége. A mész- és tégláégetés, a 16–17. században még kis létszámban feltűnő üvegofficinák és papírmalmok rengeteg fát igényeltek. A hamuzsírégetés, puskaporgyártás, a különböző hadi-műhelyek, szertárak, officinák számadásai növekvő faigényről tájékoztatnak. Raktárak, sütőházak, a hadiipart szolgáló malmok ugyancsak rengeteg fát emésztettek. Az igények a hadügyi forradalom következményeinek magyarországi jelentkezésével a 15 éves háborúban ugrásszerűen növekedtek, később is, a

Rákóczi-szabadságharc idején is sokasodtak. Majd az állandó hadsereg bevezetésével minőségileg változtak meg.

A kora újkor első két évszázadában folyamatosan növekedett az erdőkre települt és a mezőgazdaságra épülő ipar. Becslések alapján megállapítható, hogy a szerszámfakészítők, a faszénégetők, szőlővidékeken a kádárok, szőlőkarót metszők, kocsigyártók stb. minden addigi mértéket felülmúlóan vették igénybe az erdőket. Óriási változást hozott a bútorigartól a tüzelőfa-piac ellátásáig, hogy megjelentek s a 16. századtól terjedtek a fűrészmalomok. A bányászatban térhódító bérleti rendszer pedig gyors haszonra törekedett; a Fuggerek bányabérletét a 16. század elején súlyos erdőpusztulás kísérte. A 18. században nemcsak a megugró ipari termelés, vasgyártás, bányaművelés miatt pusztultak az erdők. A telepítések természetszerűleg erdőirtással jártak, és a kétszeresére növekedett lakosság, a városok egyre több tüzelőt igényeltek. A 18. század első felében a kincstár támogatta az angol piacra szállító, a bükkösök sokaságát felemésztő hamuzsírfőzést.

Az agrárgazdaság fejlődése sok vonatkozásban az erdők rovására történt. A belső piac szükségletei, a hadsereg

élelemigényeinek és takarmány-szükségleteinek kielégítése új követelményekkel szolgált. A kialakuló majorsági gazdálkodásban a trágyázás és takarmányozás számottevő következményekkel járt. Mivel országgyűlések, háborúk idején a széna ára hatalmasan felugrott, érthető, hogy például a Nádasdyak sárvári uradalmának rétjei kétezer magyar holdat tettek ki. A 16–17. században alakul ki a tömegétkeztetés bizonyos formája, az üzemszerűen sütött napi több száz kenyéradag rendszeres előállításának gyakorlata. Fejlődött a zöldségfélék termelése és fogyasztása, megjelennek az ipari növények, növekszik a komlóskertek jelentősége, és megjelenik a dohány. A kukorica és később a burgonya termelésének következményei a népességelemzés és a megművelt területek arányai szempontjából további vizsgálatokra várnak.

Az állattartó kultúrában bekövetkezett két nagy változás környezeti hatása ugyancsak számottevő. A sok tízezer számban külföldi piacokra hajtott szarvasmarha tenyésztése, ellátása és útszükségleteinek biztosítása, kivált az Alföldön a környezeti lehetőségeket kihasználó, és hosszabb távra tekintő gazdaságos természetkezelési

eljárások kialakítását kívánta meg. Az igásállatok iránti kereslet megnőtt. Nemcsak a bor-, a só- és rézkereskedelem tette próbára a Lengyelországba és a nyugati piacokra futó utakon a szállítás teljesítőképességét, hanem a kárbecslő jegyzőkönyvek tömege tanúsítja, hogy a török, a magyar és a császári katonaság szükségleteit szolgáló ún. hosszúfuvarok is. A hadieseményeken kívül a szállítás óriási terhei ugyancsak alaposan megviselték az ország lóállományát. A főúri és a fejedelmi ménesek súlyos veszteségekkel vészték át a háborúk évtizedeit. A Wesselényieknek a 17. század közepén alapított ménese minden megpróbáltatás ellenére kontinuuus elődje a reformkorban híres zsidói ménesnek. Az arányaiban megnövekedett kisállattartás nagyrészt az erdőből élt. Nógrád vármegye nem az egyetlen, ahol a 18. század folyamán sertések ezreit hizlalták fel a makkos erdőkben. Növénytakarót átalakító hatással járt, hogy a korábban transzhumáló juhtenyésztés leszállt a dombhátakra és a völgyekbe, uradalmak és parasztgazdaságok fontos jövedelmi forrása lett, a legelők az erdők rovására terjeszkedtek.

Mindazonáltal a 17–18. században egész Európában egyre nagyobb gondokat okozó fahiány a Kárpát-medencében

hosszú ideig még kevésbé volt észlelhető. Nem csupán a domborzati viszonyok, az erdők viszonylagos bősége okozta ezt, hanem mérséklően hatott, többé-kevésbé, az erdővédelem különböző gyakorlata is.

Jól követhető, hogy az erdők fokozott igénybevételéről tanúskodó változásokat védelmi intézkedések kísérik. Miksa császár és magyar király 1565-ben kiadott erdőrendtartása és 1573-ban kibocsátott bányarendtartása a bányakerdők védelmét írta elő. A bányavárosok az egész korszakban különböző rendelkezésekkel védték érdeiket. Előírták a fajta szerinti fahasználatot, és például megtiltották, hogy a szénéégetők kecskéket tartsanak. Rendszeres állás lesz az erdőővői tisztség. A magánföldesurakkal kötött kincstári szerződések erdővédelmi pontjai bizonyítják, mennyire tisztában voltak az erdő értékével, és látták, hogy a növényzetet óvni kell. A bányavárosok faszénégetőinek rendszeresen tiltották, vagy korlátok közé igyekeztek szorítani a kecskéket tartását. A hadiipar a fa fajta szerinti és minőségi kiválasztásával a racionális felhasználást segítette.

A kincstári, az egyházi és a magánföldesúri erdők 16–17. századi védelme, összefüggésben a vadászattal is, még rendszerezett áttekintést kíván. A vármegyék többször

hoztak részleges erdővédő, és a fakereskedést szabályozó határozatokat. A szász nemzet 1546-ban adott ki erdeit védő intézkedést.

A székely falutörvények több évszázadon át működő folyamatos közösségi erdővédelemről adnak tájékoztatást. A székely közösségek ősi szokásrendi tapasztalataikra hivatkozva 1561–1848 között folyamatosan írásba foglalt falutörvényeik tanúsága szerint magas színvonalú gazdálkodási rendszerrel biztosították hatalmas közösségi erdőségeik védelmét és regenerációs képességét. A növendékerdőket, eresztvényeket és az értékes szálerdőket, az avasokat kivették a használatból. Kemény szankciókkal tiltották az erdők rongálását, a falopást, a faaszalást, az erdőégetés veszélyével járó tűzgyújtást. Ugyanakkor a különböző fafajtákat értékük szerint hasznosítva biztosították következő közösségi és egyéni építési, fűtési igények kielégítését. Felelősséggel jelentették ki generációról generációra, hogy erdővagyonukat elődeiktől kapták megőrzésre unokáik, utódaik számára.

A székely falutörvények erdőgazdálkodása komplex környezetvédelmi rendszerbe illeszkedett. Védtek vizeik tisztaságát, előírták a falvakon átfolyó patakok rendszeres

tisztítását. Szigorúan óvták vizeiket az ipari szennyezés ellen, a tímárok, mészárosok, festékesek, kenderáztatók sokaságának kemény büntetés tiltotta, hogy használt vizeiket élővizekbe eresszék. „Folyóvizünk, amelyből élünk...” – indokolták meg a vizeket óvó szigorú rendelkezésüket.

Ezek a regionális, helyi erdővédő rendelkezések a 18. század folyamán azonban egyre inkább elégtelennek bizonyultak. Bekövetkezett a Kárpát-medence első visszafordíthatatlan ökológiai katasztrófája: az erdélyi Mezőség a hirtelen túlnépesedés, a termelési váltás, vagyis a juhtenyésztés monokultúrája, s a különben is gyér erdő teljes kipusztítása miatt változott kopár, holdbéli tájjá.

A 18. század második felében a vármegyék, egyes városok és nagybirtokosok jelzik a szembetűnő erdőpusztulás riasztó tüneteit, és központi intézkedéseket kívánnak. Hadik András az erdélyi erdők védelmét kérte memorandumában (1768).

Európa nyugatabbra fekvő országaiban a demográfiai robbanás és az ipar, kereskedelem megnövekedett igényei miatt pusztuló erdők fenntartható fejlődését két úton igyekeztek elérni. Egyrészt új energiaforrást tártak fel, új technikát vezettek be. A szén és a gőzgép erdők sokaságát

mentette meg. Másrészt kialakították a racionális erdőgazdálkodás rendszerét. Magyarországon az energiaváltás elmaradt. A racionális erdőgazdálkodás bevezetésére megkésve és visszafogott hatékonysággal került sor. Mária Terézia visszaadta a bányaerdőket a bányavárosoknak (1747), majd 1769 végén kiadta az erdőgazdálkodást országosan szabályozó erdőrendtartását. Helyi viszonyokhoz igazítva Erdélyben 1781-gyel vezetik be a központi erdőrendtartást, s 1791-ben a felvilágosult abszolutizmus szellemében létrejön a központi erdőtörvény, majd több törvény is igyekszik biztosítani az erdők felmérésével, az országos erdőfelügyelet rendszerével az erdők hosszú távú használatát. Hatékonyabban érvényesíteni ezeket a követelményeket csak megfelelő szakembergárda kiképzésével és a kincstári erdőkben lehetett. A határőrvidék erdősítését nagy költséggel és óriási veszteségek árán sikerült úgy-ahogy megvalósítani. A század végére kezdi meg hódító útját az új faj, az akác.

Mivel a letarolt hegyoldalakon lezúduló vizet nem fogta vissza az erdők természetes vízfenntartó rendszere, az átgondolatlan, helyi érdekekhez igazodó folyószabályozásokkal együtt ez oda vezetett, hogy a 18.

század utolsó harmadában egyre gyakoribbá váltak az árvizek és pusztító áradások.

A Kárpát-medence természeti értékeit mindhárom évszázadban számon tartották, sokat foglalkoztak vele, és bár megkésve és vontatottan, de tudományos számbavétele is ezekben az évszázadokban fejlődött ki.

A 16. század első felében, nem függetlenül a készülő nemzetközi törökellenes koalíció tervétől, Oláh Miklós (1493–1568) a humanista államférfi, majd esztergomi érsek, még mint az özvegy Mária királyné kancellárja írta le a *Hungariában* (1536–1538) Magyarország gazdag természeti értékeit. A három részre széttört országot sűrűn látogató külföldiek – diplomaták, utazók, tudósok, katonák – egyaránt úgy találták, hogy Magyarországot a természet mesés gazdagsággal, termékeny földekkel, halakkal bő folyókkal és értékes bányákkal áldotta meg. Noha három évszázad alatt az utazók érdeklődésének iránya szembetűnően változik, s a háborúk következményeit, a 18. században pedig a szélsőségeket, a nyugati világgal összehasonlítva a különbségeket egyre inkább feljegyzik, általában elragadtatással írnak Magyarország tájainak

szépségeiről, a föld termékenységéről és gazdag növényvilágáról.

A Kárpát-medence egészségőrző értékeként már a középkorban számon tartott hévizeiről Georg Wernher: *De admirandis Hungariae aquis (Magyarország csodálatos vizeiről)* címmel 1549-ben Baselban megjelent könyve fél évszázad alatt hat kiadást ért meg, egész Európában elterjedt, és a 18. században is keresett volt. A két évszázadban a fürdőkultúra soha addig nem tapasztalt virágkorát éli. A Csáky család 1609. évi magyar nyelvű urbáriuma szerint Pöstyén fürdő lakói rendszeresen tartottak fizetővendégeket, „kik be jönnek az hövizbe” A trencsényi, varasdi, erdélyi fürdők a politikusok tanácskozási helyéül szolgáltak. A balfi fürdő Sopron város jövedelmét növelte. A főurak családjai ugyancsak rendszeresen látogatták a Királyság különböző fürdőit. II. Rákóczi Ferenc a vihnyei fürdőben a sebesült katonák rehabilitációs bázisát kívánta kiépíteni.

A Kárpát-medence növény- és virágkultúrájára az európai gyakorlat jellemző. Az őshonos növények mellett többek között Mátyás reneszánsz udvarának hatására gonddal honosítanak meg itáliai, távolabbi égtájokról és földrészekről származó növényeket. Átvesznek sokat a

törökök növénykultúrájából, és megismerik az új világ növényeit. A tapasztalati növényismeretet kíséri a tudományos ismeret, ami vissza is áramlik a tömegismeret szintjeire. Virágok, füvek, gyökerek gyógyító hatásával évszázadokon át éltek laikus gyógyítók, borbélyok és orvosok. Mélius Juhász Péter (1536–1572) *Herbarium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* című, 1578-ban Kolozsvárott megjelent könyve kora tudományos szintjén ismerteti a Kárpát-medence növényeit is. A Batthyány Boldizsár németújvári humanista udvarának vendégszeretetét élvező németalföldi botanikus, Carolus Clusius, Charles de L'Escluse könyvet adott ki Magyarországon az osztrák örökös tartományokban és más szomszédos országokban megfigyelt ritkább növényfajokról (*Rariorum aliquot stripium per Pannoniam, Austriam...* Antwerpen, 1583). Beythe András Németújvárott 1595-ben megjelent *Fives* könyve Clusius magyar növényfajta névjegyzékét is felhasználva írja le a növények természetét és hasznait. A Kárpát-medence növényeinek első ábrázolása – például a cserszömörce, a pacsirtafű – Clusius művében jelent meg. Természethű képek illusztrálják Pécsi Lukács S. J. művét (Nagyszombat, 1591).

A korszerű természetismeret szervezett intézményes kereteit csak a nagyszombati egyetem alapítása (1635) után teremthetik meg. Ez a folyamat, bár kiemelkedő tudósok működtek a 18. századi Magyarországon, nemzetközi jelentőségben a selmecbányai akadémiához és az orvoskar megalapításával (1769) korszerűsített, majd a Budára, s onnan Pestre költöztetett egyetem munkájához kapcsolódva bontakozik ki.

A természet rendszerbe foglalt ismeretét magyarul Apáczai Csere János (1625–1659) *Magyar Encyclopaediája* (Utrecht, 1653) nyújtotta. Erdély tudományos életének kiemelkedő személyisége az egyetemi tanulmányait Baselban bevégző Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), orvos és híres műve, a *Pax Corporis*, a gyógyítási ismereteket magyarul összefoglaló kézikönyv gyógynövények sokaságát írta le. A 18. században 11 kiadását tartják nyilván a kutatók. Magyarország természetismeretét korszerű színvonalon szolgálták a visszafoglaló háborúk idején tevékenykedő Ferdinando Marsigli (1658–1730) hadmérnök munkái. A Dunáról írt alapvető műve (*Danubialis operis prodromus*, 1726) páratlan leírás a halfajtákról, a víz élővilágáról, a part menti növényekről, fokokról, általában a folyó életéről. Bél Mátyás

munkája, Magyarország természeti-földrajzi-történeti leírása nemzetközi mértékkel mérve ugyancsak kiemelkedő alkotás. Az *Adparatus ad historiam Hungariae...* (Posonii, 1735–1736) számunkra azért fontos, mert az ország természeti viszonyait páratlan részletességgel ismertetve számos ökológiai megfigyeléséről is tudósít. Például elismeréssel ír a Csallóközről szólva az elődök faültető erényeiről.

Magyarország kertkultúrája a kora újkor évszázadaiban lépeshátránnyal, mennyiségileg szegényesebben, de minőségi igényeiben a korabeli európai fejlődést követte. A három részre széttört országban a Királyság főúri udvaraihoz, köznemesi udvarházaihoz különböző kertek tartoznak. Forrásaink a reprezentatív kertek és haszonkertek gazdag változatairól tudósítanak. Egyetem, főiskola oktatási és tudományos célokat szolgáló része a botanikus kert. A városi orvosok orvosi kertje a gyógyítást szolgálta. Várak, kastélyok, udvarházak, uradalmak természetes kiegészítője a gyümölcsös-, veteményes- és vadaskert.

Az uralkodói, reprezentatív célokat szolgáló kertek budai hagyománya megszakadt. A magyar királyi címet is viselő Habsburg uralkodók kertjei az udvari élet, birodalmi,

dinasztikus ünnepek, a nyári felüdülés és diplomáciai reprezentáció vagy félhivatalos találkozások színhelyéül is szolgáltak. Az Erdélyi Fejedelemség állami önállósága megőrzésének érdekében Bécsben járó Bethlen Miklóst például I. József főherceg a császári kertben fogadta. Az erdélyi fejedelmek gazdag kertkultúráját fejlesztette tovább Apafi Mihály radnóti kertjével.

A Királyság főméltóságai protokolláris kötelességüknek is tartották, hogy központi kastélyaik fényét rendezett kerttel emeljék. A 16–17. századi reneszánsz kertekre a szimmetrikus elrendezés jellemző. Leghíresebb Lippay György érsek pozsonyi kertje. A korábbi kezdeményezések folytatásaként az 1650–1660-as években kiépült érseki kert szökőkútjaival, melegházaival, labirintusával és szobraival a barokk kertépítő stílus korai példája. A különleges növényekkel ékes kert politikai találkozások színtere volt, nemzetközi hírét külföldi látogatók leírása, Lippay János *Posoni kert* című (1664) kertészeti munkája és az 1740 táján készült, Augsburgban kiadott metszet terjesztette. Gyerekek gondozására bízott elkerített kiskertről első ismert adatunk Zrínyi Ilona kertje. Sárospataki, munkácsi, makovicai kertjei

emlékét idézte vissza II. Rákóczi Ferenc Rodostóban, amikor kialakította a híres Hortus Hungaricust.

A 18. század folyamán épültek ki Magyarországon a franciakertek. Nemzetközi példákat követnek, művészeti-építészeti együttesek. Forrásaik a külföldi mintakönyvek, az építetők nyugati kapcsolatai. Az itáliai hatás mellett érezhető Bécs gazdag kertkultúrájának befolyása, a Versailles-t másoló Schönbrunn, s a Savoyai-kert példája. Mindazonáltal régi magyar hagyományokra épültek. Esterházy Pál (1635–1712) kismartoni kertje a 17. század végén már a 18. századi nagyszabású kertépítészet előhírnöke. Azt is kifejezte, hogy a török megszállás okozta törés ellenére sem szakadt meg a folyamatosság. A leghíresebb, Esterházy Miklós herceg Fertődön nagy gonddal és költséggel létesített kertje hatalmas méreteivel, tavaival, mesterséges medencéivel és szökőkútjaival a franciakert minden jellegzetességét összefoglalta. Gyorsan elterjedtek a bécsi befolyástól magukat távol tartó erdélyi nemesek körében – amint Zádor Annától tudjuk – a franciakertek. A költő Amadé László franciakertjéről a 18. század közepén készült metszet a középnemesi birtokközpont együttesébe illesztett ritka szép ábrázolása. A

század végén a nyugat-magyarországi elit státusszimbóluma a tájkert, a természet „esetleges és szétszórt szépségeit a tájképi együttesbe” jól képzett tervezők és kertészek munkájával szervező angolkert. A Pestre költözött Egyetem botanikus kertjét 1784 után az egyetem kémiai-botanikai tanszékének vezetője, Winterl Jakab József (1739–1809) Magyarország növénytársulásait reprezentáló fajokkal rendezte be, s kiadta az első botanikuskert jegyzéket (*Index horti Botanici Universitatis Hungaricae, quae Pestini est*, Pest, 1788). A falusi temetőkertek szigorú rendje a középkor virágszimbólumainak emlékeit őrizte meg.

A kert „a legtisztább emberi gyönyörűség” – írta Bacon (1561–1626), s a kora újkor három évszázadában a magyarországi kertek is a természethez fűződő gazdag képzetvilágot tükrözték.

A három évszázad magyar irodalma – Balassi, Zrínyi, Gyöngyösi, Bessenyei, Csokonai költészete – egyetemes gondolati gazdagságban fejezte ki a reneszánsz, majd a barokk és a felvilágosodás változó világképeit, az ember és a természet szakadatlanul újraértelmezett és egymásrautaltságában mégis változatlan viszonyát. A humanizmus újdonsága volt, hogy az országot tájaival

kezdték jelképezni. A Magyar Királyság címerében a négy ezüst sávot egy 1502-ben keletkezett királyi oklevél azonosította először a Duna, Tisza, Dráva és a Száva folyókkal, a kettős kereszt talapzatául szolgáló hármashalmot a 18. század heraldikusai tekintették általában a Mátra, Tátra, Fátra szimbolikus ábrázolásának. Táj és történelem egybeépült az egymást váltó generációk tudatában: Rozsnyai Dávid (1641–1718) a 17. század közepén Nándorfehérvár látványában egyszerre csodálta természeti szépségét és „Hunyady jó apánk” nevét felidéző történelmi nevezetességét. 1772-ben Hell Miksa (1720–1792) csillagász Anonymus alapján készített metszetet a Kárpát-medence honfoglaláskori erdőségeiről.

1997

VIZEK ÉS ERDŐK

Különös, mennyire kiesett az Alföld pusztaságairól vitázók emlékezetéből Hell Miksa csillagász térképe a Kárpát-medence honfoglalás kori erdőségeiről. Bal felső sarkában saját kezűen odarajzolta a történelmi eseményt is. Talpig páncélba öltözött magyar és kun lovas vezérek félkaréjában pajzson áll, kardot emelve az acélsisakos Árpád fejedelem. Mozdulata első pillantásra a rokokó színészekére emlékeztetett.

Valójában egészen más érdekelt.

Mit akart ezzel a térképpel 1772-ben? Egyáltalán: miért csinálta ezt az egészet? Volt elég dolga. Matematikát tanított a bécsi egyetemen, harmincöt éves kora óta a császári obszervatórium igazgatója, asztronómiai és aritmetikai műveket írt. Világhírű tudós, és – mint valami kisdíák – honfoglalókat meg apró fákat rajzolgat. Talán a gyerekeinek? A kun vezérnevekhez nagyító kell: Ed, Edumen, Etu, Bunger, Ousad, Boysa, Ketel. A helynevek ismerősek: „Balaton”, „Thyo”, „Vesprin”, „Seguholm”, „hodie Seghalom”, „Sedes Siculorum”. És így tovább. De az Anonymusból kimásolt nevek semmit nem árultak el a

térkép korabeli jelentéséről. Miért készült? Mi ez az erdőkkkel játszó rejtjeles üzenet?

A VÉNUSZ ELVONUL A NAPKORONG ELŐTT

Távol állt tőlem, hogy átvizsgáljam Hell Miksa hatalmas életművét, s elmerüljek a Newton utáni csillagászat, az égi mechanika világában. Megragadott azonban, hogy tudománytörténeti jelentőségű felismerését egy ritka alkalomnak köszönhette. 1769 nyarára különleges égi eseményt jeleztek: a Vénusz elvonul a Napkorong előtt. A bécsi csillagászt a dán király hívta meg Vardö szigetére, hogy a természeti színjátékot megfigyelje és méréseket végezzen. Ekkor számította ki elsőként a világon helyesen a Föld és a Nap közötti távolságot, s neve bekerült a csillagászat nemzetközi történetébe. Mivel pedig magával vitte Sajnovics Jánost, a magyar nyelvrokonság kutatóját, egyszerűnek tűnt a régiek következtetése: a csillagászatban itt támadt fel a történelmi érdeklődés. Ez adta volna a térkép ötletét? De miért az erdők? És miért a honfoglalás koriak? Miért éppen 1772-ben?

Kora tavasszal előadást tartottam a Tanárképző Főiskola Történelmi Szemináriumán. Nagy terem, különös feszültség, a diákok szeme kérdezett, kételkedett, újabb érveket, újabb bizonyítékokat követelt. Mintha vérre menne, mi az igazság – gondoltam. Igen, tanárnő, életbevágó – mondta az egyik fiú tekintete. Ugyanilyen végletesen fogalmazta meg a történelem fontosságát annak idején a fiatal Kazinczy Gábor (1818–1864). Históriai zsebkönyvet szerkesztett a szabadságharc leverése után, s bár a rendőrség lefoglalta a kéziratokat, nem adta fel, mert mint mondta, a történelem a jövő csillagászata. Az égbolt ismerete kezdetben a tengerészek tudománya volt, életük forgott kockán, hogy tartani tudják a helyes irányt. Hirtelen eszembe jutott, ismerjük, milyen látcsővel dolgozott Hell Kolozsvárott, de fogalmunk sincs, milyen szándékkal rajzolt térképet a Kárpát-medence honfoglalás kori erdőségeiről.

Az előadást szokás szerint kérdések és a régebbi *História* számok hagyományos kisorsolása követte. Majd a tanszék tanáraival a történelmi érdeklődés válságáról meg a régi irodalmi szövegekbe kódolt természetelményekről beszélgettünk. Szabó Péter tanár úr Mikszáth Kálmán leírását idézte a kékkői erdőről. Nekem meg az járt az

eszemben, hogy ha a csillagász Selmecbányán gyerekeskedett, nyilván selmeci tájélmények ihlették a honfoglalás kori erdők térképét.

HOVA LETTEK A FÁK?

Tévhit, hogy csak most, századunk végén féltjük a természetet. Szorongásainkat a kivágott fák s a megszokott táj lerombolása miatt a 12–13. század fordulóján Walter von der Vogelweide (1170–1230) már megfogalmazta. „Ó jaj, hogy eltűnt minden / ...mit úgy ismertem én még, akár a tenyerem. / Az emberek s a táj, amelyet úgy szerettem, / gyerekkorom kalandos vidéke ismeretlen. / ... erdőt irtottak erre, amott bedőlt major: / s ha régi patakunk is másképpen folya itt, / mint hontalan csak nézném eltűnő fodrait” (Radnóti Miklós fordítása).

A középkori költő létélménye mögött a történeti valóságot újabban Georges Duby, Fernand Braudel és mások alaposan megvilágították. Akkoriban zajlott a „középkori agrárforradalom”, s ez többek között azzal járt, hogy a lakosság megélhetéséhez újabb területeket fogott művelésbe. „Támadást indítottak a nagyobb fák ellen.”

Keresettebbek lettek „a vasból készült szerszámok, amelyek hatékonyabbak a természet elleni harcban...” Hamarosan „a vetésterületek mélyen benyúltak az erdőkbe”. A túlnépesedett települések az erdőket irtva bővítették a megművelt földjüket, vagy csoportok rajzoltak ki, s az addig lakatlan erdős vidékeken létesítettek új falvakat. A régi környezet valóban nagyot változott. A költő visszajelzett: önmaga létének élményeit látja a tájban, s ha az megváltozik, ő hontalan lesz.

Ősidők óta a kultúra készítette önkorlátozásra a természetet használó embert. Mítoszok, vallási parancsok, szokásrendek, tapasztalatok és tudományos felismerések figyelmeztették a társadalmat a természethasználat hatáira. A társadalom pedig új megoldásokkal, hatékonyabb termelési eljárással, gazdasági váltással teremti meg az új egyensúlyt szükségletei és a természet között. A 12. század folyamán így alakul ki a föld mélyebb művelésére alkalmas nehézeke és a szügyhám alkalmazásával, meg a vízimalmok elterjedésével a középkori agrárcivilizáció.

Milyen tájélményeket adott a 18. századi Magyarország, hogy a bécsi csillagász szükségét érezte a honfoglalás kori

Kárpát-medence erdőségeit térképre vinni? Az Alföldet mocsarak, folyók menti erdőségek, ligetes dombhátak változatos tájainak ábrázoló térképe századunkban elkerülte a nagy magyar pusztá keletkezéséről vitázók figyelmét. Viszont az ebben a vitában kifejtett különböző álláspontok alapján a 18. századi Magyarország környezeti világa egyszerűen megfoghatatlan.

Talajtani és éghajlattörténeti szempontok alapján elhangzott, hogy már a honfoglalás idején pusztá volt a pusztá. Következésképpen az Alföld sivatagos világa a természeti adottságok szükségszerű velejárója. Ezzel szemben történészek és földrajztudósok szerint emberi beavatkozások következményeként jött létre. Csakhogy a különböző szaktudományok művelői egymástól homlokegyenest eltérően vélték, hogy megtalálták a tetteket.

Szekfű Gyula az 1935-ben kiadott *Magyar történet* lapjain mindent a törökök számlájára írt. „Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel váltakoznak, fátlansága, víznélkülisége mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye... A megfigyelések a XVI. század

közepét jellemzik, tehát már ekkor kész volt a puszta, a Heide, az a fogalom, mely azután a legújabb időkig felbonthatatlanul összefüggött Nyugatnak Magyarországról alkotott képzetével. Ezek a képek a török hódítás csodálatos intenzitását mutatják: 25–30 esztendő elég volt, hogy a magyar táj képét, a föld felszínét és a talajviszonyokat gyökeresen felforgassa... Az Alföldön nincs ezeréves puszta, az Alföldet pusztává csak a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először.”

A földrajztudósok szerint viszont a történelmi érvelés elfogadhatatlan. Teleki Pál (1878–1941) és Prinz Gyula (1882–1973) alaposan megindokolták, hogy miért. „A törökvilágban szétfutott nép irtványait rögtön erdő verte fel, pusztamező csak ott lett, ahol a falvak ülése előtt is pusztamező volt... Arról a meséről is le kell tennünk, hogy síkságon erdőirtás miatt állandó szárazság és sivatag keletkezhetik... Pusztamezőt az ember csak állandó tevékenységgel tud teremteni, állandó szántással, állandó égetéssel, de magárahagyással nem.” Véleményük szerint az Alföld kiszáradása a 19. századi vízszabályozások következménye.

Vági István viszont talajtani és éghajlati megfontolások alapján mindkét érvelést elvetette. „...Szekfü azon gondolatmenete, hogy a Nagy-Alföldön nincs ezeréves pusztaság és hogy a pusztát a török hódoltság okozta és hogy az Alföldnek szaharai hőisége, átmenet nélküli klímája, szikes területei nem a természetnek köszönhetők, hanem a kétévszázados török hódoltságnak, amely a magyar klímát, a magyar földet és talajt alig javíthatóan rontotta meg, nem helytálló, és azt talajtani és éghajlati elgondolások alapján elfogadni nem lehet, éppen úgy, ahogy elfogadhatatlannak bizonyult az a felfogás is, hogy a kultúrmérnökeink nagyszerű lecsapolási munkái a XIX. században aszályosabbá tették volna az éghajlatot és az elszikesedést segítették volna elő.”

Eszerint lehet, hogy a 18. század már a török világban lepusztult környezetet örökölt? Viszont az ellenkezője sincs kizárva? A fény évszázada a Kárpát-medence természeti világát még érintetlen szépségében adta volna át a polgári korszak vízszabályozóinak? Vagy egyszerűen ezer éven át nem történt semmi, az éghajlat és a talajadottságok könyörtelen törvényei uralkodtak mindvégig? Hell Miksa térképe pedig lényegében nem több, mint erdészettörténeti

emlék, legfeljebb érdekes illusztráció, hogyan élt a honfoglalás a 18. századvég tudatvilágában?

Mégis mindhárom vélemény segít jobban megközelíteni a valóságot. A történeti ökológiai látásmódnak a természettudományok és társadalomtudományok eredményeire egyaránt szüksége van, csak ezeket összegezve vonhat le következtetéseket. Mivel a környezetet természeti, társadalmi, kulturális tényezők bonyolult kölcsönhatása alakítja, egységben kell látnunk az egészet. Valahogy úgy, mint mikor ifjú korunkban néhányan kiveztünk az éjszakai sötétségben a Balaton közepére, hogy áttekinthessük a teljes égboltozatot. Vagy ahogyan Faludi Ferenc, Hell Miksa kortársa, a *Téli éjszakákban* írta: „Ki vala terítve fölöttek az égnek tsillagos serege, szarvára fogyott a' hóld, de mégis azon tiszta képét szépen mutogatta a' tengerbenn, és a rengő habokkal szépen játszodott.”

A NÉPESSÉG

Mennyi volt a Kárpát-medence népességeltartó képessége a 18. század folyamán? Kedvező éghajlati és természetföldrajzi adottságaival évezredek óta népek

seregeinek adott otthont, megélhetést és nyughelyet. Magához láncolta elvágó gyermekeit, befogadta, magába szerelmesítette a jövevényeket, élelmezte a tágabb régiót, bányakincseivel, tüzes boraival gazdagította egész Európát évszázadokon át. Bölcsőjében sok nemzet született, változatos növény- és állatvilágának több anyanyelv adott neveket. Birodalmak hadakoztak érte, három részre osztották, de a természeti körülmények nem tisztelik a hatalomszabta határokat. A Kárpátoknak az Alpok nyúlványaival ölelkező karéjával védett, lefutó hegyhátak, dombok övezte három nagy síkvidékével, folyókkal, vízborította tájakkal tagolt, délre nyitott nagy amfiteátruma különleges ökoszisztéma.

Népessége változott, de a 18. századig soha nem volt több mint 4-4,5 millió. 1722–1790 között azután hirtelen a népesség száma a határőrvidék lakosságával együtt 9,7 millióra ugrott fel. Nagyjából hét évtized alatt megkétszereződött a népesség.

Hell Miksa apja 1696-ban jött Csehországból Selmecbányára. A török visszaszorítása után pedig a szomszéd országokból, német és más területekről több száz- és ezerfős csoportok érkeztek Magyarországra. Svábok,

horvátok, szlovákok, románok, morvaországiak. A Balkánról északra, a hegyvidékek sűrűbben lakott területeiről délre és nyugatra áramlott a lakosság a gazdátlanul maradt vagy gyéren lakott területekre. Bár vannak számítások, nem tudjuk pontosan, hogy a népességszám gyors megkétszereződésében mennyi része volt a bevándorlásnak és mennyi írható a természetes szaporodás számlájára. Hell Kornél gépmester Selmecezen tizenkét gyermeket nevelt.

A Habsburg-államnak és a magyar földesúrnak egyaránt érdeke volt, hogy szaporodjék a lakosság. Adófizetők sokasodását kívánta az uralkodó, s munkáskezekét a földesúri birtok. Az Európa-szerte hasonló tendencia lényegét Foucault foglalta össze: „A 18. századi hatalmi technikák egyik nagy újdonsága, hogy a népességet gazdasági és politikai problémaként kezelik: az erőforrásként, munkáskézként vagy munkaerőként felfogott népesség a tulajdon növekedése és a rendelkezésre álló erőforrások között egyensúlyoz”. Nem tudjuk, mert ilyen vizsgálatok nem folytak, hogy milyen volt az arány a megemelkedett népességszám és a természetadta erőforrások között.

Egyes vidékeken a század második felében már relatív túlnépesedést figyeltek meg. Sokasodott a szegények száma, a csavargók, koldusok tömege. Végül a kormányzat rákényszerült, hogy a hetvenes években már korlátozza, sőt tiltsa a bevándorlást.

Ha meggondoljuk, hogy a túlnépesedés „egyaránt függvénye az emberek számának és a rendelkezésükre álló anyagi forrásoknak”, elvben számolnunk kell a környezet kimerülésével is.

A népességnövekedés és a terület eltartóképessége közötti feszültséget a társadalom kétféle módon vezeti le. Vagy kivándorlókat bocsát útjára a túlnépesedett terület, miként a harmincéves háború utáni évtizedekben megszorodott népességét a 17. század végén, a 18. század elején a német fejedelemségek vidékei. Vagy új erőforrásokat megnyitva növeli a terület eltartóképességét. Átalakítja a társadalom gazdálkodását, energiaforrásait. Egyszerűen új megélhetési lehetőségeket teremt, miként Hollandia, ahol másfél évszázad (1500–1650) alatt kétszereződött meg a lakosság, s a népességet főleg bevándorlók növelték egymillióról kétmillióra.

Magyarországon a szinte kimeríthetetlenül gazdag természet tette lehetővé a lakosság számának példátlanul gyors növekedését. Szántóját és rétjét a telepés erdőirtással teremthette meg. Házát és gazdasági épületeit a szabadon használt erdő fájából építhette fel, miként tüzelő- és szerszámfát is gátlástalanul szerezhetett. A végleges megtelepedés sok esetben elhúzódott, sokan felélve a kedvezményeket, odébbálltak. Ahol a telepések megjelentek, ott fogyott a fa, összeszűkül az erdőterület. De a településhálózat nem lett sűrűbb, utak nem épültek, az intenzív gazdálkodás kialakulása elhúzódott, az energiaváltás elmaradt.

Sok esetben az új telepések másfajta művelési kultúrát hoztak magukkal, mint amely a Kárpát-medence adott táján kialakult. A délről juhaikkal és kecskéikkel felhúzódozó vlach pásztorok legeltetése például – amint arra Soó Rezső rámutatott – tönkretette a sarjerdőket és ligeteket, és megváltoztatta a növénytakasulások rendjét. A kormányzatot a merkantilista gazdaságpolitika vezette. Ösztönözte a juhtenyésztést, támogatta a kecskebőr-kivitelét, és tiltotta, hogy az erdőkben kecskéket legeltessenek. Új művelési kultúrák, új igények, más tájakon kialakult

természetkezelési szokások ökológiai következményeit átfogó igényel még nem vizsgálták meg.

A nagyszámú népesség az 1770-es években már hatalmas nyomással nehezedett a környezetre. Kiutat, mint másutt is Európában, új energiaforrások, intenzív gazdálkodás bevezetése nyithatott.

A SELMECI TŰZGÉP

1731. március 11-én a selmeci főkamagróf úgy döntött, hogy Hell Kornél főgépezsmester kapjon 20 forint segélyt, és fizetését 12 forinttal emeljék, „mivel tizenkét gyermekével nagy nyomorúságban él”. A Hell-fiúk gyermekkoruk mégis szép és érdekes lehetett.

Selmecebányán a húszas-harmincas években a bányászat technikai megújításának izgalmas kísérletei folytak. Új megoldást kell találni, hogy a mélyműveléses tárnákból felszínre hozzák a bányavizet. Új energiaforrásra lenne szükség. Különben nincs nyereséges művelés, a tárnákat bezárják, és több százan maradnak kenyér nélkül. Georgius Agricola 1556-ban megjelent, majd azóta többször kiadott híres könyve, a *De re metallica* bevezetése részletesen

foglalkozik a bányászat természetpusztító következményei miatt megszüntetését követelő véleményekkel: „A bányaépítkezés, a gépek és kohók miatt egész erdőket és ligeteket tarolnak le, mert a bánya rengeteg fát nyel el. Az erdőirtások következtében kipusztulnak a madarak...” Erre fejt ki: nincs más út, a bányászat a civilizáció elengedhetetlen feltétele. Tapasztalat és a tudomány segítségével lehet megtalálni a jobb megoldásokat. Ebben a szellemben dolgozott Selmecbányán a főgépészmesteri tisztségben Hell Kornél és fia, József (1713–1789). A természet jobb megismerésével igyekezett javítani a körülményeken Mikovinyi Sámuel (1700–1750), az 1735-ben felállított bányatisztképző főiskolán a hidraulika és mechanika tanára, a magyar tudományos térképészet megalapítója.

Hell Kornél már 1707-ben új vízi szivattyúval kísérletezett, bár Bercsényi kételkedve fogadta, de hatékonyabb vízemelő gépet szerkesztett, és kezdte megvalósítani nagyszabású tervét. A Selmecbányát övező hegyek közé gátak, árkok és csatornák rendszerével működő víztárolókat, tavakat létesített, hogy vízi erővel hajtott gépek hozzák fel a tárnák mélyeiből a vizet. Csakhogy a

tavakban nem mindig gyűlt össze elegendő víz. 1722-ben üzembe helyezték az angol Isaac Potter találmányát, a „tűzgép”-et. Európában ez a második működő „ősgőzgép”. Montesquieu is megcsodálta.

Nyugaton lényegében megtörtént az energiaváltás. A liège-i medencében már a 16. században megháromszorozódott a szén termelése. Angliában a 17. század elején indul útjára – Fernand Braudel szavaival – a „szénforradalom”. A 18. század közepén kezdődik a gőzgép sikere, Cornwallban hatvan gép vízteleníti az ólombányát, és lassan felhasználják a vaskohászatban.

A Kárpát-medence természeti adottságai révén hét évszázadon át a víz és a fa szolgáltatta a mindennapi energiát az emberi munkán és az állati erőn kívül. Folyók és nagy esésű hegyi patakok különböző típusú malmok sokaságát hajtották. Minden falunak volt malma. Uradalmakban, városokban több is. A bányáknál lóerővel hajtott „gépely”-ek segítségével húzták a felszínre a vizet és az ércet, malomszerkezet mozgatta az ércetörő stömpölyöket. Makkai László kiszámította, hogy a gabonaórló malmok és a lakosság száma között a nyugat-európai arányok érvényesültek Magyarországon is.

A 18. század folyamán szemmel láthatóan fogynak a vízimalmok. Sok malom a vízszabályozásnak esett áldozatul. Dunai és tiszai malmok sokasága a kereskedelmi szállító hajók felvontatására kialakított parti utak miatt tűnt el. Éppen abban az évben, amikor Hell a térképet rajzolja, Mária Terézia központi rendelettel korlátozza a gátasmalmokat a hajózás érdekében. Szárazság, vízhiány miatt is sok malom áll le. Kivált a század második felében megsokasodnak a szárazmalmok, a „taposómalmok”. A „gépeket” lovak hajtják, vagy emberek senyvednek a malomkerekek küllői között. Jobbágyok robotban, esetleg rabok, vagy munkára fogott csavargók. Tessedik Sámuel a század végén feljegyezte, hogy amint fogynak a vízimalmok, úgy szaporodnak a szárazmalmok Magyarországon, s elcsigázzák a lovakat. Erre pedig – állapítja meg – az ország egész lóállománya ráemeget.

Próbálkozásokban nincs hiány. A síkvidéken hollandiai tapasztalatok alapján a szélenergiával kísérleteznek. Debrecenben 1720-ban kelepel az első szélmalom, ötven év múlva felépítik az új, a szél erejéhez jobban alkalmazható típust: a szélirányba állítható tornyosmalmot. Mégis, a

szabadságharc küszöbén az egész alföldi nagy rónaságon összesen ötven szélmalom őröl.

A selmeci tűzgép példája szerint energiaváltásra a szellem kész, a társadalom megérett, a környezet követeli, de a gazdaság erőtlén, a kormányzat szűkkeblű. Egy 1749. június 4-én kelt jelentés szerint „A selmeci bányászat legnagyobb bajai közé tartozik, hogy kellő vízerő hiánya miatt a vizeket költséges tűzgépekkel és lovakkal kell emelni...” A „tűzgép” költséges, mert fával fűtik, a közeli erdők fogynak, távolabbról kell a fát fuvarozni. Igaz, hogy Selmecebánya mellett a Koháry-birtokon már az 1730-as években tártak fel barna- és feketeszén telepeket, miként 1759-ben Brennbergbányán és az ország más területein is. (Mecsek, Resica, Petrozsényi-medence stb.) Előfordult, hogy a selmeci tűzgépek fűtéséhez kőszén is használtak. Hell József gépmester az 1730-as években új találmányát állítja munkába: részben sűrített levegővel működteti a vízemelő gépeket. A technikai újítások áttöréséhez szükséges energiaváltás azonban elmaradt. Fára és faszénre épül minden, vizet használnak, ha van, s ha nincs, a járgányokat csaknem kivétel nélkül lovak és emberek hajtják. A selmeci bánya így is hatalmas jövedelmeket hozott a kincstárnak.

A kőszén országos elterjedése még csak merész álom sem lehetett. Változatlanul mindenütt fával fűtöttek. Nincsenek megfelelő utak, hidak, a szállítás megoldhatatlannak tűnik. Hiányzik a befektetéshez szükséges tőke. Viszont a fa, ha egyre nehezebben, de elérhető. A század folyamán elterjedt nagyolvasztók révén a vastermelés a századelejnek háromszorosára emelkedett, a réztermelés a századközepi évi 1200–1300 tonnáról ötven év alatt 2000–2300 tonnára ugrott. A kohókat faszénnel tüzelik. Fazola Henrik (1730–1779) 1772-ben beindított ómassai nagyolvasztóját és a Resicabányán ugyanekkor felállított kamarai kohókat is. A „szénégetők” mindvégig nagy keresletnek örvendnek. Emellett rendelkezésre áll az ingyenes vagy nagyon olcsó emberi munkaerő. Mindennaposak lesznek a zalatnai jobbágyokéhoz hasonló panaszok: a kohóhoz 1779-ben az addigi 800 öl fa helyett 3000-et kell szállítaniok.

A megoldatlan energiaváltás újabb megoldatlanságok sokaságával jár. „1748. február 20-án elhatározta az udvari kamara a revistyei és saskői jobbágyok panaszára, hogy ezentúl a tűzgépekhez szükséges fa fuvarozásáért ölenkint 3 ft 30 kr fuvarbért kapjanak, de az erdőben csak ott legyen szabad nekik legeltetni, ahol a fák már olyan magasak, hogy

a marha el nem éri a fa hegyét.” Váratlanul gyors és kivédhetetlen áradások zúdulnak a völgyekbe és a síkvidékekre, mert a letarolt hegyoldalak elvesztették vízmegtartó képességüket. 1775 februárjában téli árvíz pusztít, a Duna hullámai előntik Vác, Pest és Buda part menti utcáit. A házakban három napig áll a víz.

LECSAPOLNI A BALATONT?

A Kárpát-medence vízrendszere lényegében sértetlenül vészeltte át az előző évszázadokat. A folyók hatalmas ártereiben a lakosság évszázadok tapasztalataival fokos vízgazdálkodást folytatott, az áradásokat szétterítette, árkokba fogta, levezette, halgazdálkodásra, öntözésre használta. A mocsarak, lápok megélhetéssel és védelemmel szolgáltak. A török előretörését feltartóztató végvárrendszer kiépítésénél pedig kihasználták a vizek védelmét. Hatalmas vízfelületeket alakítottak ki, olasz, holland, német hadmérnökök tervei szerint, a korabeli hidrológiai ismeretek színvonalán, a helyiek tapasztalatait is felhasználva. Ez a hatalmas vízfelület még jótékonyan segítette is a Kárpát-medence sajátos ökoszisztémáját, a

vizek és az erdők kölcsönhatásának ökológiai rendszerét. Talán segített átvészelni a másfél évszázad háborúinak természeti pusztításait. Az országegyesítés után a végvárak vízrendszere elvesztette eredeti funkcióját, s megoldást kívánt.

A vízrendezői munkákat az akkor korszerűnek ismert árvízvédelem kialakítása mellett főleg és alapvetően a merkantilista gazdasági elvek és érdekek vezették. A kormányzat és a földesurak minél több termőterületet kívántak nyerni. Úgy vélték, ha felszámolják az ősi ártéri gazdálkodást, ha visszaszorítják az ártereket, szűk gátak közé zárják a folyókat, és lecsapolják a lápokot, mocsarakat és a tavakat, hatalmas gabonatermő földek birtokába jutnak. A szabályozott folyók és épített csatornák pedig a kereskedelmi szállítást lebonyolító hajózást szolgálják. Olyan kiválóan képzett mérnökök térképezték fel az országot, végezték el a méréseket, és készítették el a terveket, mint Mikovinyi Sámuel, Krieger Sámuel (1730?–1786), Balla Antal (1739–1815) és mások.

A tervek nagyszabásúak. Mérnöki számítások szerint még az olyan fantasztikus elképzelések is megvalósíthatók, mint például a Bécs városát a Dnyeszterrel a Balaton

beiktatásával és a Kárpátok északkeleti hágóján átvezető összekötő csatorna, vagy a Kolozsvár–Graz vízi hajóút. Krieger Sámuel szaktudása önbizalmával tervezte meg a Balaton lecsapolását 1766-ban. Alapos munkája nagy tetszést aratott. Részletes térképe, főleg pedig, hogy a kiszárasztott tómederben várható termés mennyiségét és a termesztett búza és széna eladásából várható jövedelmet is pontosan megbecsülte, meggyőzően érvelt a gazdasági nyereség érdekében, és a Balaton halálos ítéletét Mária Terézia és az érdekelt vármegyék is aláírták.

Nem a szellemi kapacitáson múltott, hogy a 18. századi vízrendezés minden eredménye mellett nem váltotta be a reményeket. Sőt, súlyos következményekkel is járt. A tervek összességükben nem átfogó rendszerben készültek. Megvalósításukra pedig soha nem jutott elegendő pénz. A Balaton és a Velencei-tó nagy szerencséjére. Különböző súlyos károkat okozott, hogy a munkálatok sokszor alighogy elkezdődtek, félbemaradtak, esetleg felében-harmadában készültek el. Sokszor a helyi érdekek érvényesültek, és nem vették figyelembe a lakosság generációkon át felgyűlt tapasztalatát. Kevés olyan befejezett és reális megoldás született, mint a század végén a Dunát és a Tiszát összekötő

hajózható Ferenc-csatorna, az angliai vízrendezést is tanulmányozó Kiss József (1748–1813) hajómérnök alkotása. Előfordult, hogy a technikailag kifogástalan, de a helyi viszonyokkal nem számoló elképzeléseket a lakosok hiúsították meg apáiktól örökölt tapasztalataikra hivatkozva: „mi ismerjük vizeinket”.

A Duna-menti fokos vízgazdálkodás lerombolása ellen tiltakozó falvak és mezővárosok előrejelzése gyorsan bebizonyosodott: a merev, szűk gátrendszer nem fogta fel az áradásokat, viszont meggátolta, hogy a víz a mederbe visszafolyjék, s az évszázadokon át virágzó ártéri gazdálkodás helyén poshadó, bűzhödő, holt vidék lett, ahonnan menekült a lakosság. Megkezdték, de nem vihették végbe az Ecsedi-láp és a Hanság lecsapolását, viszont vízrendszerüket megbontották. A Sárvíz-mocsár levezetési munkálataihoz Fejér vármegye hozzálátott, Tolna vármegye megtagadta az együttműködést. A Felső Tisza-vidéken a vármegyék magukra hagyva, egymás ellenében is küzdöttek a megszoruló áradásokkal. A Tisza-vidék vízi munkálataiban mint földbirtokos és irányító egyaránt érdekelt báró Orczy Lőrinc (1718–1789) sorai jól jellemzik a kényszerűen helyi megoldásokra szorító vízrendezést:

„Ismét megbutykáztam Tiszának árjait, / Ott töltém, itt nyitám iszapolt árkait, / Krieger zsinórával mérvén tsavargásit, / Jobb egyenességre intéztem folyásit.” A felső-tiszai vármegyék közösen kérik a kormányzatot átfogó, országos folyamrendezés kidolgozására.

Az egykori végvárrendszer védelmi vízműveinek sorsát az esetlegesség pecsételte meg. Volt olyan javaslat, hogy a hatalmas vízfelületek, csatorna, vizesárok és tórendszerek együttesét rendbehozva, karbantartva halgazdálkodásra lehetne hasznosítani. Ezzel szemben még felszámolásukat sem vezette egységes elgondolás. Hol kiszáraztatták, másutt jól-rosszul betemették a vízi védműveket, ismét másutt a folyók, vízfolyások szabályozásával sorsukra hagyva elposványosították.

A Kárpát-medence ökológiai rendszerének megbontását mégsem lehet egyedül a nagyszabású és helyenként hasznos vízrendezési és vízi munkálatok rovására írni.

A „MEGBECSÜLHETETLEN KINCS”

Mennyi 4 millió katasztrális hold erdő? Állítólag ennyi semmisült meg a 18. század első felének csak az utolsó

évtizedében. Főleg a bányák körül és a hamuzsír-főző körzetekben. Mégis leegyszerűsítés lenne az erdőpusztulás miatt kizárólag az ipart okolni. Noha az ország ipara – fejlődésének sajátos jellege és a Habsburg Birodalom gazdasági rendszerében elfoglalt helye miatt – aránytalanul nagy mértékben az erdőre épült. A bányászat, a kohászat s a földesúri gazdaságokra telepedett ipar a természeti adottságokat használta ki. Üveghuták, bányák, kohók, téglágetők, mészégetők mértéktelen fafogyasztásáról források tömege tájékoztat. Fűrészmalomok az előző századokban is működtek az országban. De most lett általános, amit gróf Csáky Imre kalocsai érsek és váradi püspök udvarbírójától megkövetel: a fűrész éjjel-nappal járjon, s ha a heti kvótánál kevesebb deszkát készít, a kárt erszényéből ő maga fizesse meg. Stájerországból rendszeresen jártak át felvásárlók, hogy Somogy erdősegeiből a papírmalmokat és a faiparosokat ellássák. A bükkösöket különösen pusztító hamuzsír-készítést a kormányzat kezdetben ösztönözte az ausztriai bőripar és az angliai piaci konjunktúra miatt.

Nehéz megállapítani, hogy a kortársi vélemények vajon reális tudósítások-e, vagy túloznak, esetleg nemzetközi

véleményeket alkalmaznak hazai viszonyokra. Bizonyos, hogy a városok, vármegyék, földesurak és értelmiségiek egyaránt az erdők katasztrofális pusztulásáról beszélnek. A kormányzat intézkedések sorát hozza. Mária Terézia 1769 végén jócskán megkésve kiadott erdőrendtartása csak a kamarai birtokokon és néhány nagybirtokon érvényesítheti a jól ismert alapelvet: az erdő értéke használatában rejlik, de hosszabb távra használni csak célszerűen gazdálkodva lehet. Milyen hatása volt az úrbérrendezésnek, hogy az erdőket kizárólag a földesurak kezébe helyezte? Hogyan érvényesültek a kormányzati erőfeszítések, az erdészképzés, az intézmények racionális, következetes kiépítése? Mennyit értek a fatelepítési akciók? További vizsgálatok adhatnak tárgyyszerű választ arra is, hogy milyen mértékű erdőpusztítást okoztak a 17. század háborúi.

A század utolsó évtizedeiben egymást követik a vészjelzések: az erdőket, az ország kincseit tékozzalják, pusztítják, félő, hogy az ország fátlan pusztasággá válik. Riasztó esetekről tudósítanak a vármegyék felterjesztései. Abaúj-Torna és Sopron vármegye 1788-ban egyaránt kéri a Helytartótanácsot, hogy szabályozza és védje a közös erdők

használatát, és vessen véget az erdők önkényes kirablásának.

Erdélyben az 1790. évi törvény hatástalanságán szinte kétségbeesve az országgyűlés újabb javaslatot dolgozott ki, majd a székely székek, a vármegyék és a városok részletes jelentéseket küldtek. A helyzet súlyos. Gyökeres, az egész életvitelt módosító változásokra lenne szükség.

Általános érvényűek a Festetics-birtok 1770 nyarán a királynő rendelkezését ismertető erdőrendtartásának bevezető gondolatai. Mindenki tisztában van vele, hogy az erdőnek gondos megtartása, „az emberi életnek mely nagy segítségére vagyon”, mennyire nélkülözhetetlen – „mégis önnön tapasztalásból kiki tudhatja, ez a megbecsülhetetlen kintse ezen Magyar Hazának mely kevés figyelemben vagyon és annak megtartására mely kevés gond viseltetik. Annyira, hogy közönségesen az erdők tékozolva vágattatnak és irtatnak, néhol szőlő hegyekké tétetnek, néhol pedig haszontalan pusztaságra rontatnak. Minden további gondnak félre tevésével az erdőknek nemcsak gyarapításárúl, de megtartásárúl is oly annyira, hogy ha tsak bé hozandó bizonyos és helyes rendtartás által kinek-kinek magános és az egész köz jónak haszna végett az olyatén

rendetlen és pazarló erdő vágásoknak határ nem vétetik, méltán félni lehet, hogy az egész haza, azon tájakban is, melyek még erdőkkel bővelkednek, idő jártával fábúl szűkölködvén.”

A 18. század második felére az erdők pusztulása nyilvánvaló lett, és úgy tűnt, katasztrófához vezet. Wellmann Imre közléséből tudjuk, hogy Mária Terézia, majd II. József is, a kecskék kiirtását latolgatta. De mi lesz az ausztriai bőriparral? És a kecskék maradtak. Debrecen városi tanácsának az erdőt kiélőket és pusztítókat sújtó büntetéseai egyenesen az ősi mítoszok világát idézik vissza: aki az erdőn a tilalmat megszegve tüzet rakott, „súlyos esetben kézlevágással bűnhődött”.

A MEGSÉRÜLT ÖKOLÓGIAI EGYENSÚLY

A lakosság a 18. században ismeri meg a legnagyobb, mert kivédhetetlen természeti csapást, az országos aszályt. Szárazság korábban is sújtotta a Kárpát-medencét. A 17. század folyamán az eddig feltárt források szerint néhány száraz év, elszórtan és többnyire helyi méretekben gyötörte meg a lakosságot. A 18. századi emberek viszont minden

évtizedben megélnék egy-két aszályos évet. Gunst Péter tanulmányából ismeretes, hogy a szárazságok hosszabb ideig tartanak, országos kiterjedésűek, és éhínségek, járványok követik. Az 1779 és 1800 közötti húsz esztendőből tizenegyben pusztított az aszály. Majd a 19. század első felében az Alföld lakói küzdöttek végig tizenegy aszályos évet.

A melegebbre fordult időjárás következménye lenne? A Kárpát-medence szerves része a kontinens ökológiai rendszerének. Rácz Lajos klímátörténeti kutatásai tárták fel, hogy a 18. század vége száraz, válságos időszak. A Kárpát-medencében is érvényesültek az általános éghajlati változások. Sajátos ökológiai rendszere, tájainak mikroklímája azonban mérséklően, kiegyenlítően hatott.

Félve, de mégis fel kell tennünk a kérdést: ökológiai válság, vagy a Kárpát-medence ökológiai egyensúlyának megbomlása figyelhető meg a 18. század, a jól ismert sikerkorszak végén Magyarországon?

Az erdélyi Mezőség ligetes, tavakkal borított tája a 18. század folyamán kietlen pusztasággá lett. Ennek a mikroökológiai katasztrófának okait kutatva Tonk Sándor és Molnár Miklós több körülmény együttes hatását mutatta ki.

A 18. században a Mezőség túlnépesedett, az erdőket kipusztították, a korábbi mezőgazdasági kultúra átalakult, a nagyállattartást felváltotta a kisállattartás, és elterjedt a juhtenyésztés. Még csak kísérlet sem történt a környezeti pusztulás feltartóztatására.

A reformkorban úgy látták, hogy az ország természeti viszonyai válságosak, és az ország polgári átalakításával együtt ezt is meg kell oldaniuk.

„Saját magukhoz hűtleneken nincs áldás” – fogalmazta meg Széchenyi István a Tisza-völgy szabályozására szövetkezettek szándéknyilatkozatát Pesten 1846. április 11-én, hogy segítséget nyújtson a Kárpát-medence természeti csapásoknak kitett tájainak, mely „ma köztudomás szerint mindinkább sorvadásnak indul elibe.” Átfogóan, a Kárpát-medence természeti egységében gondolkoztak. Széchenyi és Vasvári Pál a folyószabályozásokat az öntözés kialakításával együtt képzelte. Széchenyi fogalmazta meg, hogy az egész Tisza-völgy „roppant vízszerkezetét” átlátva országosan egységes rendezésre van szükség. Az elgondolás korszerű volt. Megvalósítása nem sikerült. A kezdeményezés „alulról” indult. Elhúzódott. A kormányzat kevésbé támogatta. A Párizsi Kongresszus 1900. évi elismerő szavaival a lényegre

mutatott: „amíg más országokban a folyók szabályozását állami feladatként, állami költségen hajtották végre, addig Magyarországon a Tisza és mellékfolyóinak szabályozására a helyiek jelentősen többet költöttek”.

Többször megfogalmazták, hogy a gyakori vízáradásokat az erdők pusztulása okozza, a Kárpátokban sok erdőt irtottak ki, és a növényzet nem tartja vissza a lezúduló csapadékot.

A szabadságharc után a tulajdonviszonyok változása és a gyors gazdasági fellendülés miatt újra erdők sokasága került fejsze alá. A hatalmas erdőpusztítás ellen sokan szót emeltek. Mások viszont a magántulajdon védelmére és a gazdasági érdekre hivatkozva úgy vélték, fölöslegesen kongatnak vészharangokat. Hunfalvy János (1820–1888) és társai az érvek arzenálját vetették be ellenük. A Kárpát-medence erdőségei és vízháztartása összefüggő rendszert alkotnak. Történeti példák bizonyítják, hogy az erdők kipusztításával megváltozott a növényzet, a lakosság élete, a népsűrűség. Ahol eltűntek az erdők, ott átalakult az éghajlat, a mikroklíma, elapadtak a vizek. A pillanatnyi gazdasági érdekből letarolt erdőkkel elpusztítják a jövőt. Nincs ellentét a polgáriasodás és a nemzeti önállóság

követelményei között. Idézték a francia akadémia megállapítását: az erdőpusztítások óta az árvizek sokkal nagyobbak, a tartós szárazságok és a korábbiaknál gyakoribb áradások ugyancsak az erdők letarolásával vannak összefüggésben.

Hunfalvy bemásolta vitacikkébe az osztrák Reissek „*Einst und Jetzt der Vegetation Oesterreichs*” tanulmányából a következő részletet. „Az egyes országok növényzet takarójában rejlenek a nemzeti vagyonosság gyökerei, melyeket az ember aláás és felszaggat úgy, hogy saját életfája is lassanként elhervad és elkorhad okvetlenül, ha idejekorán ápolásáról és megkíméléséről nem gondoskodik. Az erdőpusztítás következtében rommá lett már sok ország, melyek sohasem fognak többé omladékaikból fölemelkedni; mert az erdő nemcsak magában való teremtés, mely saját területére zárkózik, hanem *éghajlati tényező* is. Európa nagy és hatalmas, gazdag, némely tartományában kimeríthetetlen kútforrásai vannak; ámde ne titkoljuk el magunk előtt, máris nem csekély mértékben más földrészek rovására él, s ha majdan eljövend az idő, mikor ezeknek nem lesz többé mit adniok a mi földrészünk sokféle szükségleteinek kielégítésére, akkor oly tények, melyek

jelenleg a legtöbb ember előtt fátyollal vannak még elfedve, fognak egész meztelenségökben és komolyságukban napvilágra jöni úgy, hogy az emberiség barátja csak aggódva gondolhat azon időre...”

Végül a polgárosodó Magyarország érdekét hangsúlyozva Hunfalvy részletesen kifejti, hogy az erdő jelentős hatással van a Kárpát-medence éghajlatára, az Alföld mikroklímájára, az ország lakóinak egészségi viszonyaira s a „nemzetek (!) szellemi művelődésére nézve”. Felidézi Széchenyi látomását az élőfákkal szegélyezett országutakról, ligetes legelőkről, alföldi erdőkről. Majd leszögezi: „Én az erdőt nemzeti tőkének, nemzetünknek úgyszólván utolsó tőkéjének tartom, melyet nem szabad megtámadnunk, eltékozolnunk, melynek megtartásában és nevelésében kormányoknak, egyeseknek, községeknek s az egész nemzetnek, törvényhozásnak, közigazgatásnak és népnevelésnek közre kell működniök!”

Az Alföld pusztaságai miatt tehát sem a törökök, sem a 19. századi folyamszabályozó mérnökök nem vádolhatók. Úgy tűnik, hogy az általánosabb, az egész Kárpát-medencét átfogó ökológiai válság hosszabb folyamat következménye. A 18. század ennek a folyamatnak nagyon lényeges, ha nem

a leglényegesebb szakasza, minden küzdelmével, eredményeivel és tévedéseivel együtt.

„A SZÜLŐHAZA ÉDESSÉGE”

Hell Miksa hosszabb időt töltött Kolozsvárott, csillagvizsgálót épített Nagyszombatban is, és az ő tervei alapján készült a budai és az egri obszervatórium. Láthatott vidám és kellemes tájakat, de a kiirtott erdők, elposványosodott területek, aszály sújtotta földek Magyarországot is látnia kellett. Ezt az élményt fejezte ki úgy, hogy megrajzolta, mit találtak itt a honfoglalók. Ez a fajta természetféltő visszajelzés egészen sajátos.

Nehezen illeszthető a felvilágosodás kozmikus természetélményei közé. Gazdag kertkultúrájával, nyilvánvaló szorongásaival sem hozható közvetlen kapcsolatba. Távolság áll a pásztoridillekbe menekülő mentalitástól vagy a természetben az egyéni lét élményeit felismerő gondolatoktól. Mégsem téphető ki korából.

Művét Hell Miksa a magyarországi felvilágosodás korszaknyitónak tekintett műveivel egy időben készítette el. 1770-ben Sajnovics kiadja a magyar és lapp nyelv rokonságát

bizonyító művét, és ezzel megnyitja az utat a finn–magyar nyelvrokonság feltárásához. A *Demonstratio idioma hungarorum et Lapponum idem esse* második kiadásában közölte a *Halotti beszédet*, amelynek egy részletét ugyancsak ebben az évben tette közzé Pray György. 1772-ben megjelenik Bessenyei György több munkája, közöttük az *Ágis tragédiája*, és elkészül *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című verse. A Kárpát-medence erdőségeinek pusztulására történeti ellenpéldával figyelmeztető térkép ugyancsak új szellemet sugall.

Nem Hell Miksa az első, aki a természetet az ország történetének szereplőjeként fogta fel. Már a középkorban elhangzott az országot és a tájat egybefogó, a „szülőhaza édessége” képzet. Leonardus Uncius szász diák páduai tanulmányai idején 1579-ben az akkor már fél évszázad óta a török megszállással feldarabolt Magyarország egységét a folyók szimbolikájával fejezte ki: „a Dráva, a Száva, velük a Tisza és a nagy Iszter”. Rozsnyai Dávid, Apafi fejedelem török tolmácsa még mint tanuló ifjú Köprülü Ahmed nagyvezír táborával érkezett 1664 őszén Nándorfehérvár alá, s csodálva a környezet szépségét, felidézve, hogy ez a hely „ama híres, neves Vitéz jó Apánk Hunyadi Jánosnak

kedves lakó és meghaló helye”, azt írta: a táj „királyi gyönyörűségű”. Hagyományt folytatott Hell Miksa csillagász, a maga egyéni tudományában, érzelmeit rejtve.

Erdők, vizek, történelem és országféltés egymásba itatódott érzéseinek folytatása gazdag, a Toldi győzelmére „visszakurjantgató” budai hegyektől a „magyar ugar” szimbolikus képzetéig. Csokonai *A' Füredi parton* hangsúlyos sorait „Ember és polgár leszek. // A Természet majd az Értelemmel / Böltsebbé tesz engemet” – hányan viszik tovább, egybejátszva fát és nemzetet, tájat és hazát. Radnóti tűnődését: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj.” Mégis, Hell Miksa gondolatára talán legméltóbb a Selmecbányán iskolába járt Mikszáth szavait idézni: „Érdekes külön világ az erdő mélye, más növényekkel, más bogarakkal, más lepkével. Hát még ez az erdő, amelyhez annyi legenda és emlék fűződik! Egy tölgyfán ez a név látható kivágva: 'Christina'. Kegyeletes kezek gondoskodtak századokon át, hogy a fölírás épségben megmaradjon az elkérgesedett, elgümősödött faagastyán oldalán, mert a jó vitéz poéta, Balassa Bálint vágta azt ki oda 'töröknyúzós'-késével, 'amikor irtanak Urunk után nyolcvanat, másfélezer fölött’”.

Nyilván lesznek, akiknek Hell Miksa rajzán Árpád mozdulata a kecses selyemharisnyás álpásztorokat idézi fel a Burgtheater színpadán, vagy inkább a balerinákat, amint feldobva tüllbokrétás csuklójukat könnyed figurával nyugtázzák a tapsokat. Én ma már úgy látom, kivont kardjával Árpád egyensúlyoz. Nem azért, mert éppen emeli négy vitéze a pajzsot. Hanem mert a Kárpát-medence geopolitikai helyzete, csodálatos ökoszisztémája megköveteli a jó egyensúlytartást. Még inkább az okos törődést, Hell Miksa titkolt szeretetét és ragaszkodását.

1997

A KULTÚRA „KETTŐS SPIRÁLJA”

„1846–1996 Százötven éve kezdődött a Tisza szabályozása” – ezzel a felirattal emlékérem is megörökítette a Kárpát-medence legnagyobb természeti beavatkozásának évfordulóját. Történetének könyvtárnyi irodalma van, és a kezdetektől nemzedékek heves vitája kísérte. A mindezt összefoglaló reprezentatív kötet, *A verítékes honfoglalás* megjelenése a szemléletváltás ideje. A jövőnek szánt programja, a környezeti értékek védelme 1998-ban több mint sürgető kívánalom.

A múlt meghatározó eseményeit ünneplő évfordulókat azért örökítik meg tudományos emlékalbumok, tanulmánykötetek, monográfiák, vagy kézikönyveket helyettesítő hatalmas katalógusok, hogy összefoglalják: *itt tart az utókor, a jövő tudománya innen léphet tovább*. Széchenyi István és Vásárhelyi Pál, a mérnökök, földmérők, gátőrök, hivatalnokok, az árvízi mentők és a névtelenek, a kézi erővel országrésznyi földet megmozgató ezrek munkájáról tájékoztató szép könyv szerzői Dunka Sándor, Fejér László és Vágás István a vízügyi, műszaki, történeti tudományok ismert tudósai, saját vizsgálataik és több kiváló hidrológus

és mérnök-történész jól dokumentált eredményeit összegezték. Azzal az igénnyel foglalták össze a másfél évszázados küzdelem történetét, hogy az utóbbi évtizedben felerősödött viták között kiegyensúlyozott, tárgyyszerű tájékoztatást nyújtsanak. A könyv címéből talán kevésbé érthető a lényeg. A *veritékes honfoglalás* újdonságát csak azok méltányolják, akik tudják, hogy a nagyapák miért nevezték „második honfoglalás”-nak a Tisza-völgy rendezését. Az új évezred küszöbét átlépő unokáknak más célt tűz ki a könyv: „az élő környezet és természet védelmét kell első helyre tenni, meghaladva elődeinknek csak a gazdasági haszonra figyelő szemléletét.” A jövő érdekében az „...összefogás a környező országokkal egyre fontosabbá válik”.

Hosszan feküdt asztalomon a szép könyv, rövid ismertetést kellett volna írnom róla. Halogattam, mert láttam, többről van szó, többet érdemel. Mígnem az ősszel hirtelen, rendhagyóan és tapintatlanul beleszólt a folyó a százötven éves múlt és a jelen párbeszédébe. Már nem az a parttalan, kamaszosan vad Tisza, amit még Petőfi látott. Most a másik, a százötven éven át nyesegetett, nevelgetett folyó mutatta meg erejét. Áttörte Kárpátalján a gátakat, és – képletesen szólva – végigzúdult a sajtón, meglovagolta a

rádió hullámait, elborította a képernyőket, magával vitte a hazai belvízország tengerén úszó háztető-sátortáborokat; elmosta a régi, megszokott szavakat, hogy „letépte láncait” és „visszavágott” a „megregulázott folyó”. Országos kérdés: miért e századvégi váratlan számla? Váratlan? A *veritékes honfoglalás* többek között azt bizonyítja, hogy a Tisza-völgy rendezése, ahogy az másfél évszázadon át történt, nincs befejezve. Befejezhetetlen. A mű, az emberi alkotás: gátrendszerek, zsilipek, őrházak, tározók, szivattyúk együttese állandó gondozást kíván, költséges ápolást követel, eszi a pénzt, és minden hanyagságért sokszorosan megfizettet.

Valamikor a hetvenes évek derekán, beregszászi levéltári kutatás során, a Borsova széles gátján sétáltam Váradi Sternberg János ungvári professzorral. Rákóczi diplomáciájának bonyodalmairól beszélgettünk, és János melleleg a töltés sebeire is figyelmeztetett. Néztük a repedéseket és roskadásokat, leoldalaztunk a gáttalpig, találtunk egy bozóttal benőtt, elrozdásodott valamit, hajdani zsilipet; már nem emlékszem pontosan a terméskőbe vésett évszámra, talán 1896 vagy 1906?

Mindkettő egyformán nevezetes a szabályozás történetében is.

Tudományos életünk jelentős értékei a különböző szakágazatokban a specializáció gátjai között látnak napvilágot. Sajnos, többnyire még az érintkező, összetartozó területeken is alig képesek egymás eredményeit tudomásul venni a kutatók. Viszont nemcsak a tudománytörténet nagy folyamatai tanúsítják, hogy *a differenciálódás mindig is új minőségű integrálódásokkal járt együtt*, hanem ma már a legkülönbözőbb szakágazatokat átható ökológiai szempontok is a szintetizáló igény követelményét hordják magukban. 1998 novemberében nyilvánvalóvá vált, hogy *a szaktudományok asztalairól éppen az egységbenlátást kialakító felismerések jutnak el legkevésbé a tágabb értelemben vett közgondolkodás szféráiba*. Most tehát számomra az a kérdés, hogy a Tisza-szabályozás műszaki történetében mi az a többlet, ami túlmutatott és túlmutat a Tisza-szabályozáson. A múlt milyen lehetőséget kínál a jövőnek?

A Tisza-völgy rendezése – a „második honfoglalás” – másfél évszázados születésnapjára kapott új nevet: *veritékes honfoglalás*, s ez magában rejti a kérdést: *vajon az új évezred minek nevezheti majd négy nemzedék hatalmas teljesítményét?*

Hol helyezi el Széchenyi István koncepcióját, Vásárhelyi Pál és mérnöktársai, s a földmérők, gátőrök, hivatalnokok és a névtelen tízezrek munkáját?

A szerzők közlik a terveket, a kilométereket és köbmétereket, a hibákat és a bírálatokat. Jól áttekinthető grafikonnal ábrázolják, hogy az árvíztől védett terület és árvízvédelmi művek tekintetében elsők vagyunk Európában. Megelőztük Hollandiát is. A mérleg tárgyyszerű és pozitív. A program új. Lotz Károly a gazdasági haszonra tekintő szemléletet az élő környezet és a természet védelmének eszméjével, gyakorlatával kívánja meghaladni. A kötet mérnök szerzői bevonják a változások ábrázolásába a műszaki történeti leírásokat. Az egykorú térképeket és ábrákat az eltűnt természeti tájak – nádasok, kompok, artéri legelők, gátórházak – korabeli könyomatos, rajzos képei egészítik ki. Az új szemlélet szándékát a műszaki szövegek közé illesztett irodalmi részletek érzékeltetik. A magyar irodalom ismert vagy kevésbé ismert részletei tanúsítják, hogy a Tisza generációk közös ügye volt. Mára pedig *a szabályozás múltjában és jövőjében ezredvégi világkérdés rejlik.*

A kérdés régi. Hajnal István 1939-ben a természetkezelés évezredes történeti előzményeit hangsúlyozva szögezte le,

hogy már a „letelepedés” sem gazdasági kérdés, meghatározói szoros összefüggésben vannak az ember és a természet kölcsönhatásával. A humán tudományok különböző ágazatai szinte ontják az ismereteket arról, hogy *a társadalom és a környezet párbeszéde jóformán egyidős az emberiséggel*, s az évezredes tapasztalatokat a kultúrák örökítették tovább. Miként működött ez a bonyolult kölcsönhatás a Tisza-völgy rendezése körül? Három nagyobb, egymással is összefüggő kérdéskör kínálkozik: a Kárpát-medence környezeti viszonyainak népességmegtartó képessége; a természeti erőforrások és a gazdasági érdekérvényesítés kölcsönös összefüggése; s végül az árvízélmények leírásaiban rejlő évezredes tapasztalat.

„NEMZETÜNK RÉGEN VÁRTA...”

A Tisza-völgy rendezését Széchenyi többek között azzal indokolta, hogy „köztudomás szerint leginkább sorvadásnak indul eleibe”. A „sorvadás” a régi magyar nyelvben és a reformkori szóhasználatban is az elfáradás, hanyatlás, pusztulás, betegség – egyes, nem bizonyított feltételezések szerint –, a kiszáradás képzeletét tartalmazza. Generációkat

foglalkoztatott a kérdés, és ma sincs rá vitathatatlan felelet (a könyv sem ad rá egyértelmű választ), hogy *mi okozta a Kárpát-medence természeti viszonyainak átalakulását*. Újabban *a hosszú távú folyamatokat* – a globális éghajlatváltozást, a lakosság életmódját, társadalmi-gazdasági igényeinek alakulását – *és a rövidebb időszakokban lezajlott beavatkozások következményeit együtt vizsgálva világítják meg a változást a Kárpát-medence természeti viszonyaiban*. Tudnunk kellene, hogy miben állt, mikor és miért történt az a romlás, amit a reformkor „sorvadás”-nak nevezett, és orvosolni kényszerült.

Kritikus „pillanatok” akkor következtek be, amikor a természeti környezet ökológiai egyensúlya megsérült vagy felborult. Közelebről: amikor a globális természetföldrajzi adottságok és a civilizációs fejlettségi szint keretei között a környezet eltartóképessége, a népesség száma, az energiaforrások felhasználásának mértéke, a településszerkezet teherbírása és a társadalom kultúrájába kódolt természetkezelési eljárások, alkalmazkodási készségek viszonyában arányeltolódások, zavarok következtek be, amikor együttműködésük adott szerves rendje felborult.

Wellmann Imre állapította meg, hogy Magyarországon a század második felére nemcsak a korábban is sűrűbben lakott területeken, hanem a Dunántúl nyugati részén, a Bánságban és az erdélyi medencében is „túlnépesedés” jelei mutatkoztak, és a kormányzat leállította a bevándorlást. Ahol hiányoznak a megfelelő életfeltételek, ott a viszonylag gyér lakosság is sok, elszegényedik, fölöslege elvándorol. Ellenben a magasabb szintű művelési rendszer növelte a terület eltartóképességét. A Hegyalja a 16–17. században az ország legsűrűbben lakott vidéke volt, a szőlőtermesztő mezővárosok a háborúk évszázadában szerezték meg a lengyel borpiacot és teremtették meg Tokaj nemzetközi hírét. Széchenyi a *Túlnépesedés, elnéptelenedés* viszonylagosságáról írja: „igaz, néptelen ország se nem erős, se nem pittoresque (festői), kivált, ha többnyire sík és erdőtelen, és e tekintetben minden kétség kívül sokkal kellemesebb utazni Szászországban, hol többek között sok kő is van, jó utakon – mint a magyar Alföldön, hol többek közt éppen nincs kő, út nélkül.”

Magyarországon a 18. században a népesség megkétszereződött, de az energiaváltás elmaradt. Annak ellenére, hogy Selmecbányán 1722-ben Európa második

működő gőzgépét helyezték üzembe s már folyamatosan tártak fel széntelepeket. A bányászat és az ipar – a háromszorosára emelkedett vastermelés, a mészégetők, tégláégetők, üveghuták, papírmalmok – változatlanul a fa és a víz energiáját használták. A 9,7 millió ember szükségleteit, miként a középkorban a 2-4 millióét, változatlanul az erdő és a víz szolgálta.

Az intenzívebb mezőgazdaság megkésve alakult ki. Wellmann Imre vizsgálatai szerint a megnövekedett népesség igényeit extenzív módon elégítették ki, úgy, hogy újabb területeket fogtak művelés alá. A kor legjobb technikai színvonalán és a központi hatalom szervezésével elkezdett folyószabályozási és lecsapolási munkák célja az volt, hogy gabonatermő területeket nyerjenek, biztonságot nyújtsanak az árvizek ellen és alkalmas hajózást teremtve megoldják a kereskedelmi szállításokat. Voltak jó helyi eredmények, de a tervek egyoldalúan a gyors gazdasági hasznosságra tekintettek, s a megkezdett munkák menet közben megoldhatatlan feladatokká váltak, véghezvitelükre sohasem volt pénz. A század közepe táján az áradások alattomosan növekednek, gyakoribbak és egyre kivehetősebbek. Soós Kálmán tárta fel a Bereg és Ung

vármegyei levéltárakból, hogy a Felső-Tisza vidékén a falvak és a vármegyék milyen reménytelen magukra hagyottságban küzdöttek az áradások ellen. 1749-ben Szabolcs vármegye egyenesen a reformkori elgondolást vetítette előre: a töltések önmagukban nem elegendőek, Újlak és Tokaj között le kell vágni a Tisza kanyarait. A folyószabályozások és mocsárlecsapolások helyi keretek között többnyire csak elkezdődtek, pénz hiányában felében-harmadában sem készültek el, viszont megbontották az évszázadokon át működő fokos folyókezelési rendszereket, s a szűk, merev gátak és az elhatalmasodó árvizek visszaszorították a hagyományos ártéri rétművelést, a halászatot és az állattartást. A régi vízgazdálkodáshoz alkalmazkodó tervek pedig rendre megfeneklettek a társadalmi, államhatalmi szerkezet zátonyain. Ez a sors jutott a végvári övezet vízvédelmi rendszerének is. A török megszállta területeket visszafoglaló háború után felmerült a terv, hogy rendbe hozva halgazdálkodásra lehetne hasznosítani az annak idején olasz, német, holland mérnökök munkájával zsilipek, szabályozott csatornák, tavak, árkok együtteséből kialakított nagy vízfelületeket adó műveket. Hollandiában például Narden és Boertange körül

ma is léteznek ezek a vízvédelmi rendszerek. Ezzel szemben Magyarországon felrobbantották vagy pusztulni hagyták a várakat, s a vízművek sorsukra maradtak. Helyi igények szerint volt, ahol kiszárasztották vagy betemették, másutt engedték, hogy posványná váljanak, elmocsarasodjanak a régi csatornák és tavak.

Az *elmaradt energiaváltás* következménye volt, hogy a megnövekedett lélekszámú társadalom igényei miatt – amint Balázs György kimutatta – egyre több malmot kellett építeni. A *vízimalmok* viszont akadályozták a folyók szabályozását, áradásokat okoztak és gátolták a folyó- és patakvizek szabad folyását. Más energiát átalakító gép nem jutott a lakosságnak. Kísérleteztek szélmalommal, elszaporodtak a taposómalmok és a lovakkal hajtott szárazmalmok – Tessedik Sámuel (1742–1820) szerint ezek elcsigázták az embereket és tönkretették az ország lóállományát – s nem hozhattak áttörő változásokat. Őrölni pedig kellett. Jártak tehát tovább a vízimalmok, betiltva vagy elbontásuk után újraépítve, vagy egyszerűen csak „törvénytelenül”. Összességében mindez azzal járt, hogy – amint a *Veritékes honfoglalás* nagyívű műszaki áttekintése is megállapítja – a század utolsó harmadában a szabályozások és

ármentesítések gyakori kudarcokhoz vezettek. A század második felében növeli az árvizeket, hogy a letarolt, lelegelt hegyoldalokról zúduló csapadékot nem tudják levezetni a folyók.

Egységben szemlélve *a természeti viszonyok minőségbeli romlásának működési mechanizmusait*, feltehető, hogy a 18. század végi aszályok katasztrofális jellege nem csupán a globális éghajlati változásból következett. Gunst Péter áttekintése szerint 1779 és 1800 között átlagosan minden második évben sújtotta a lakosságot országos aszály. Forrásaink szűkösek, annyi azonban feltételezhető, hogy az előző századokhoz képest a vizek és erdők kölcsönhatása változott, módosult a páratartalom, a Kárpát-medence természeti viszonyainak régi, sajátos ökológiai egyensúlya a 18. század végére megbomlott. Az aszály és áradás pedig végletesen elszigetelte az országrészeket. Nem volt megfelelő úthálózat. Néhány postautat és kövesutat kivéve az út: por, sár és kátyú.

Hasonló körülmények együtthatása következtében *az erdélyi Mezőségeen visszafordíthatatlan ökológiai katasztrófa zajlott le*. A Kárpát-medence válságba jutott természeti viszonyait a kortársak mindennapi élményként tapasztalták:

mocsarasodás, árvíz, aszály és ínség. Széchenyi írja: „...ugyan szárazságaink, mellyek, mint látszik, most többször fordulnak elő, mint ezelőtt, nem sanyargatnak-e még inkább, mint néhai vízáradásaink? Én azt hiszem, általányosan szólva, inkább vagyunk felettei szárazságnak, mint igen nagy nedvességnek kitéve, noha szinte negyedrésze hazánknak mocsár vagy kiöntési lapály.” A Tisza völgyében élők helyzetét a reformkori források általában az elszigetelődés, megrekedtség, a végzetetlen szegénység fogalmaival jellemzik. A Tiszaháton a folyó „gyermek kezébe adott kés...”, mit célszerűen használni képtelen, öntestét vérzi meg ügyes kezelés helyett”, mert engedi, hogy a korlátlanul csapongó folyó elvegye termő földjeit, írta 1846-ban Uszkay Mihály fiatal jogász és orvostanhallgató. Az újabb agrártörténeti és néprajzi vizsgálatok a történeti változásokon áttekintve világították meg Széchenyi sokat idézett szavait, hogy *a népesség pusztulásra jutott, mert a táj a régi természeti rendszeréhez képest katasztrófálisan leromlott állapotában lakosságát nem tudja eltartani.* A nagyrészt ártéri gazdálkodásra, állattartásra alapozott társadalom a természeti adottságokat kihasználva, azokhoz jól alkalmazkodva, természetes rendszerüket meg

nem bontva élt évszázadokon át. Ezek a természeti körülmények a 18. század végére drasztikusan megváltoztak. Az árvizek használhatatlanná tették a legelőket és a réteket, elégtelenné a régi vízkezelési eljárásokat. Az ún. „hátaikat”, a települések magasabb térszintjeit elöntötte az áradás. 1830-ban nyolcezer négyzetkilométernyi terület került két hónapra víz alá. Az 1843-ban kiadott folyófelmérési térkép szerint a Tisza csaknem ezer települést fenyegetett és a következő években el is árasztotta valamennyit. A táj település-szerkezete, amely a társadalomnak (Hajnal István szavaival) „a természetes környezetre rávésett formája, a társadalom-struktúrájának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója”, mivel úgy tűnik, hogy a folyó világa kiszámíthatatlanná vált, a vizek áldozatává kezdett lenni. További kutatások dönthetnek majd, hogy milyen mértékben. *A természeti viszonyok megmentését és a társadalmi-gazdasági megújulást Széchenyi és kortársai egységben látták.*

A Kárpát-medence válságos környezeti viszonyaival a központi kormányzat tisztában volt és rendezésére komoly erőfeszítéseket tett. Mégis, a környezeti pusztulás feltartóztatása a reformkor nemzedékére maradt, mert

átfogó változást követelt. Az energiaváltás, közlekedés, gazdasági átrendezés, folyószabályozás, a népesség életlehetősége összességében polgári átalakulást, vagyis országos modernizációt kívánt. Meggyőző tehát a jól szerkesztett könyv alapvető megállapítása: 1846-ban a Tisza-völgy vízrendezési munkálatait nem lehetett tovább halasztani. Nem egyoldalú politikai vagy gazdasági megfontolás indokolta, hanem a megmaradás kényszere követelte. Szükségességét senki nem vitatta, s találó az egyik kortársi megállapítás: a „magyar nép régen várta”. A különböző műszaki tervekről nyújtott tárgyyszerű tájékoztatás valószínűleg lezárja a régi vitákat.

„...ZÚGNAK HABJAI TISZÁNAK...”

Széchenyi 1838. augusztus 30-án az Akadémia első ülésének napját röviden bejegyezve *Naplójába* fontosnak látta a következőket beírni: „a híd végre mégiscsak sikerül... Hír: 'Kölcsey meghalt'”. A két információ együtt mintegy szimbolikusan fejezi ki Széchenyinek a Tisza-völgy rendezési elgondolásaiban is érvényesülő koncepcióját: megteremteni a kapcsolatot a felszabdalt területek között,

visszkapcsolni a leszakadó, elszigetelődött tájakat. Folyóival és tájaival a humanizmus óta jelképezték az országokat, s Kölcsey a nemzeti *Hymnusban* régi hagyományt összegzett.

A kortársak a Tisza-völgy rendezését országos egységben, sőt a természeti viszonyok tágas kölcsönhatásával számolva képzelték el. A folyó felmérését az 1782-ben alapított Institutum Geometrico-Hydrotechnicumban képzett mérnökök készítették el a festőként is számontartott Lányi Sámuel (1791–1860) irányításával, két évtizedes munkával. A teljesítményt külföldi szakemberek minősítették kiválónak. 1846 tavaszára kész Vásárhelyi Pál javaslata *A Tisza folyó általános szabályozásáról*. Maga is érezte a feladat kockázatait, ő kérte, hogy hallgassák meg Pietro Paleocapát. Összevetve a magyar és az olasz mérnök tervét kiderül, hogy mindkettőnek vannak erényei és sebezhető pontjai. Paleocapa, aki a Pó szabályozásával nemzetközi szaktekintély lett, bár kevésbé tudta, hogy a vendéglátó ország tudósait nem illik ócsárolni, szélesebb gátrendszert és mindössze tizenöt kanyarulat átvágást tervezett, de kevésbé ismerte a Tiszát, nem vette számításba a folyó hordaléklerakó erejét, és tévedett, hogy az árvíz tömege a

főmedren kívül zúdul le. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az olasz vízmérnök terve a 205 km folyórövidüléssel talán kisebb beavatkozás lett volna a folyó életébe, mint Vásárhelyi, aki százkét kanyarulat átvágásával 452 kilométerrel rövidítette meg a folyót. Csakhogy Széchenyi és munkatársai nem a szűken értelmezett folyó, hanem az egész vízrendszer teljességét átfogó és összehangolt elrendezésében gondolkodtak. Vásárhelyi alternatív tervet vázolt fel, és számolt azzal is, hogy a gyakorlati megvalósítás során alkalmazkodni lehet a helyi adottságokhoz.

A Tisza szabályozására szövetkezők szándéknyilatkozatát a korra jellemző ökológiai látásmód jellemzi. Hangsúlyozták, hogy a gyakori vízáradásokat az erdők pusztulása okozza, a Kárpátokban sok erdőt irtottak ki, és a növényzet nem tartja vissza a lezúduló csapadékot. Átfogóan a Kárpát-medence természeti egységében tervezték a Tisza völgyének ármentesítését, a mellékfolyók szabályozásával együtt, csatornákról, öntözésről gondoskodva, utakkal, vasúthálózattal összekapcsolva. Széchenyi megfogalmazásában az egész Tisza-völgy „roppant vízszerkezetét” átlátva. Műszakilag elsőrangúan készítették elő: két évtizedes folyamfelmérési munkák,

kritikailag minősített eltérő megoldások; tervek és tapasztalatok birtokában kezdték meg. Kossuth Tiszamelléki élményeire hivatkozva írta, hogy az elindított munkát befejezetlenül hagyni nem szabad. Felkészültek kedvezőtlen fejleményekre. „Előfordulhat – fejtette ki Széchenyi –, hogy a sors kedvez a vízi munkálatoknak, de előfordulhat oly eset is, hogy az ezévi munkát elhordja a jövő évi áradás... a szabályozások teljes befejezése előtt egyes területeket a víz a jelenleginél is jobban fogja rongálni.”

Alaposan feltárták már ugyan, ami előre nem volt kiszámítható, a *Veritékes honfoglalás* mégis újat mond összességében – különösen a műszaki értelmiség helyzetéről közöl eddig kevésbé ismert tényeket. A munkálatok nem az eredeti tervek szerint valósultak meg. Több előre nem látott tényező lényegesen módosította az elképzeléseket. Vásárhelyi meghalt, a polgári átalakulás küszöbén forradalommal juthatott át az ország, a szabadságharcot leverték, s a kiegyezés, a polgári államrendszer, a kapitalista gazdaság körülményei között a tehetségét azóta is tékozló ország viszonyait a kitűnő mérnöki gárda alaposan megszenvedte. A műszaki tudás nemegyszer alárendelődött

tudományon kívüli céloknak, a szakértelem érvényesítését a társadalmi hierarchia, a pártpolitika, a magánérdekek, a bürokrácia és a korrupció közegében kellett kiharcolni. Hiányzott a szakmunkás, a pénz, a gondoskodás, a gép, sőt az 1860-as évek elején még az elegendő targonca is. S emeljük ki Bartha Dénes megállapítását: a tulajdonviszonyok változásával járt, hogy az 1850–1860-as években fejsze alá került rengeteg erdő.

Közismert, hogy a Tisza-szabályozás munkálatait a polgári sajtó nyilvánossága kísérte, és olykor gyilkos viták fogták keresztűzbe. Főleg 1863-ban az országos aszály, majd később az ismétlődő árvizek miatt. A szegedi katasztrófa – 151 halott, közel hatezer ház, 75 ezer lakosú város pusztulása – meghaladta az ország lelki teherbírását, egész Európát megrendítette. A kormány francia, olasz, német és holland szakértőket hívott. A vélemény egybehangzó volt: a koncepció helyes, a megvalósításban bekövetkezett hibák és a földmunka minősége miatt zavarodtak meg tartósan a Kárpát-medence második legnagyobb folyójának vízlevezető viszonyai. Sokan okolták az erdőirtásokat, ellenükben viszont a gazdasági érdekekre, a magántulajdon szentségére

hivatkoztak, mondván, az „erdővédők” is fölöslegesen kongatnak vészharangokat.

A szabályozás második menete a szakszerűség, szervezőképesség érvényesítésének, a rendezés jogi megalapozásának nem kevésbé keserves története. A tiszai törvény (1884), a vízjogi törvény (1885), a korszerű intézmény (1889), és vezetője, Kvassay Jenő munkája eredményeképpen 1908-ra a Tisza árvízi szabályozásának első korszaka befejeződött. A második korszak a lerövidített és gátak közé fogott folyó életének következményeivel számoló hosszú és keserves küzdelem: a karbantartás, az öntözési törvény (1900) gyakorlati kivitelezése és a trianoni határok között az újabb átrendezés követelményei, kifejlesztett öntözőrendszerek (1937, 1944) és duzzasztóművek (1953, 1973, 1977). S az 1970. évi árvíz századunk végére bebizonyította, hangsúlyozzák a szerzők, hogy *az árvizek természete megváltozott.*

Közben kiesett az utókor emlékezetéből, hogy a humán tudományok művelői miként kísérték végig koruk legnagyobb szabású természetátalakítását. Még a reformkori egységben-látás igényével, de már az új szemlélet, a pozitivizmus interdiszciplináris követelményével (nem

függetlenül John Stuart Mill, Herbert Spencer és mások elméletétől), a sajátos hazai feladatokat felismerve vizsgálták a természeti körülmények és a társadalom történetét, tudósítottak a Kárpát-medence természeti viszonyainak történeti változásairól, a tájak benépesedéséről, és kezdték feltárni a magyar és más népek természetkezelési kultúráinak emlékeit. A professzionális fiatal magyar tudomány autonómiájának és szuverenitásának alapján, az országos döntéseket meghatározó igénnyel hangsúlyozták a Kárpát-medence természeti világának különleges értékeit, vízi és növényi kultúrájának szerves egységét. Ipolyi Arnold (1823–1886) élő hagyományokból és írott források alapján megkísérelte rekonstruálni a magyar nép természetmítoszait, a fák, erdők, vizek, tájak képzetében rejlő gondolati világot. Feltárta a „föld-anya”, a feltöretlen gyepföld különös tiszteletét, az „eleven-föld”, a be nem vetett föld erőt adó hiedelmeit és a víz életet nyújtó, megújító értékéhez fűződő mítoszokat. Mások tárgyyszerű ismeretekre törekedve a helynevek, a dűlők, utak, források, kutak nevei alapján mutattak ki történeti összefüggéseket a művelési kultúrákról és a tulajdonviszonyokról. Rómer Flóris bencés

rendi történész a történeti emlékeket leírva fejtette ki, hogy a Bakony korábban vizekben gazdagabb volt: „szembeötlő vízszükének okai úgy látszik: a vízhatlan földalaj hiánya, az erdők minden terv és számítás nélküli irtásai; a Balaton víztükrének lecsapolások általi visszaszorítása; a Sárrét és más posványos helyek kiszárítása.” Felfigyelt rá, hogy a bakonyi növényvilág milyen gazdag és változatos, mintha Közép-Európa növényei itt adtak volna „randevút egymásnak”. Történeti leírásba illesztve mondta el, hogy a növénytakaró pusztulása magával vonja az emberek életkörülményeinek romlását, a beavatkozás környezetünkbe „a magát formáló természetben rendetlenséget és a későbbi korra nézve mintegy átkot idéz elő” (1859). Pesty Frigyes (1823–1889) nagyszabású 1864. évi helynévgyűjteménye rendszerezett tájékoztatást nyújtott az erdők és vizek régi viszonyairól. Összehasonlítási alappal szolgált, hogy minősíthessék, ami korukban történik. „A kárhozatos erdőpusztítás... tán sehol nem bosszulja meg magát széles e hazában oly érzékenyen, mint éppen nálunk a Bakonyban. Ma-holnap se fáánk, se földünk, se pedig legelőnk nem léssen...” – írta Pesty. Közzétette *Magyarország vízhálózata a régi korban* című munkáját, és még azt is

megfigyelte, hogy „a vizes, mocsáros völgyek a sertés nevelés legtermészetesebb és legegészségesebb helyei”.

Többen felhasználták a magyar térképészet és a történeti földrajz eredményeit, kidolgozták a helynevek történeti vizsgálatának módszereit és jelezték a veszélyeket. A nemzetközi irodalom alapján vázolták, hogy az erdők kipusztítása miatt megváltozott a terület növényzete, a lakosság élete s a népsűrűség. Ha eltűntek az erdők, változott az éghajlat, a mikroklíma, és elapadtak a vizek. Herman Ottó és mások úgy vélték, hogy *a pillanatnyi gazdasági érdekre hivatkozó erdővágásokkal a jövőt áldozzák fel*. A polgárisodás és a nemzeti érdek követelményeit csak a tudatlanok állítják szembe egymással. Két úttörő történeti mű is elkészült a Kárpát-medence természeti viszonyai változásának jobb megértéséhez. Ortvyay Tivadar (1843–1875) történetileg ugyan még kevésbé tisztázott, de hatalmas névanyagot állított össze: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig* (I-II. 1882). Tagányi Károly (1858–1924) háromkötetes *Magyar erdészeti oklevéltára* (1896) pedig a Kárpát-medence középkori erdősültségéről, a korai erdővédelemről nyújtott ma is nélkülözhetetlen dokumentumokat.

Mennyi terheli pontosan az erdőpusztításokat a Tisza és mellékfolyói megrövidítésével bekövetkezett természeti változásokból – pontosan ezt ma sem lehet megállapítani. De már akkor, a 19. század második felében tudták, hogy a Kárpát-medence tájainak eltérő természeti viszonyai összefüggenek, a hegyvidék és a síkság növény és vízi világa eleven kölcsönhatásban van egymással. Hunfalvy János földrajztudós és társai az ésszerű erdőkiélés érdekében szólva idézték a francia akadémiát. Franciaországban az erdőpusztítások óta az árvizek sokkal nagyobbak, a tartós szárazságok és a korábbiaknál gyakoribb áradások ugyancsak az erdők letarolásával függnek össze.

Tárgyszerűen feltárva a vitákat és tévedéseket, nyilván kiderül, hogy *hatott-e mindez a vízrendezési munkálatokra*. A *Veritékes honfoglalás* meggyőzően bizonyítja, hogy a folyószabályozás roppant nehézségei menet közben bontakoztak ki, a megfelelő csatornák, öntözőrendszerek, a belvízelvezetések műszaki adottságai – a gőzerő, a robbanómotor, a villanyáram – csak a 19. század végétől lettek meg. De már előzőleg is alkalmazták az árasztásos és barázdás öntözést, csatornázásokat, erdőtelepítést, és kiépítették a jogi, szervezeti intézményeket,

megteremtették, főleg magánerőből, az anyagi forrásokat. Lehet, hogy a humán tudományok bizonyos köreiből éppen a *Tisza-völgyi munkálatok adtak ösztönzést a korai ökológiai látásmód kifejlődésére*. Csakis így érthető például Takáts Sándor páratlan érdeklődése, hogy a bécsi levéltárakból feltárta a 17–18. századi folyószabályozási kísérletek több dokumentumát.

1908-ra a kanyarlevágások és a gátak munkálatai befejezettek tekinthetők, de az eredeti elképzelés megvalósítására egy évszázad is kevésnek bizonyult. Különös, hogy az első világháborút lezáró békerendszer megalkotásánál az akkor már komoly környezetvédelmi kultúrával rendelkező Franciaország nem vette figyelembe a Kárpát-medence természeti adottságait.

Mennyi a folyótól elvett 453 kilométer s a Tisza-völgy 2940 kilométernyi árvízvédelmi műve? És mennyit nyom a latban az árvizektől megvédett közel 26 ezer négyzetkilométernyi terület? Az eredményekről számsorok, diagramok, grafikonok és történeti vizsgálatok tudósítanak. Az Alföldet megszabadították az árvizek veszélyeitől, eltűntek az országrésznyi belvizes területek. Megteremtették a biztonságos hajózást. Orosz István

mutatta ki, hogy ekkor történt meg az állattartó gazdálkodásból a piacra szánt gabonatermelésre áttérés döntő fordulata. Átalakult a településszerkezet. Vasút, kereskedelem, ipar rendezte a Tisza völgyét. Nem tudjuk biztosan, hogy a terület magas kataszteri tiszta jövedelme mennyivel járult hozzá az államgazdaság fejlődéséhez, a művelésbe fogott szántók gabonája mennyiben biztosította a hegyvidékiek mindennapi kenyerét. Demográfiai vizsgálatok jól mérhetően mutatták ki, hogy a folyamszabályozás kedvezően hatott a Tisza mentén élő népesség számának alakulására. Viszont Kaán Károly a két világháború között az Alföld viszonyait vizsgálva leszögezte: Széchenyi koncepciója eredeti nagyvonalúságában nem valósult meg.

Mi lett az ára? A számokkal kevésbé kifejezhető: az aszály, a szikesedés, a kiszáradás. A Kárpát-medence területének vízfelülete lecsökkent, mikroklímája megváltozott. Közel egymillió hektár vízi világ ökológiai rendszere alakult át. eltűntek az ártéri erdőségek, a tölgyesek és a nyíresek. Fajok pusztultak el és élőhelyek. eltűnt az ártéri gazdálkodás életformáival együtt, és más lett a táj. Speciális szakágazatok vizsgálatai tudósítanak a mélyrehatóbb ökológiai veszteségekről, az

életkamrák, a part menti erdők, a „puffer-erdők” hiányának következményeiről.

Az a Tisza, amelyet Petőfi látott, nincs többé, a folyó mégis múltjában hordozza a jövőt.

A KULTÚRA „KETTŐS SPIRÁLJA”

A víz az élet forrása és pusztító veszedelem, jelentése a kultúrában is ambivalens. Az árvíz minden nép történetében kormeghatározó esemény, évezredes kulturális élmény. Sokáig úgy véltem, hogy árvízélményeiket az emberek a régi évszázadokban a 69. (68.) zsoltár szavaival fogalmazták meg. Iniciálék, táblaképek, metszetek képei fejezték ki, vagy irányították gondolataikat. S ez valóban így is volt, filológiai elemzések igazolják. De a szöveg ennél sokkal többre, az árvízben rejlő kozmikus élményre utal: „el értenek az vizek mind az én lelkemig..., mélséges vizekre jutottam és az vizeknek habja elfogott engem...” (Vizsolyi Biblia).

1468. Európában a szorongások esztendeje: természeti csapások pusztítottak és kiléptek medreikből a folyók. Janus Pannonius átélte az őszi áradásokat, monumentális alkotása *Az árvízről (De inundatione)* azonban több mint az egyszeri

élmény megformálása. A vers a reneszánsz természetismeretével indul. Úgy szól a víz természeti körforgásáról, az „ég gépezetéről”, mint valami fizikakönyv. Majd végigpergeti az emberek közismert árvíz-tapasztalatait: a felhőszakadás elpusztítja a termést, elsodorja a sáncot, tönkreteszi a városokat, jön az ínség, a parasztnép „menni, maradni se bír”. S kibontakozik a világ-vége víziója; eltűnik Ceylon, Rhodos, Kréta, Britannia, elpusztul „ős Görögország”, és kialszik Szicíliában az Aetna tüze. Magyarországot is elnyeli a tenger. Szabó Lőrinc fordításában: „Már a Maros, Száva, Dráva, Tisza és azon is túl / Északi nagy vizeink főnöke, a Duna is, / Bár egymástól mind jó messzire görgeti habját, / Árvizek és tocsogók síkjain egybeszakadt. / Szem többé nem látja, fa és domb és falu hol volt, / Mindent egyformán elföd a tengeri táj.” A vers egybekeríti Magyarország folyóit, és összefoglalja a neoplatonizmus természetfilozófiáját. Benne van az esszenciális többlet, mely minden nagy művészi alkotásban érezhető: a „tengerszem remegés”, a rétegek, az évezredek természeti tapasztalatok. Az ókor képzetei, ahol az Olympos ad menedéket, és minden pusztulás magában hordja az újjászületést: „sűrűn irtja ki tűz és víz az embereket. /

Minden, ahogy pusztul, úgy születik, annyiszor újjá; / Példa reá Főnix, Phoebus örök madara.” Majd elvezet a még távolabbi múltba; a költő az özönvíz elől kedvesével a Parnasszus hegyére menekül és a „Föld-Anya csontjait” hajigálja a háta mögé, hogy újraszülessen az emberiség. Ez már ősi rítus, a mítoszok világa, ahol életével fizet, aki pusztítja a fákat, mert bajt hoz a közösségre, megharagszanak az esőistenek, és meddők lesznek a nők.

Talán Janus Pannonius látomása volt rám leginkább hatással, hogy úgy véljem, valamennyire *megérthető és leírható, hogyan működik a kultúra*. Annak idején még a Gondolat Kiadó ösztönzésére elkészített és neves szakértők ajánlatával kiadásra elfogadott művelődéstörténeti összefoglalásomat vontam vissza, úgyszólván a nyomda torkából, mert rájöttem, hogy a régi merev műfajú felosztásokat követve írtam meg, s ez a módszer csak a felszíni jelenségek ábrázolására elegendő, a kultúrát változatlanul egymástól elválasztott, felszabdalt területeknek tekinti, külön az anyagi kultúrát és a szellemi világot, a természettudományt és a humán műveket, ahol egymástól függetlenül él irodalom, festészet, oktatás, zene, fizika, költészet, orvoslás és földrajztudomány, történetírás

és bányaművelés. Nem érzékelhetők a szerves kapcsolatok, átjárások, kölcsönhatások. A világ így darabokra tördelt. Fényévnyi a távolság a kultúra különböző jelenségei között, mondjuk az újesztendei naptárvers és a politikai gondolkozás, az ember lelki világa és a környezetét kifejező élmények között. A specializáció korszakában ezzel a látásmóddal jelentős eredményeket lehet elérni a szaktudományokban, de nem tudjuk leírni, hogy a különböző évszázadokban az a felettebb összetett, bonyolult jelenség, amit mi kultúrának nevezünk, hogyan működött. *A kultúrák dinamikája, kódrendszere tárolja és előhívja az évszázados információkat, átfogalmazza és hatékonyá formálja. A felhalmozott hagyományok és a változékonyság készsége teremti meg a mindenkori folytathatóság feltételeit. Éles határok aligha vonhatók. S már vannak interdiszciplináris módszereink, amelyekkel megvilágíthatók a kultúrába kódolt értékrendszerek. A magyar kultúra világviszonylatban „kis kultúra”, de sajátosságai révén különlegesen gazdag.*

Csokonai verse, az *Újesztendei gondolatok* is áradást idéz: az egész vers „hullámverés-zenéje” (Levendel Júlia szavaival), a szakaszok végén az erőteljes „hullámcsapások” s az „ember fuldokló vágya” mindenkor egybejártszanak. A vers két

árvíz-szakasza egyszerre konkrét és elvont: „Sok faluk'
határain / Ma Delfinek cziczáznak a' vizekben, / S a'
Csigáknak házain / Most Zergenyáj ugrándoz az hegyekben.
/ Sok Merőföld már sziget, / Sok völgyek a' nagy bérciekig
dagadnak. / És ahol hegy vólt 's liget, / Fenéktelen sós
tengerek fakadtak.” 1798 elején a debreceni költő, a fény
évszázadának huszonnégy éves fia világhatalomról
látomását a reneszánsz költővel közös alapkategóriákban
írja. Természetesen saját kora gyökeresen más nyelvezetén,
más műveltségi szinten.

Közismert, hogy a 18. század folyamán a
természettudományok kitágították a világot. Elvileg már
nem lehetetlen, hogy átszabják a természetet. Von F. J.
Maire, francia mérnök a Rajna–Dnyeper csatornáról 1770–80
között a bécsi udvar számára készített tervrajza ma is
fantasztikus elképzelés. Bécs és Graz alól két
csatornarendszer vezet Magyarországra, átfut a Balatonon,
átszeli az Alföldet s a Kárpátok között a völgyekben megy ki
keletre, helyenként hidakra emelve, folyókat keresztezve,
zsilipek és hatalmas víztározók rendszerében. Gyakorlatilag
azonban az államhatalom a kezdeti folyószabályozások, kis
léptékű természeti beavatkozások következményeivel sem

tud megküzdeni. S a tudás, a vélt és valódi tudás büszke birtokában méginkább megrendítőek a váratlan természeti katasztrófák. Földrengések (Lisszabon 1755, Magyarország 1763, 1783, 1786) tudatosítják: a természet kiszámíthatatlan, a tudomány hatékonysága pedig korlátozott. A felvilágosodás természetfilozófiájában erős hangsúlyt kap a Föld változékonyságának, sőt feltehető pusztulásának gondolata. Csokonai versében – amint több irodalomtörténész elemzése, legutóbb Bíró Ferenc felhívta rá a figyelmet – a természet kozmikus katasztrófája jelenik meg.

Az *Újlesztendei gondolatok* a pusztulás és megújulás víziója; megbomlik a természet láncá, a Nap „holtszénre fő”. Földünket árvizek borítják el, és az Etna lángja szántja. Merőben más a stílus, de az asszociációs képzetkör *Az árvírről* látomásához hasonló. Janus Pannonius latinul, Csokonai magyarul szól arról, hogy az emberiség történelme kiszolgáltatott az időnek, az időt pedig megemészti a természet erői, elsöprik az emberiség alkotásait; megbomlik a négy őselem egyensúlya, az árvíz és a tűz megemészti a földet és eltörli az időt. „Mert ha csak nincs Napvilág, / Nem mérhetünk időt mi semmiképpen, // Hátha tőled, óh Idő! /

Te a' ki mindenünket öszverontod, / A Nap is hóltszénre fő?
/ És lánczodat magad zavarba bontod? // Lám az ég' forgása
is / Idővel újabb változásba lépzen,” A fuldokló ősi
szimbólumokat idéz: Janus a Főnixet, Csokonai a Pelikánt.
Mindkettő asszociációs tere az újjászületés, a megújulás
reménye és bizonyossága. A pusztulás ellenében az élet
záloga a neoplatonista és a felvilágosodás
gondolatrendszerében egyaránt: a szerelem.

A *Veritékes honfoglalás* rövid, de lényegbevágó fejezete:
Széchenyi az Érmelléken 1820-ban. Mottóját Adytól
választották: „Az Ér nagy, álmos furcsa árok...”. A „pocsolyás
víz” és az Óceánig futó folyók, a mocsár és a tenger, az
elzártság és a végtelenség jelzik az ellenpontokat. Útközben
Érmellékre, üveges hintóban Széchenyi Rousseaut olvasott, s
„jelentéktelennek és szórakoztatónak” minősítette. Sokszor
idézték *Naplójából* az éppen akkor Székelyhídon tartott
úriszékről írt véleményét: a „politikáról fecsegő... atyafiak...
a parasztról teljesen megfélemeznek”. Felkapaszkodva a
Kopasz-hegy oldalára, látta a decemberi napsütésben a jégbe
fagyott falvakat, a sárba dermedt, elszigetelt világot.

Széchenyi Pesten átélte a márciusi jeges árvizet, a
Naplóban kozmikus veszélyről ír: „Végző dőfés

Magyarországnak”. Mint a Tisza-völgy rendezésének királyi biztosa, a Tiszai Ármentesítő Társulatban elmondott beszédében azt állítja, hogy az árvíz pusztította Tisza-tájon, ahol a lakosság maradni és menni se tud, a magyarság jövője forog kockán: vagy elpusztul – „vagy az egész Tisza-völgyét egy kertté változtatjuk át”. A kert ez esetben nem a korszak gyönyörű tájkertjeit idézi, nem bármely konkrét kertre utal, hanem szimbolikus. Ellentétben a pusztulás képzetével, a kiszáradt, gazos tájjal az egyetemes és a magyar kultúrában a „kert” évszázadokon át a béke, boldogság, virágzás, termékenység jelképe. A konkrét példa pedig Széchenyi számára Hollandia. Embereket akart küldeni oda: „megmutatnám nekik a vízöntözés nagyszerű eredményeit, hogy legyen fogalmuk azon állapotról, melyet csak a jövő nemzedék fog elérni. Amsterdam és Hága között... Elysium ez és mindez az emberi ügyesség eredménye...” Plihal Katalin hívta fel a figyelmemet, hogy Széchenyi Ferenc (1754–1820) különös gonddal gyűjtötte a hollandiai vízszabályozás térképeit, a polder-kiszárasztás, a védművek, gátak, a sokféle feladatot ellátó sűrű csatornák tervrajzait. Jobban ötvözni történelmi kultúrát és új technikai tudást

pedig aligha tudott bárki is, mint a fiú: „Hadd éljenek a fák, hadd jöjjön napvilágra a kőszén.”

1879 végzetes tavaszi éjszakáját Szegeden a fiatal Mikszáth Kálmán egy ház második emeletén élte át. Riportja úgy kezdődik, mint egy szociológiai diagnózis. Már alszik a város. Befut a hír a virrasztó elöljáróságra, hogy átszakadt a gát, de nem rendelik el, hogy megkongassák a vészharangokat, mert a hír még „nem hivatalos”. A „Hétválasztó”-ban pedig kényelmesen vitáznak és fogadnak, hogy bejön vagy nem jön be a víz. Azután: „mintha selyem nőruha suhogna. Valami rejtélyes csodálatos nesz támadt odalent. Papucsban lépegetett valaki. A Tisza volt. Az a szép leány, ahogy a piktorok festik. Lassan, csendesen, mintegy osonva töltötte meg a mélyedéseket, hágtá meg a domborulatokat, se nem csobogott, se nem hullámozott, csak nőtt. Én csak azt vettem észre az ablakból, hogy a föld elkezd csillogni, s hogy mindig közelebb jön a második emelethez. E pillanatban egyszerre kialudt a városban minden gázláng. ...A víz akkor ért a gazométerhez. Szuroksötét lett. ... De a gondviselés talál magának gyertyát. Két helyen gyúlt ki a város. S e vérvörös magasra csapkodó lángok borzasztó képet világítottak meg. Az emelkedő ár

állati és emberi hullákat hömpölyögtetett lomhán, méltóságteljesen... Házi bútorokat cipeltek a hullámok: szegényes festett ágyat, üveges almáriumot, dunyhát, bölcst... a város már nem volt sehol. Csak a házfedelek látszottak ki a vízből; mint száz meg száz egymás mellé rakott koporsó.”

Az árvíz-riport a katasztrófa-élmények egyetemes képzeteivel többet mond, mint a helyszíni tudósítások. A föld „csillogni kezd” és emelkedik. Janus Pannonius versében a föld csontokra pusztult, Csokonai soraiban sokat szenvedett, s „a feldűllyedett / Tenger, vagy Etna' lángja szántogatja”. Mikszáth riportjában a föld elveszti arcát. A lakások berendezéseit, vagyis a magánéletet cipelik a víz szennyes hullámai. Eltűnik a város; szimbolikus értelemben eltűnik az emberek alkotása, a történelem.

A variációk lehetősége végtelen, de a folytathatóság feltétele mindig a kultúra szerkezetének épsége; ha egyensúlya megsérül, a kódrendszerek bonyolult „kettős spirál”-ja nem működik. Az árvizek pedig minden ország és nép történetében évszázadokon át katartikus élmények. Sokan remélik a Kárpát-medencében, hogy 1998 novembere új emlékérem évszáma lesz. Sőt kell, hogy legyen! A másfél

évszázad hatalmas küzdelmét összefoglaló fontos könyv, a *Veritékes honfoglalás* hitelesen ad programot: „meg kell védeni... a folyókhoz kapcsolódó ökológiai rendszerek természeti értékeit és folytonosságát. A Tisza teremtő, tájformáló erejét... újraalakítani a vizes élőhelyeket... reménykedni a Kárpát-medencei együttműködésben...” Mert valóban már régen „nem csak a Tisza szabályozásáról van szó”.

IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan: *A Duna-mente népeinek ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd, 1975.
- Bartha Dénes: *Erdőterület csökkenések, fafaj változások a Kárpát-medencében*. In: *Táj és történelem. Történeti ökológiai tanulmányok*. (Szerk.: R. Várkonyi Á.) S.a.
- Balázs György: *Vízimalmok, szárazmalmok, szélimalmok a 17-18. században*. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 1995–1997. Szerk.: Fehér György. Bp. 1998.

- Borsos Balázs: *Három folyó között, gazdálkodás a Bodroközben a folyószabályozási munkák előtt és után.* Kandidátusi értekezés Bp. 1994.
- Csoma Zsigmond: *Kertészet és polgárosodás.* Bp. 1997.
- Deák Antal András: *A háromszögeléstől a Tisza szabályozásáig.* Bp. 1996.
- Dóka Klára: *Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében.* Agrártörténeti Szemle, 1982.
- Duby, Georges: *La revolution agricole médiévale.* Revue de Géographie de Lyon, 1954.
- Dunka Sándor: *A Tisza-völgy vízi története a szabályozások megkezdéséig.* In: *Széchenyi és a Tisza-völgy rendezése.* (Szerk.: Dunka S.–Fejér L.) Bp. 1991.
- Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza.* Bp. 1992.
- Enyedi György: *Környezet és társadalom.* Forrás I. 1987.
- Gunst Péter: *Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század – 1945)* Agrártörténeti Szemle, 1984.
- Haász Gabriella: *A Festetics-birtok erdőrendtartásából.* Kézirat. Szakdolgozat. ELTE BTK.
- Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában.* Bp. 1991.

- Hunfalvy János: *Az erdők befolyása az éghajlatra.* – u.ő: *Az Alföld folyóiról.* Budapesti Szemle, 1873 és 1885.
- Kaán Károly: *Az Alföld problémája.* Pécs, 1929.
- Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846)* Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest, 1975.
- Kovács Zoltán: *A folyamszabályozás hatása a népesedési viszonyok alakulására az Alsó-Tisza vidékén. Mérlegen a Tisza-szabályozás.* 1992.
- Makkai László: *A táj változásai.* In: *Magyarország története 1526–1686.* III. köt. (Főszerk.: Pach Zsigmond Pál) Bp. 1985.
- Oláh Mariann, Tóth János, Oláh János: *A denitrifikáció összehasonlító vizsgálata a Tisza völgyében.* Hidrológiai Közlöny, (78) No 5-6. 1998.
- Orosz István: *Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza-szabályozás.* In: *Mérlegen a Tisza-szabályozás.* 1992.
- Paládi-Kovács Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Bp. 1979.
- Pálóczi Horváth András: *A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkorkutatásban.* Imreh István: *A természeti környezet oltalmazása a Székely rendtartásokban.* Magyar Eszter: *Erdőgazdálkodás a 18. századi*

- Magyarországon.* In: Európa híres kertje. (Szerk.: Kósa L.–R. Várkonyi Á.) Bp. 1993.
- Pounds, N. J.–Parker, W. N.: *Coal and Steel in Western Europe.* London, 1957.
- Pölöskei Ferenc–Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja.* Bp. 1980.
- Rácz Lajos: *A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800)* Kecskemét, 1993. Kézirat.
- R. Várkonyi Ágnes: *A tanulékonyság képessége.* In: *A tűzvész tanúi.* Bp. 1995.
- Soós Kálmán: „Az kirohanó Tiszának árja...” *Árvízvédelem a Tisza mentén Ung, Szabolcs és Zemplén megyék találkozásánál a XVIII. században.* In: *Táj és történelem. Történeti ökológiai tanulmányok.* S.a.
- T. Mérey Klára: *Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700–1879)* Agrártörténeti Szemle, 1963.
- Széchenyi István: *Napló.* (Vál. szerk.: Oltványi Ambrus.) Bp. 1978.
- Takács Károly: *Vízépítések a régi Tóközben.* Kézirat. Szakdolgozat, ELTE BTK. 1998.
- Tonk Sándor: *Táj és ember az erdélyi Mezőségben a középkorban.* Korunk. 1994.

- Uszkay Mihály: *Tiszaháti népélet Bereg megyében.* (1846) In: *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* (Vál. szerk. Paládi-Kovács Attila) Bp. 1985.
- Vágás István: *Állami erő, érdekeltségi mozgalom, „vízügyi lobby” a múlt század Tisza-szabályozása mögött.* In: *Mérlegen a Tisza-szabályozás.* 1992.
- Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban.* Bp. 1991.
- Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Bp. 1979.
- Zsámboki László: *A kőszén-ismeret és kőszénfelhasználás kezdetei Magyarországon.* Miskolc, 1988.

1999

ALTERNATÍVÁK

MIÉRT SÍRT KEMÉNY JÁNOS?

Hadjárat előtt a hadvezér. Kemény János (1607–1662) kora legtekintélyesebb erdélyi politikusa, Bethlen Gábor neveltje és diplomatája, országos főkapitány, II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi vállalkozásának vezére – miután a tanács döntött, átment a másik szobába, az ablaknak fordult és „megkönnyezett”. Mivel előre látta a „szegény országnak romlását, pusztulását”. Csakhogy ezt a különös esetet a *Síralmas magyar krónikának kilenc könyvei* című munkájának ötödik könyvében a kortárs történetíró, Szalárdi János (1601–1666) 1662-ben írta meg.¹ Miután megtapasztalta 1657 katasztrófáját és következményeit. Kemény János pedig már nem élt. Megjárva a tatár rabságot, megvásárolta fejedelemnek, elesett a nagyszőlősi csatáján. *Önéletírásában* és hátrahagyott irataiban nyoma sincs ennek a sírásnak. Nem ír róla a tanácskozáson részt vett Bethlen János kancellár sem. A jól értesült Kraus György segesvári királybíró meg egyenesen úgy tudja, Kemény János biztatta a fiatal fejedelmet a végzetes hadjáratra.

Nagy reményekkel és elszántan indult Lengyelországba a költő-kortárs, Gyöngyösi István szerint is: Egyedül szerelme

miatt búsult. „Kardot köt Kemény is; ezek Generállya, / Közikben érkezik, rendeket vizsgállya, / Noha nem tetteti, de szívét bú állya, / Anna új szerelmét el-hádni sajnállya.”² Gyöngyösi művészi világában azonban a szerelem többjelentésű. Nála is, mint általában a reneszánsz és a barokk világ költőinél, rejtett dolgok közlésére is szolgál. A *Porábúl megéledett Phoenix* több száz strófájában, dokumentumok alapján az 1657–1662 évek erdélyi történetét beszéli el. Hadjárata kudarcba fulladt, hadseregével együtt fogságba esett, krími tatár kovácsok forró vasból vertek számára mázsás bilincseket, de Kemény Jánosnak szeme se rebbent. Közügyben csak egyszer sirattatja meg őt a költő. Már mint fejedelem, bízva a kereszténység szolidaritásában, a nyugati országok segítségével, a török ellen készültében, mikor 1661 kora őszén a császári generális cserbenhagyja: „Nehezen érzése Könyvet hoz szemében; / Hazáját el-hadni szánnya illy igyében.” (III/IV/72) De ott vannak az egykorú Kemény János énekek című versek közös sorai: „Vagyunk nagy rabságban / Keserves sírásban. // Sirassuk s jajgassuk / Minyájan magunkon...”

Megtörtént valóban, amit Szalárdi leírt? Ha egyszerűen a *Magyar krónika* igazságtartalmáról lenne szó, akkor sem könnyű

A KÉRDÉS.

Csakhogy a kérdés lényegében más. Nehéz megfogalmaznom. Nem azért, mert már annyi itt a kérdés, hogy Dunát lehetne velük rekeszteni. De az új kérdés kevés. Pedig ezek vitték előbbre a világot. Fele királyságom megér egy új kérdést! Ez a kérdés azonban nem új. Számolt vele Kölcsey és Vörösmarty. Feltette magában Szalay László és Mikszáth Kálmán. Tudta Ady, és tudta jól néhány huszadik századi magyar történetíró és irodalomtörténész. Sőt, ezen mindenki legalább egyszer elgondolkozhatott. Volt, akit fásulttá tett, másnak tartást adott, mint a büntelen halálraítéltnak, amikor meglátja a vérpadot. Volt, akit itt tartott, más meg emiatt nem lelte honját a hazában. Szekfű Gyulának annyira emlékezetébe vésődött matrózzruhas korában a Szent István ünnepén hallott 18. századi ének, hogy történetírói koncepciójába illesztette: „gyászos öltözetben teelőtted sírván...” Generációk vitték magukkal az iskolai szavalóversenyek pátoszával Petőfi versének leghálásabb sorait: „*Oh Rákóczi, kinek emlékére / Lángolunk és sírva fakadunk!* És az évvárókról a *Himnusz* képeit: *halálhörgés, siralom...! Kínzó rabság könnye hull árvánk hó szeméből...*”

Úgy emlékszem, először Benczédi Lászlóval fogalmaztuk meg magunknak. Hosszú, többéves beszélgetések során. Talán valamikor az ötvenes évek elején kezdődött, Várpalotán (ifjú történész barátom és kollégám hadnagyi ruhában kísért el öcsém látogatására, amihez akkor jókora bátorság és vagányság kellett), a rabtábor melletti sivár presszóban, mivel a politikai foglyok látogatását hirtelenül megszakították az örök, s rengeteg időnk volt a visszainduló vonatig. Levéltári kutatásainkból idézgettünk, jobbgylevelek, kiáltványok szavait, bujdosóénektöredékeket. Csupa panasz, könny és siralom. Véltük, ez jellemző a korra. Akkoriban, vagy inkább már a hatvanas években gyakran hallhattuk Kodály *Psalmus Hungaricus*ában Kecskeméti Vég Mihály 55. Dávid király zsoltárát, Rösler Endre legátóban énekelte a 16. századi szavakat: *csak sírókrívok nagy nyavalyámban*. Természetesnek tűnt, hogy az első magyar nyelvű történelmi mű címe is *Siralmas magyar krónika*. Szalárdi magyar krónikájában minden „*siralmas*”, a hadakozás, az esztendő, a jelenség, az idő. Az emberek „*siralmas könnyező szemmel nézték*”, ami történt, és „*siralmas énekkel siratják*” sorsukat. Közben nyilvánvaló lett, a bizonyítandóval bizonyítunk. Meg aztán a háborúk és

veszteségek évszázadaiban annyi minden más is történt: kertek, szerelmek, bölcsők, építkezések, megújulások, újrakezdések és túlélések. Miért lett nálunk mégis történelmi kulcsszó a „siralom”, a „panasz” és a „könny”? Történelmünk miért ezekkel a fogalmakkal, miért ezekkel a viselkedési formákkal vésődött generációk tudatába?

Érzékeny kérdés. Hatása kiszámíthatatlan.

1993. november 28-án Amszterdamban magyarországi Mária – II. Lajos király özvegye – emlékezetére rendezett nagyszabású, híres kiállításon rengeteg volt a látogató.

Ez az utolsó nap, hogy együtt látható a világ múzeumaiba szétszóródott rengeteg ékszer, drága bútor, festmény, kárpit s a sokféle fegyver. Szerettem volna alaposabban megnézni II. Lajos király aranyserlegét (nürnbergi munka, elefántcsont berakásaira együtt faragtak bibliai és antik jeleneteket), de sodort tovább a tömeg, azután összetorlódott az installációnál.

Kardokkal elkerített tér közepén fekete obeliszken a mohácsi tömegsír fotója. Függetlenül. Hófehér lábszárcsontok, csigolyák, karok, bordák, koponyák, ujjperecek. Körülötte német és angol szavak. Franciák, olaszok, arabok, talán kínaiak is, és még ki tudja, honnan

jöttek a látogatók. Ott állt az egész világ. Majdnem úgy, ahogy Vörösmarty látta. *S a sírt, hol nemzet sűlyed el, / Népek veszik körül / S az ember millióinak / Szemében gyászköny űl.*

Honnan ez a látomás? És miért is hittük, hogy csak értünk lehet könnyezni? Miért sajátítottuk ki magunknak? Határaink közé zárkózva és tájékozatlanul a világ könnyeiről? Hiszen a sírás egyetemes létállapot, nincsenek időbeli és nemzeti korlátai. A több kéziratos énekeskönyvben is fennmaradt a „*Siralmas volt nékem*” kezdetű 17. századi vers, amely általános emberi gondolatokat és érzéseket közvetít: „*Bánotim újulnak, / Siral mim nem múlnak, / Orcámruól könyveim foly nak, / Úgy tetszik,*

AZ FÁK IS SÍRNAK.”

Mikor kezdődött az emberiség kultúrájában a valóságos és a szimbolikus sírás, ez a kettős értelmű játék? Lehetetlen megmondani. Áradnak a természet könnyei, mióta ember él a földön. S már a történelem előtti időkben tudták, nem jó az embernek egyedül sírni. Az ősi mítoszokban a fák, völgyek, erdők, a folyóistenek, de még a kősziklák is átveszik

az ember felindult lelkiállapotát, amikor csak a sírás fejezheti ki a szóval ki nem mondhatót. Az antikvitásban az istenekkel játssza az ember ezt a különös kommunikációt. Az ókortól pedig a könnyek árja megállíthatatlan. Jelentéstartalma nagyon gazdag és korszakonként változó. A görög világ, az Ó- és Újszövetség példái az adott kor gondolatrendszerében újabb és újabb tartalommal telítődnek. A középkorban patakszanak a könnyek.

A keresztény világban a vallásos sírás a 11. században tűnik fel mint fájdalom a bűnök miatt és a bűnbánat megnyilvánulása. Azután a 12–13. században előntik a szemeket az élet fájdalmai, a megbocsájtás, együttérzés, az öröm, a szeretet és a megváltás könnyei. Amint kimutatták, ebben már az egyház tudatos törekvése érvényesült, hogy kialakítsa a keresztény társadalom arculatát.³ Az új érzékenység tanúsítója egyházi költészet – a liturgiához kapcsolódó himnuszok és a mise változó részében a sequentiákhoz tartozó planctusok sokasága – gazdag érzelemvilág dokumentuma. Latinul, egymásba itatódva dallam és szöveg, a „nemzetközi nemzet” közös siralma a megtisztulás, jobbulás, a megváltás, az új ember megszületésének jelentésével gazdagodik. A szimbolikus

„együtt sírás” új dimenziókban tűnik fel. A szentek nemcsak sírnak a világ bűnei miatt, hanem magatartásukkal, szenvedésükkel sírásra készítetik a földi halandókat. És viszont. Folytatódnak az ősi kommunikációk a konkrét és az elvont szférák között. Új szellem, új elvárások összefüggéseiben.

Érzékletesen fejezi ki az égiek és földiek kölcsönös részvétét a 13. századi ferences olasz költőnek, Jacobus Tuders de Benedictisnek (1230–1306) tulajdonított híres himnusz, a *Stabat mater dolorosa* Babits Mihály fordításában: „*Van-e oly szem, mely nem sírna / Krisztus anyjával s e kínra / hidegen pillantana? / Aki könnyek nélkül nézze, / hogy merül a szenvedésbe / fia mellett az anya? // Jámborul hadd sírjak véled... // Oszd meg vélem könnyedet!*”

A modern Európa születését általában a reneszánsz és a reformáció világához kötik. Hozzávéve a kora újkor olyan meghatározóit, mint az anyanyelvi kultúra, a nemzetállamok kialakulása, a tűzfegyverekkel viselt háborúk, a béke új értékrendje s a török, a pogány világ feltartóztathatatlan térhódítása. Vizsgálva ezeknek az évszázadoknak az általános, egyetemes mentalitását, úgy tűnik, az új világ könnyek között született. Átalakult az idő

fogalma. Megtervezhető lett a holnap, s a siratnivalók között feltűnt a jövő. A reneszánsz az egyéniséget a világmindenség középpontjába helyezvén az ókor és a középkor sírás-kultúráját új tartalommal telítette. Világszemléletében a könny, ami az egyik őselemmel, a vízzel azonos, új jelentőséget nyer. Most válnak általánossá a sírás szinonimáiként a „kiapadhatatlan forrás”, a „kút”, a „patak”, a „folyó”, a „hömpölygő áradat” és a „végtelen tenger” képzetei. Valamennyi általános gondolatforma, toposz lesz. Sokat idézett példák – Ovidius nyomán, vagy más közvetítéssel – Orpheusz keserve, a krétai királyleány siralma a tenger partján a hűtlen Thészeusz miatt, s a szeme árával folyóvá változó Byblis sírása.⁴ A mentalitásváltás sokrétű. Egyéni érzékenység, világértelmezés és közösségi szolidaritás területein alig követhető. Forrásvidéke akár Petrarca költői világában is fellelhető. Szonettjeiben ömlenek Ámor könnyei: *„Sírjatok, asszonyok s veletek Ámor; / sírjatok szeretők minden hazában”* (XCII. Weöres Sándor ford.). Értelmük ambivalens, lehetnek az új élet szimbólumai: *„Mert jól tudod te: én könnyekből élek”* (XCIII. Nemes Nagy Ágnes ford.). Sír a Nap és sír a Föld. Mária, a Mater dolorosa napba és fénybe öltözött asszony lesz, *„Szűz, irgalom virága, / hogy*

Éva siralma örökre váljon... // Szűz, mennyi könnyet ontottam hiába,... // üdvös könnyet tölts fáradt homlokomba, / istenfélő legyen végső sírásom, / ne földi szennybe pergő, / mint egykor első, balga zokogásom” (CCCLXVI, Weöres Sándor ford.).
Megjelennek a nagy jövőre tekintő példák: a zokogó Róma és az *Itáliában* a siralom a háborúk verte szülőföld miatt, hogy nyerjen békét és nyugalmat.

A reformáció az anyanyelvre fordított Bibliával és történet szemléletével adott új kifejezési formákat a lelki felindulás, veszteség, fájdalom érzéseinek. S ami nagyon fontos: új hangnemben szólaltatta meg a részvét, a szolidaritás igényeit. Az Ószövetség és a zsoltárok példái, képi világa s szókincse most fogalmazza anyanyelveken az addig nem tapasztalt ellentétekbe forduló Európa népeinek közös élményeit. Elhúzódó háborúk, éhínségek, járványok, eltűnt biztonság – van elég siratnivaló – a közösség bűneinek büntetései. A humanizmus és a reformáció közös művei a zsoltárparafrázisok és protestáns psalteriumok – a francia Theodore de Bèze (1519–1605), a német Ambrosius Lobwasser (1515–1585), a lengyel Jakub Lubeczkyig – a 16. század második felére nemzeti nyelveken fogalmazzák meg az Ótestamentum siralmait. A délszláv Marko Marulić (1450–

1524) műve, az *Imádság a török ellen (Molitva suprotiva Turkom)* még jóval Mohács előtt keletkezett. „Távoztasd, Istenem, tőlünk el ez ostort, / s a pogányok ellen fordulj haragostól. / Hozzád esedezünk sírván, panaszkodván, ... // Nézz a sírva esdő szomorú anyákra, / méhük ha nem meddő, fiuk rabszój várja.” (Tótfalusi István ford.) Két évszázadon át azután egész Európában hangzanak hasonló imák, hogy összefogásra, a bajba jutottak megsegítésére, közös cselekvésre késztessek az egymás ellen acsarkodó keresztény országokat.

A humanizmus a pogány török világtól sem tagadta meg a könnyek adományát. Antonio Bonfini írja a török szultánról – Heltai Gáspár fordításában idézem: „*Mikoron Mahomet császár meghallotta volna az Hunyadi Jánosnak halálát, mindjára lesüté a fejét, és a földet kezdé nézni sokáig. Annak utána sírni kezde, és monda: Világ kezdetitől fogva ennek mása nem volt a fejedelmek között. Nem győzek eleget bánkódni rajta, hogy immár soha bosszút nem állhatok rajta a nagy szöméremért, kit rajtam művelt, és a nagy kárért, melyet tött énnekem.*” (XVIII.) Ezek a könnyek nem az együttérzés, a bánat vagy a megbocsájtás könnyei. Mahomet császár mérgében sírt, mert elveszett az édes bosszú, az, akin kitölthette volna – egyszerűen megszökött előle, s már nincs, akit legyőzve

bizonyíthatná saját nagyságát. Az pedig már zseniális történetírói fogás, hogy Bonfini a török császár sírásával, a pogány könnyekkel, abszurd módon és többszörös áttétellel a keresztény bajnokot dicséri.

A sírás a kommunikáció változatos formája, a közviselkedés, a kultúra, a politikai mentalitás, a köztudat megnyilvánulása. Különböző műfajokban. Konkrét képek, elvont képzetek, allegóriák, szimbólumok sokféleségében. Mint állandó megnyilvánulása az emberi magatartásnak. Újabb és újabb tartalommal telítődnek a korszakok, eseménysorok rövid távjain. Az idők során egymásra halmozódnak, s kialakulnak a jelenségek hosszú távú, történelmi alakzatai. Két évszázad meghatározó műfaja lesz például a „panasz”-vers, -ima, -kiáltvány.⁵ Erasmus megírja a béke panaszát (*Querela Pacis*), Ursinus Vellius, a bécsi-krakkói-budai humanista körrel is szoros kapcsolatot tartó császári történetíró, majd az 1532. évi török támadás fenyegetettségében a *Querela Austriae*-t, s öt év múlva a körmöcbányai eredetű szász, Paulus Rubigallus a *Querela Pannoniae*-t. A harmincéves háborút cseh és német *Panaszénekek* sora kíséri. Valamennyi országos létállapot kifejezője. Már nemcsak a fák, az istenek és az emberek

sírnak, sír a meggyötört táj, a város, az ország. Jeremiás lesz a 17. század legismertebb szerzője, *Siralmaid* az antik istenekkel együtt idézik. 1642-ben és 1644-ben *Anglia könnyei* (*England's Tears*) a háború és az elveszett béke miatt omlanak. Skócia a 18. század elején régi királyságát és privilégiumait siratja.⁶

Isten és a szentek szerepét veszik magukra a hatalom képviselői, ők sírnak alattvalóikért és viszont. Az új államforma, az abszolutizmus képviselői elvárják, hogy az alattvalók könnyes szemmel folyamodjanak a trónhoz. A teátrális kivégzések forgatókönyvéhez tartozott, hogy a bűnösök zokogva dicsérjék a kegyes uralkodót, mert elengedte a mellékbüntetést, s nem csapja le kezüket a hóhér, mielőtt könnyárban vallva meg bűnösségüket, a tőkére hajtánák fejük. Vannak horvát és lengyel könnyek, és szólnak India könnyeiről. Whig siralom hangzik, és lamentációt intéznek az angol parlamenthez. Mint különleges kifejezési formát felhasználja a propaganda, és élnek vele a politikai válságok idején fellángoló pamflet-harcokban. A Corneille *Cidjét* játszó párizsi színpadokon is ömlenek a könnyek, s a szalonokban nem maradhat szem szárazon, ha ki tudja hányadszor is szóba kerül Orpheusz és

Eurüdiké sorsa. Sőt, az új-angliai, amerikai telepesek mentalitását is áthatják Jeremiás könnyei. Jézus „sziklákat hasított, azok könnyé olvadtak.”⁷

Mikor kezd sírni Európa? Mikor tűnik fel ez az országok és népek kölcsönös szolidaritását kifejező képzet? *Európa könnyei a jelen háború miatt* – az 1700-as évek elején elhangzott angol egyházi beszéd a spanyol örökösödési háború miatt elvesztett békéért szól.⁸ Isten báránya, vedd el a világ könnyeit, és adj nekünk békét!

Nyilvánvaló, a „siralom” és „könny” képzetek általánosan jellemzőek az európai érzelmvilágra. Egyetemes kifejezési formák. Egyetlen nemzet sem sajátíthatja ki magának. Igaz, a korszakok, vallások, világfelfogások, a különböző nyelvi kultúrák, az egyes országok történelmi hagyományai és léthelyzetei eltérő tartalmakkal és jelentésekkel itathatták át. Babits kifejezésével nemzeti ízekkel és zamatokkal vagy Balassitól kölcsönözve:

SIRALMAS SZÉP SZÓKKAL.

„*Valék siralom-tudatlan. // Szemem könnytől árad...*” első ismert magyar versünk a 13. században keletkezett, könny

szavunkat az urali korból hoztuk; a siratóének a magyar líra legősibb eleme. Címét századunkban kapta, felfedezése idején, 1922-ben. Az *Ómagyar Mária-siralom* helyét Keresztury Dezső a *Stabat Mater* mellett jelölte ki. Horváth János megállapítása pedig – úgy vélem – nemcsak a magyar műköltészet kezdeteire, de általánosabban a mentalitásra is érvényes: „naiv magyar forma és európai érzelmi műveltség biztos meleg kézfogása”.⁹

Mennyiben tudta a magyar társadalom saját élményeit ebben az új érzésvilágban megfogalmazni? Milyen eredeti elemeket adott az újkori Európa gazdag könnykultúrájához?

Mohács évszázadában a tudomány s a diplomácia nyelve a latin. Mégis gyorsan befogadva a reformációt és meghonosítva annak valamennyi irányzatát, az országvesztés, otthontalanság, megosztottság élményeit – amint többen is megfogalmazták – talán itt zengték leghangosabban és legváltozatosabban, anyanyelven, az ószövetségi zsidó nép sorsával azonosulva.¹⁰ A 16. század közepétől a zsoltárfordítások, parafrázisok – Heltai, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely, Bogáti Fazakas Miklós, Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert és Rimay János művei – az anyanyelv és a gondolat szerves egységében tanították a

magyar társadalmat, hogy megfogalmazza és értelmezze, ami vele történt. Egyetemes fogalomrendszerben kaptak hangot az új életérzések. A siralom kommunikáció. Égiekkel, szomszédokkal, a távoli világ nemzeteivel, s mindenekelőtt önmagukkal. Igény, hangos követelés a változásra. A pogány török nemcsak az országot, hanem a természetet, s így az egész világot pusztítja. A *Sok nyavalyák ez világon nyomják mi vállunkat* dallamára, Bogáti Fazakas Miklós magyarításában ismert 74. zsoltár szavaival: „...mint egy fenyőerdőt, házadat úgy vágja...” Szenci Molnár Albert 42. zsoltára tömören fejezi ki a könny ambivalenciáját – hogy egyben az élet táplálója is: „*Könnyhullatásim énnekem / Kenyerem éjjel nappal.*”

Balassi Bálint legismertebb istenes éneke, a *Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét* két strófája is tanúsítja, hogy a magyar nyelv milyen képi gazdagságú és meglepő szókapcsolatokra képes: „Az te szódat, tudom, mihelyen meghallhatja, / Ottan szent nevedet, mint atyját, úgy kiáltja, // Kiterjesztett kézzel, sűrű könyves szemmel / magát reád bocsátja. // Legörögvén könyve orcáján, úgy megkövet, / Magad is megszánád, látván, mely keseredett, / Mert zokogásokkal, siralmas szép szókkal / Kér fejének kegyelmet”.¹¹

A „siralmas szép szavak” önmagukban is feszültségoldók. Az ősi hitvilág homályos elemeiből, siratók, középkori himnuszok töredékeiből generációkon át összecsiszolódott archaikus népi imák – az etnopszichológia tanúsága szerint a szegények, öregek, a társadalom szélére szorult, kitagadott, kirekesztett és elesett emberek körében – megnyugtató hatásúak. Asszociációs erejükről keveset tudunk. Az Európa-szerte sokat idézett „Jeremiás siralmai” hol az eljövendő pusztulás előjeleit, hol a prófétáit megölő nép ostobaságát, hol a védelmet nyújtani képtelen uralkodó vakságát, vagy a *változtasd meg életed* kényszerét asszociálták. A zsoltárok erősen kommunikatív jellegűek, kitágíthatták a gondolkozás határait és a lelkierő forrásai lehettek: „Megszámlálta futásodat / Följegyezte siralmadat / Mind felírta nyavalyádat / Úgy viselte nagy gondodat” – olvasható Németi Ferenc tokaji kapitány 77. zsoltárában.

Ezt a gazdag nyelvi kifejezési világot a katolikus reform eszmék és a barokk stílusban megfogalmazott szövegek fejlesztik tovább. Pázmányt tartják a *Cantium de Magna Hungariae Regina* himnusz szerzőjének. A latin szöveg alatt Balassi-énekek szavai futnak. Mária nem a fájdalmas, hanem a győzelmes anya, a „Domina mundi – Világ úrnője”,

„Torques aurea – aranyos násfa”. A könny metamorfózisai: „fumi virgula – föllengő pára”, „nectar caelicum – egek nektárja”, „jubar effusum – fények patakja”, „fons laetitiae – vígság forrása”.

(Babits fordítása). Egyházi és világi énekek sokasága tanúsítja, hogy az anyanyelv könnyedén és eleven kifejezőerővel közvetíti a könnyek jelentésváltozásait. Többek között a középkori szimbolikát a megváltásról: „Könnyhullásban szemeim estek, / Eget földet véremmel festek. // Mély sebekkel teste virágzott, / Két szeme sirástúl ázott.” (1602) Megindítják a kösziklát; szólnak a madarakkal; új életre segítenek, mint az 1638-ban Váradon írt *Cantio flebilis* sorai „Siralom patakján hamar által mennyi, / Megdicsőült testben akarok öltözni.” Kialakulnak a toposzok. Sortöredékek, strófák kerülnek át zsoltárból rabénekebe, szerelemdalokból bujdosóénekekbe. Szókapcsolatok, képi kifejezések oda-vissza. A közízlés és lelki igény megszabta motívum-vándorlásról még nagyon keveset tudunk. A „Siralmas hattyú Neander partján” kezdetű sablonvers több változatban, sok mással együtt a következő évszázadban is továbbél. Gyöngyösi szinte tobzódik a „siralmas szép szavak”-ban. Anna szerelme

hazatért a tatár fogságból, s a könnyek örömeire változnak:
„Nem állják már Könyvek meg-törült szemeit, / Indusi
Gyémántnak látnád ott köveit, / Kedves ragyogással
jáczeni fényeit / Mosolygások lakják a sírás helyeit.”

A magyar nyelvű ország-síralmak a külföldiekhez képest tömörek, egyszerűbbek, mint a latin, olasz, német heroidák. A személyes élmény és közvetlen tapasztalat hitelesíti és eredetivé teszi a lecsiszolt nemzetközi gondolatformákat. A kommunikáció rendkívül változatos. Bornemisza Péter az országot szólítja meg, s székvárosa elvesztését egyéni sorsában megélve fejezi ki: „Síralmas énnéköm tetűled megválnom, / Áldott Magyarország, tőled eltávoznom. / Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom?!” Isten és az ország között az énekes közvetít egy 1590 táján a török hódítás ellen segítséget kérő versben: „Panaszát, Úristen, mi szegény hazánknak / Hallgasd meg síralmát jó Magyarországnak.” Rimay János viszont a „Legyen jó idő” nótájára írt híres versében felszólítja, hogy sírjon együtt az egész „megromlott és elfogyott magyar nép”: „Ó, kedves nemzetem; hazám, édes felem, / Kivel szerelmetes mind tavaszom s telem, / Keseregj, sírj, kiálts Istenedhez velem.”¹² A megszemélyesített Magyarország ugyancsak egyetemes

képi rendszerben szólal meg: gyermekét sirató anya, gyászba öltözött nő, ruháját megszagató, haját tépő, megcsonkított asszony Európa-szerte jól ismert alak versekben és festményeken. A természeti tájaival együtt síró Pannoniát talán legszebben a Germánia lamentációját előadó Reusner Nicolaus több száz soros latin művében olvashatjuk: küszöbön a török pusztító serege „Sírva növelje ezért Iszter atyánk a vizét.” (Csonka Ferenc fordítása) A magyar országsiralmak egyik sajátos vonása a bibliás hang, a gyülekezeti énekek hangulata: „Sírjatok szemeim, / Folyjatok könnyeim, / Keserves bánatom / Zengjetelek siralmim.” Többnyire hadi eseményekhez kapcsolódnak. A város-siralmak külön vizsgálatot kívánnak. Megcsontosodott előítéletek legyőzése szükséges, hogy tudatosodjék: nem köthetők egyik vagy másik vallásfelekezethez.

A siralmak megszólalnak az ország más nemzetű lakóinak anyanyelvén is. A *Zialostná píseň o Krajine Uherskej* a 18. század elején ugyanúgy sírásra szólítja fel az egykor vidám, de most megszomorodott országot, mint a 16. századbeli magyar énekek. Országos és személyes állapot átítatja egymást. Így például az elűzött sárospataki kollégium sorsa

összemosódik az ország sorsával az ismeretlen szerző *Sírsz Magyarország* című versében (1671–1680). Ha igaz a *Maga siralmas sorát kesergő Magyar Thalia* című ének értelmezése, akkor az országot megszemélyesítő nőalak színpadon is megjelent a 17. század végi Duna-tájon. „Halljátok meg zokogását / Magyar Thalia siralmát.” Iskolai előadáson vagy vándorkomédiások ajkán hangzott fel? Nem tudjuk. Az alvó poétákat a tatárok dúlta Erdély siratására felszólító ének motívumai egy évszázad múltán a madéfalvi veszedelemről szóló versben is megjelennek: *Siralom pataka / Mely nagyott arrada / Melynek arradása / Erdelyt által foja.* (folyja).¹³ Ezek a siralmak is, miként másutt Európában, adhortációs jellegűek. Vegyék észre a bajbajutottat, cselekedjenek érte.

A prózai siralmas panasz sokkal kevesebb, mint a vers és az ének. Ezek a latin diplomáciai előadások, magyar országgyűlési beszédek, prédikációk elemeiből alakították ki a politikai publicisztika érvrendszerét. Tartalmuk változatos. Tájékoztatnak és programokat fogalmaznak. Külön szólnak a protestánsok és a katolikusok. Védik a rendek kiváltságait, bírálják a Habsburg-kormányzat politikáját. Gazdasági önrendelkezést kívánnak,

lelkiismereti szabadságot, a szegénység védelmét s a török ellen hatékony fellépést. Országos érdekeket fogalmaznak meg. A kiáltványok visszatérő motívuma, hogy az özvegyek és árvák siralma ostromolja az eget. Kemény János 1661 januárjában *Ó siralom! ó könnyhullatás!* felkiáltásokkal minősítve a törökök erdélyi pusztításait szólítja fegyverbe a lakosságot. Különös, hogy a klasszikus magyar kiáltvány, A *török afium ellen való orvosság* szövegében viszont nincs könny és nincs siralom.

Korábban már írtam róla, hogy az *Adriai Tengernek Syrenaia* (1651) kötetben a lírai versek és az *Obsidio Sigetiana* milyen szuverén módon ötvözik az antikvitás és a középkor könnyszimbolikáját. Hogyan tömöríti és értelmezi át Zrínyi Ovidius történetét, a testvérbátyja iránti szerelme miatt hulló könnyeivel folyóvá változó Byblisről. Kiváló irodalomtörténeti elemzések mutatták ki, hogy Ariánna sírása allegorikus forma, Zrínyi személyes vallomása. „Adria tengernek fönnforgó habjai / Vajjon oly nagyok-é, mint szemem árjai? // Mennyiszer könyvemmel ezt az sebes Drávát / Árasztottam, s neveltem haragos árját, / Most is könyveimtül forgó örvényt forgat...” Első látásra, az antikvitás történetének olvasatában szerelmi sírás. De a 17.

századi viszonyok összefüggésében más is. Ismerve a korszak szimbolikus kifejezési formáit, meg számba véve, hogy a verset Zrínyi jól megszerkesztett kötetében közvetlenül a *Szigeti veszedelem* után helyezte el, s visszautal benne az eposzra, bizonyos, hogy többről van szó. A fejét, mellét ütő, haját szaggató Arianna olyan, mint a Márssal társolkodó murányi Venus (1664) első részében a háború allegóriáját ábrázoló zokogó, ruháját tépő, kétségbeesett női alak. Mint a határvidékké süllyedt, állandósult háborúság és belső ellentétek, acsarkodások sújtotta haza-jelkép.

Az elit politikai viselkedési kultúrájára jellemző, hogy a nádor könnyek között kért a vármegyei nemességtől önmérsékletet az 1662-i országgyűlésen, 1664 elején pedig körrendeletben szalmaláng lelkesedés helyett elszánt cselekvőkészséget. Ónodon, az 1707. évi országgyűlés naplója szerint a fejedelem könnyekkel szemében tiltakozott az adómentességhez ragaszkodó nemesi csoport vádjai ellen. Ez nem csak magyar mentalitás ekkor. Lobkowicz herceg sírására Benczédi László talált rá a bécsi francia követ jelentésében. XIV. Lajos gratulációját adta át a követ a császári titkos tanács elnökének a Wesselényi-szervezkedés felszámolása alkalmából. Az éppen

gyengélkedő első miniszter felült betegágyában, szemét elárasztotta a könny, s hálálkodva megcsókolta a király levelét. Ez – úgy tűnik – kordivat. Heinsius, a holland államtanács elnöke is sírva panaszkodott III. Vilmos angol királynak, amikor 1701-ben a francia hadsereg betört az ország déli határain, és félt, hogy elveszti egész haderejét. Természetes tehát, hogy a bécsi angol követ, Lord Stepney 1706 nyarán londoni jelentésében szükségesnek vélte megemlíteni: a magyar konföderáció békebiztosai sírva vették át tőle a békekötést elutasító császári végzést.¹⁴

Vitathatatlan, hogy a 16–17. századi Magyarországon a társadalom különböző rétegei egyetemes fogalomkinccsel fejezték ki felindult érzelmeiket. Az egyéni intim világból egyetlen példa: Kamuthi Kata levele férjének 1645 elejéről. Örül, hogy végre terhes: „édes lelkem, bizony ennyi kevés üdöre ugyan felettébb nagy vagyok, édes szívem, az én istenem talán az én sűrű könnyem hullásával való keserves imádságomat hallgatja meg, amint magam kértem, hogy csak adjon Isten, bátor kettő legyen.” S az országos viszonyok miatt a Zrínyit sirató gyászverseket *Lacrymae Hungaricae* címmel adják ki Londonban az ott élő magyar kör tagjai, a Comenius révén Samuel Hartlibbal, az Invisible

College híres puritán személyiségevel is kapcsolatban lévő sárospataki származékok, Jászberényi Pál és társai. A cím természetesen illeszkedik az akkori nemzetközi mentalitáshoz. A nagy tűzvész után a hamuba merült várost jellemző vers címe: *Londinenses Lacrymae*.¹⁵

Szalárdi minden bizonnyal az általános mentalitást követte. Különben aligha írta volna: Váradot a török nemcsak Magyarországnak, hanem „egész Európának megsirathatatlan kárára” foglalta el. Könyvét nemzetközi tájékoztatásul is szánta. Magától értetődő lehetett számára, hogy a „siralmas” jelzőt használja, s Kemény Jánost is megkönnyezteti. Csakhogy a mentalitás gyűjtőfogalom. Tartalma sokrétű. Mindig többértelmű. Az egykorú közlések eredeti jelentéséhez hozzátartozik az asszociációk köre, az, ami minden viselkedési formában a lényeg, számunkra –

REJTETT ÜZENET.

Szalárdi „siralom” fogalmának, s ezzel Kemény János sírásának eredeti tartalmát a mű szerkezete és – ellenpróbaként – a szó konkrét, egykorú magyarázata világíthatja meg. Kép és szó még kölcsönösen kiegészíti

egymást: program, jelkép, kifejezési formák a képzőművészetben és az irodalomban tágas egységet alkotnak. Szöveg és környezete egymást is meghatározza.

Gyöngyösi István gondolatai rokonságot mutatnak, mondjuk, Luca Giordano (1634–1705), a Velencében is dolgozó itáliai barokk művész *Medici apoteózisa* (1682–1683) festményén megfogalmazott eszmékkal. Kiderül már a hosszú, részletező címből is: „...*Kemény János ...a török ellen viselt hadi dolgainak és végre Hazája mellett Vitézül letett életének Halála után élő emlékezet*”. – A mű civilizációs szintjét többek között a „könnyel írt levél” – a *Szigeti veszedelemben* is megtalálható – képzete fejezi ki.

A reneszánsz világkép gondolatformái tovább élnek a barokk művészi kompozíciójában. Ilyen például az uralkodói és főúri rezidenciák falait borító velencei, francia és németalföldi kárpitokon is gyakori kép, Vulcanus műhelye. Giordano éppen 1660 körül keletkezett festményén a ségédeivel izzó vasakat kovácsoló Vulcanus tüzes világa jelképezi, hogy küszöbön a háború, mert a kép előterében Venus, a kor gondolkozásában a béke szimbóluma, nem tudja visszatartani Mars hadistent. Gyöngyösi elbeszélésében a tatár kovácsok munkájának leírása sok

tapasztalati elemet is tartalmaz – amint erről *A rejtőzködő Murányi Venus* lapjain írtam. A mű szerkezetében és gondolati összefüggéseiben a Vulcanus képi toposzt idézi fel, és a háború, a készülő katasztrófa előrejelzése. A tatárok erdélyi betörésének tragikus részleteiről rengeteg forrás tájékoztat. Gyöngyösi viszont apokaliptikus látomásként foglalta össze. Ilyen lehet az atomháború: „Égtek a bévetett mezők termésekkel, / Égtek a termő fák edgyütt gyümölcsökkel, / A szép szőlő hegyek égtek a kertekkel / Égett erdő, mező, hegy, völgy nagy tüzekkel” (II/VIII/3). Elszabadul a tűz, felborul a négy őselem egyensúlya. Gyöngyösi művészetében az a többlet, hogy Erdélyország sírását a négy őselem egyensúlyának megbomlása kíséri. A ruháját megszagató, haját tépő, szeméből patakokat árasztó Erdély sírásra készíti fiait is, és Kemény János, a hadvezér hivatott helyreállítani a világ egyensúlyát. Gyöngyösi a síró Erdélynek politikai programot ad: „Így noha Erdély is sok kárát sirattya, / De azok közt Keményt leginkább óhajtja” (II/I/54).

Történeti munkáról és nem költői alkotásról lévén szó a *Siralmas magyar krónikában* Kemény János sírása a mű szerkezetében teljesen mást fejez ki. Ezt mindenekelőtt a

„siralom” fogalmának magyarázata világítja meg a mű kilencedik fejezetében. Ezt viszont nem a historikus írta.

A kilencedik könyv két prédikáció. Valójában, tartalmát tekintve államelméleti eszmefuttatás. Medgyesi Pál (1605–1663) fejedelmi udvari lelkész műve. II. Rákóczi György kormányának kemény kritikája. Jeremiás siralmainak egy-egy passzusát kifejtve a jó kormányzás követelményeit adja elő. A „siralom” fogalmát pedig világosan és eredetien határozza meg. Értelmezése szerint a siralom „a valóságos öröm ellentéte. Siralmas ország az, amelyet rosszul kormányoznak.” Ahol szokás *„a mások igazságának elferdítése, elnyomása.”* Ahol hiányoznak az okos tanítók, és nincs jó magisztrátus. Idézi Salamont: *„kedvesek legyenek a királyok előtt az igaz beszédek és az igazmondót szeresse a király.”* A rossz kormányzás bűneit kilenc nagy gondolatkörben foglalja össze. Ezek többek között a pártoskodás, igazságtalanság, elbizakodottság, kevélység, hálátlanság, a törvények megvetése. Különösen két bűnt ismertet nagy gonddal és részletességgel. Ez a szociális érzéketlenség és az értelmiség megvetése. *„Pénzen adták el az igazat, a szűkölködő szegényt egy öltősarún; sietnek e földön a szegénynek fejére, a nyomorultaknak*

igazságukat elfordítják. De melyek a szegényeket, és e földnek szűkölködőit benyelték vala.”

Az értelmiségre több kifejezés van: jó tanítók, okos tanácsosok, a józan tudomány művelői, a haza szolgálatjára hasznos, látott-hallott emberek. Elvész a nép, megromlik az ország, ha *„az igazmondó s nem kedvező tanítók elfogynak és a kedvkereső hízelkedők veszik körül a gondviselőt.”* Az ország romlásának Medgyesi Pál szerint az az oka, hogy *„nem tűrhetvén el a józan tudományt... Betört sok úttal az igazmondó feje, szájok a sok gyalázatoktól s veszedelmektől való félelem miatt bedugódott! ... A jó tanítók, s egyéb tudósok rész szerént elhalónak, rész szerént bedugaték szájok, s a sok becstelenséget nem tűrhetvén, elcsüggedének”.* Jeremiást idézve *„Úgy maradtak, mint a gyámoltalan árvák, hogy még a vizet is áron vötték”.* Majd elhangzik az akkoriban Zrínyi tollán is megfogalmazott, majd azóta többször ismételt kijelentés: ne siránkozzunk. *„Mert ha nem tom mennyi időt töltünk is a mi magunk... megjajgatásában, és sűrű könnyhullatásainkkal nagy vizeket árasztunk is, azzal kárunkban semmi meg nem fordul”.* Ne az legyen bánatunk fő oka, hogy rettenetes nagy romlásba estünk, hanem az okot kell megkeresni. A siralom ebben a felfogásban diagnózis. Az országot rosszul kormányozzák,

megvetik a józan tudományt, elfogytak az értelmes emberek.

Medgyesi Pál, a magyar puritánok legjelentősebb személyisége, német, holland és angol egyetemeken tanult, s többek között a fordításában megjelent nagy hatású puritán mű (Lewis Bayly *Praxis pietatis*) hat kiadást ért meg. Prédikációi szinte tobzódnak a siralom, jaj, könny kifejezésekben („Ötödik jaj és siralom”, „Sok jajokba merült magyaroknak siralmi”). S további vizsgálatoknak kell majd eldönteniük, hogy mennyit vett át a 17. századi nemzetközi puritán írások szókincséből (tear, cry, lament, lamentable). Mennyiben kerültek át koncepciójába Samuel Hartlib és Comenius eszméi, a társadalom és kormányzat megújulásában a tudománynak és a nevelésnek döntő szerepet szánt gondolatok.¹⁶

Szoros szellemi kapcsolatát Szalárdival régen tisztázta a szakirodalom. Mennyi része lehetett a magyar krónika kilenc könyvre osztott szerkezetének kialakításában? Még nem világos. Bizonyos viszont, hogy volt hatása a krónika szemléletére és koncepciójára. Az értelmiségre, tudományra, erkölcsre helyezett hangsúlyok egyaránt a kor puritán felfogására vallanak.

Kemény János sírása megszerkesztett sírás. Kommunikációs jellegű. Átutal a kilencedik könyvre, az pedig visszajelez az ötödikre. Akkor történt, amikor a fejedelem már eldöntötte, hogy a svédek oldalán indít hadjáratot Lengyelországba, de a tanácsban még megkérdezte: „*a tatár chámnak mindenestül mennyire való ereje lehetne?*” – Egy fiatal tanácsos felelt – „*Tatárországnak, úgymond, kegyelmes uram, talán csak a kutyáit nem tudhatom, mennyi, de tatár chám, ha derekasan minden erejét felveszi is, minden népével is alig telhetik huszonötezer emberre.*” A jelenet lényegét tekintve félelmetesen emlékeztet a mohácsi csata előtt lezajlott tanácskozásra. Ahogy a halál torkából megmenekült Brodarics István leírta. Csak ott heves vita zajlott, és pontosan közölték a király kérdésére: ők húszezren vannak, a török háromszázezer, de az ellenség fegyvertelen és gyáva, „*kézben van már a győzelem*”, s a döntés okai között a katonák „*csodálatos és hihetetlen és szinte már fatális lelkesedésé*”-t is említették. Itt viszont senki sem vitatta a hetvenkedő kijelentést. „*Melyet az elmés, okos úr, Kemény János meghallván, az fejedelem elől más házba fordulván, ott egy ablakban nagy könnyezéssel megsírt vala, a szomorú jelekből általlátván az ifjú, hízelegő, tudatlan emberek miatt a szegény*

országának romlását, pusztulását származni.” Majd mintha a kilencedik könyvet olvasnánk, elmondja, nincs nagyobb veszedelme az uralkodónak, mintha hízelgő tanácsosok, a maguk érdekeit hajszoló „udvari hősök” veszik körül. Végül a távolabbi okokat sorolja. Nem ismerik történelmüket. „A mi nemzetünk között eleitől fogva melly káros dolog lött volna, hogy a meglött dolgoknak megíratása csak semmibe hajtottak volna.” A külföldi történelmeket nem fordítják le, Thuróczyt nem olvassák, a „közönséges jóért, a haza épületiért” megírt művek, így Heltai Gáspár Bonfini-fordítása is a „*pad alá hajíttatván, a porban hevertetnek.*” Ezért nem ismerik a geográfiát, a cosmográfiát, nem tudják felmérni reálisan helyzetüket, nem számolnak a török hatalmas erejével. A „*tudatlanság minémű kárára volt a polgári társaságnak, ha másuvá nem megyünk is példát keresni, imhol a siralmas példa!*” Miért nem mondott ellent, ha tudta, hogy veszteni fog? Miért nem tett semmit, ha előre látta? Mert már késő volt megfordítani a dolgok menetét, adja meg a választ a historikus.

Szalárdi *Siralmas magyar krónikája* több mint egy évszázadig várt a nyilvánosságra. Pedig szerzője olvasásra szánta. Kortársainak és a nagyvilágnak. Szerette volna „a

kívül való keresztény nemzetek is, hogy valósággal érthessék nagy romlásunkat.” Csak a 19. században fedezték fel, és már kevésbé értették. Ki is volt valójában Kemény János, azt még egy tárgyyszerű monográfiára sem méltatta az utókor. Vajon komolyan veszi a történelem szereplőit a történettudomány – tette fel újabban a régi kérdést, ki tudja, hányadszor, de nagyon is indokoltan Bernard Lepetit, a francia történetíró.

Ma már nemcsak arra kell válaszolnunk, hogy mit tettek az emberek, milyenek voltak, hogyan éltek és naponta hányszor ettek, hanem hogyan értelmezték a világot. A sírás mint világértelmezés izgalmas, könyvet kívánó téma. Miért sírt Kemény János? Talán már nem is fontos tudnunk. Századunkban, mindenütt, mérhetetlenül és megállíthatatlanul folyhatnának a könnyek. Történelem előtti világba merült már a világháború is – melyről akkor még senki sem sejtette, hogy hamarosan „első” lesz – érzelmes katonaénekével együtt, hogy „*könnyemet hiába ontom*” és Krúdy szilveszteri riportja 1915. január 1-jén: „*a folyamok elhagyták medreiket és a száraz földből láng csapódott fel*”.¹⁷

1997

BETHLEN MIKLÓS GRÓF, AZ ÁLLAMFÉRFI

Életútja térben és időben hatalmas távolságokat ível át, a kora újkor legnagyobb változásai a 17–18. század fordulóján történnek.

1642–1716, a születés és a halál évszámai korszakos határkövek az Erdélyi Fejedelemség, a Magyar Királyság és egész Európa történetében. Bethlen a harmincéves háború Európájában látta meg a napvilágot, s mire lehunyja szemét, lezajlott az európai történelem talán egyik legjelentősebb hatalmi átrendeződése. Tanulóévei idején a Fejedelemség török protektorátus alatt gazdag és virágzó ország, toleráns valláspolitikával, lengyel, svéd, holland, angol kapcsolatokkal Európa számottevő tényezője. Befoglalták a vesztfáliai békébe, s ezzel nyilvánvaló lett, hogy a térség fontos tényezőjének tekintik. Hosszú élete folyamán kevés békés időt élt meg, s mindvégig irányváltások és hatalmi erőeltolódások között a Fejedelemség átmentésének követelményeivel kellett szembesülnie. Mire a békésebbnek ígérkező korszak küszöbén lehunyta szemét, már eldőlt,

hogy a Fejedelemség államiságát, egykori jelentőségét és erejét veszve a Habsburg Birodalom hatalmi rendszerébe tagolódik.

1957 telén Máramaros vármegye levéltárában kutattam, és néhány levele töretlen pecséttel került a kezembe. Úgy, ahogy évszázadokon át porosodott. Felbontatlanul. Ez a kutatói élmény ma szimbolikus jelentőségű számomra. Bethlen Miklósról, az államférfiről ismereteink esetlegesek és hézagosak. Mind ez ideig nem készült róla átfogó feldolgozás, érdemi monográfia.

Nem mintha az utókort nem izgatta volna ez a különleges politikai pálya. Nem mintha nem rendelkeznének elegendő forrással. *Önéletírásában* a régi magyar próza mesterművét hagyta ránk. Kitűnő elődeink, Szalay László, Szilágyi Sándor (1827–1899) és mások figyelmeztetése mégis pusztába kiáltó szó maradt. Kritikai elemzés csak helyel-közzel készült az *Önéletírás* történeti közléseiből. Izgató lehetőségnél pedig máig nem kapott nagyobb figyelmet az a tény, hogy művét fogságban írta. Fokozott figyelmet érdemel tehát, ami a kor hasonló írásaira általában jellemző, hogy a szöveg alatt fut egy másik szöveg, amit meg kell értenünk. Különben kegyetlen anakronizmus vagy naturalizmus áldozatai

leszünk. Bethlen Miklós leveleiből a fellelhető Jankovics József két vaskos kötetben tette le a tudomány asztalára. Politikai írásaiból is sok forog közközen.

Mi az oka mégis, hogy a politikusról kevés és ellentmondó véleményt adtak az egymást váltó generációk? Ifjúságunkat pedig mintha nem is érdekelné. Szomorúan látom, hogy néhány újabb kortörténetből még a neve is kimaradt.

Ennek nyilván több oka van. Kettő igazán fontos. A 19. századi romantika merev modellben értelmezte a kort, és Bethlen Miklós nem fért bele. Sem a „Habsburg-barát” és „Habsburg-ellenes”, sem annak variánsai, a labanc–kuruc, a modern abszolutista és az „elmaradt magyar rendi” kategóriák nem bizonyultak alkalmasnak, hogy életpályáját minősítsék. A másik ok, hogy valóban nagyon nehéz Bethlen Miklóst, a politikust hosszú életútján végigkövetni. Még inkább megérteni. Ki volt valójában? Zrínyi tanítványa? Apafi Mihály fejedelem híve? Vagy ellenzéke? Életpályájának melyik szakasza minősíti elveit? Amikor Johann Veterani (1630–1695) császári titkos tanácsossal és császári generálissal barátkozott? A holland követtel tárgyalt? Amikor elvállalta a kancellárságot a Habsburg-berendezkedés idején? Amikor távol maradt II. Rákóczi

Ferenc mozgalmától? Vagy inkább amikor megírja a Fejedelemség jövőjéről a bécsi elképzelésekkel szemben másként gondolkozó röpiratát? Vagy mégis a fogság? Hol a fedezete Erdély jövőjéért érzett elkötelezettségének, amit – mint a „Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkiért”, ebben a magyar irodalom legszebb államelméleti imájában elmondja – felelősséggel vállalt?

Ha az életút egységében próbáljuk megragadni személyiségét, nem tudok jobb megoldást, mint hogy a kor nemzetközi és hazai változásaira szakadatlan pályamódosítással felelni képes politikus volt. Nem egyedi példa ezen a tájon. Sőt, ha akárcsak Comeniuséval vetjük össze, máris készek vagyunk kijelenteni: Közép-Európában a tipikus európai.

Ma már azt is tudjuk, hogy a történészek nem a politikus ünnepi, protokolláris, időtlenné merevített arcára kíváncsiak. Az új történeti biográfiák íratlan kíváncsian azt rekonstruálni, ahogy az államférfi áttekintette korát, ahogy diagnózisokat készített, és ahogy tevékenykedett. Ma már

azt szeretnénk tudni, milyen alternatívákkal találta magát szemben és hogyan döntött.

Családja és tanulmányai már erre a gyorsan és racionális megfontolások alapján dönteni képes, korszerű politikusi pályára készítették fel.

Anyai nagyapja, Váradi Miklós (?–1659) kereskedő, világlátott, tekintélyes polgár. Klasszikus műveltséggel, konzervatív elvekkel, de – amint a korabeli feljegyzés tudósít – „kedves unokájának, Bethlen Miklósnak” tanulásbeli előmenetele érdekében nemcsak könyveket, számvető táblát, hanem földrajzi és csillagászati földgömböket vásárolt. Ezek pedig akkor különleges újdonságok, a világ áttekintésének új eszközei. Nemzetközi mércével mérve a legjobb tanárok tanították. A karteziánusok első és második nemzedékének kimagasló alakjai, Keresztúri Pál (1594–1655), Apáczai Csere János és a természettudományos oktatás elemeit meghonosító Porcsalmi András (1617–1681). Ezek az indításai egyetemi tanulmányaiban már-már mint tudatosan választott szemléleti irány jelentek meg. Heidelbergben Samuel Puffendorf (1632–1694) közvetítésével ismerkedett meg Grotiusszal, főleg a *De jure belli ac pacis* gondolataival.

Utrechtben Henricus Regiust (1598–1679) hallgatta. Fortificatióra vagy militáris architektúrára – írja – „igen vén részeges, de nagy híres matematikus tanított”. Leydenben Johannes Cocceiust (1603–1669) hallgatta, de „igen ritkán”. Annál nagyobb szorgalommal tanulta a nyelveket, a német, a francia, az angol mellett az arabbal is ismerkedett. Személyiségére nagyon jellemző egyik összeütközése apja véleményével. Bethlen János (1613–1678) kancellárt aligha nevezhetnénk merevnek, a Kemény-pártból elsőik között csatlakozott Apafi Mihályhoz, az új fejedelemhez, és nemcsak megértette, írásaival szolgálta a felismerést: a fejedelemség jövője attól függ, jól látja-e a keresztény világ a kis ország sajátos helyzetét. Terhes felesége 1660 szörnyű meneküléseiben megfázott, és meghalt benne a magzat. Ő úgy vélte, megmenthető. Az apja a régi felfogáshoz ragaszkodott. „Az én voksomból – írta Bethlen Miklós 1661 februárjának drámai döntéséről – bizony a patikárius, aki kúrálta, abortívumot adott volna a holt gyermek kiűzésére, de az atyám s a patikárius nem meré avagy akará. Így tetszett Istennek.”

Korélménye, hogy Erdély az európai átalakulással együtt változik. Korát így jellemzi: „szörnyű földindulás

Európában”. Mindig is a változó Európában látja a fejedelemség átalakulásait. „A mü édes nemzetünkben is” nagy és nevezetes mézszárlások történtek „az ártatlan, erőtlens nem is fegyverkező városoknak”, amikor a „sok szegény ártatlan, méltatlan szenvedő” rab, „kik közül némelyek elméjekben tébolyodtak, némelyek talán kétségbeestek... némelyek elragadtattak, senki sem tudja, hova lettek. Némelyek a sok csigázás, sütögetés, csepegtetés kínzás miatt elholtak, elvesztek... némelyek lelkek veszedelmével, vallások változtatásával kényszerítették világi szabadulást szerezni testeknek.”

Az átalakuló Európát egészen ifjan ismerte meg, és azt is, amit különben apja is ír: Erdély sorsa összekapcsolódik ezzel az Európával. Már a Zrínyi mozgalmába kapcsolódó erdélyi politika megbízásából jár Angliában és Franciaországban. Az ifjúság a beavatások ideje. Bethlen a maga beavatásáról látszólag hallgatott. Tény, hogy a 22 éves Bethlen beavatottként tért haza. Sőt, bécsi kapcsolatai, majd regensburgi útja, néhány levele azt sejtetik, hogy üzeneteket közvetített és fontos információkkal szolgált. Tisztában volt vele, mit kell a török elleni háborúra készülő magyar politikusoknak tudniuk: „Rebesgetik az emberek,

hogy ... Tsaszár eö Felséghe nem törökkel akar hadakozni, hanem reformalni” (ti. a Habsburg–török békét). Érdekes, hogy 1661 júliusa és 1664 szeptembere közötti időből egyetlen levele sem került elő. Holott főbenjáró ügyet intézett, megteremtette Apafi és XIV. Lajos között a kapcsolatot. *Önéletírása* szűkszavú közlését több hazai és külföldi forrás megerősíti. A török elleni nemzetközi szövetségbe bekapcsolódó XIV. Lajos minisztere, Hugues de Lione (1611–1671) külügyminiszter és a hadjárat fővezérének tisztségére is pályázó Henri Turenne (1611–1675) marsall sokat beszélt vele, kérdezte az erdélyi és a vajdaságokbeli dolgokról, s a király Apafi fejedelemnek címzett levelével külön útiparancssal, „órás cédulával”, lóhalálában kellett megtennie az utat Párizs és Gyulafehérvár között. Jellemző, amint a fogságban papírra vetett *Önéletírásában* visszafogottan ír erről a nagyszabású politikai vállalkozásról, amelyet a teljes feledés megsemmisítésébe utalt a hatalom, de amelynek hangulatát mégis visszaadja: „mintha az egész világ megmaradása abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem”.

Tökéletesen átlátta, a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtése az ország létkérdése. Azok közé a kevesek közé tartozott, akik teljes horderejében megértették Zrínyi politikáját. Sokszor megírták már, hogy éppen csak erdélyre váltotta az európai köntöst, és ment Zrínyihez Csáktornyára. Bevallott célja és reménye, hogy részt vesz a török elleni háborúban. A vasvári béke ezt a pályát örökre lezárta előtte. Nem tudja, hogy már útban Csáktornyára pályát módosít. Végiglátogatja a mozgalom beavatottjait, Thököly Istvánt (1623–1670), Lippay György érseket (1600k–1666), Vitnyédit (1612–1670), Batthyány Kristófot (1632–1682), és találkozik többek között Radics Andrással (1640k–1710), aki a nádor levelét vitte Regensburgba a Rajnai Liga elnökének. Bethlen később sajnálta, hogy egyetemjárását meg kellett szakítania. Viszont a politika tudományát gyakorlatban azonnal nemzetközi szinten kezdte megtanulni, beszél Gremonville-lel, jár Velencében. Petrőczy Istvánnak december 10-én Csáktornyáról címzett leveléből tudjuk, hogy Zrínyi haláláról küldött már egy tudósítást. Tollából maradt ránk a legszebb Zrínyi-portré. Tudtommal Zrínyi az egyetlen, akiről azt írja, hogy szerette őt. Ha ez valóban igaz, a politikus magányáról is fogalmat

alkothatunk. Útban a kursaneci erdő felé a fabuláról, amit Zrínyitől hallva lejegyzett, megírta, hogy képes beszéd, de megfejtésével Bene Sándor és Borián Gellért vizsgálatán kívül nemigen próbálkoztak a kutatók. Zrínyi haláláról *Önéletírásának* sokat idézett sorainál ma sem ismerünk részletesebb tudósítást. Petrőczy Istvánnak december 10-én Csáktornyan kelt levelében azt írja, hogy „az minap” már megírta neki a szomorú hírt. Annál különösebb, hogy Zrínyit későbbi írásaiban – mai ismereteink szerint – egyetlenegyszer említi csupán. Viszont politikai stratégiáját és értékrendjét Zrínyit követve alakította ki.

Tisztában volt vele, mint sok más kortársa, hogy a törököt előbb vagy utóbb visszaszorítják az országból. Tudja, ezzel Erdély státusa is megváltozik. Ő is, mint még néhányan a magyar politikai elit személyiségei közül, tudatosan készül erre a nagy változásra. Ezt a készülődést *Önéletírásában* inkább leplezi, mintsemhogy felfedné. Egyetlen példával próbálom ezt érzékeltetni. 1666 nyarán Teleki Mihállyal (1634–1690) együtt jár kint Felső-Magyarországon Apafi fejedelem megbízásából. Wesselényi Ferenc nádorral (1605–1667) és társaival kell tárgyalniuk. *Önéletírásában* másról sincs szó, mint örökös részegeskedésről: „józanok is voltunk

ugyan néha, én és Teleki, de a gazda minden istenáldotta nap részeg volt... tobzódás... vendégeskedés”. Ugyanakkor rendkívül alapos, világos, tárgyyszerű jelentéseket írt a fejedelemnek és a kancellárnak. Ezekből tudjuk, hogy fontos ügyekben tárgyaltak. Az *Önéletírás* merő félrevezetés. A két haza szövetségéről volt szó. Meg kellett állapítaniuk, hogy „hol lesz a határ, jövődében is ha Török igma alól megh szabadulnak”, s a két országnak „szabadsághokba álljon, ha egy Corpus akarnak lenni”.

A nagy változásra Erdélyt gazdaságilag kívánta megerősíteni. Ebben Apafi fejedelem segítője és elgondolásaival – ne féljünk kimondani – Széchenyi elődjének tekinthető. Az *Erdélyi változásokban* részletesen kimutattam, hogy a Fejedelemségben az 1660-as évek második felében lassú konszolidáció figyelhető meg. Bethlen tervei a kereskedelemről, a só forgalmazásáról, az adózásról arra vallanak, hogy tökéletesen tisztában volt az államgazdaság korszerű elveivel. Nagy változás küszöbére érték, és az országnak teherbírónak, nemzetközileg fejlődőképesnek kell lennie. A minta Hollandia. Jellemző például telepítési javaslata. Erdélyben nyugalom volt, a lakosság gyarapodott, s az állandó munkaerőhiány is szívta a

környező országok lakóit. Előfordult, hogy Moldvából, Havasalföldről falvastól jöttek át az emberek. Bethlen a spontán bevándorlás helyett állampolitikai szempontokat mérlegelve tudatos telepítést javasolt. „Az odaki persecutiót szenvedő szegénységet az ide bevaló rettenetes sok pusztára kellene be hínunk, ha eszünk volna és mind a fejedelemnek, mind a szászoknak kedve volna hozzá. Ezen az úton épült meg az Belgiumi Respublica, mű is ezen az úton tétetnének mind a jövőendő deffenzióra, mind a mostani adózásra alkalmasabbá.”

Az elv, hogy összefüggés van a népességszám és az állam gazdagsága között, a kor merkantilista alapelve, és majd ez lesz a 18. században a Habsburg-gazdaságpolitika vezérmotívuma is.

Bethlen vállalkozó volt, mint sok más főnemes, Apor István (1638–1706) Teleki Mihály, Alvinczy István (?–1680), Béldi Pál (1621–1679) és mások. Az ország javát az élénk kereskedelemben, friss pénzforgalomban látta, és hathatósan közreműködött a fejedelemség kereskedelmének föllendítésében. Jó pénzt akart teremteni, és sokat dolgozott a különben sikertelen adóreform előkészítésén.

Politikusi pályájának egyik kellően nem tisztázott kérdése, hogy mennyiben terheli a felelősség Bánffy Dénes (?–1674) kivégzése miatt. Ahhoz, hogy világosan lássuk, mi történt, tudnunk kell, Bethlen egyik politikai alapelve volt, hogy biztosítsák az ország belső nyugalalmát és elkerüljék a polgárháborút. De Bánffy élete árán? Az ügy szélesebb politikai összefüggésekbe illeszkedik.

A fejedelemség belső nyugalalmát Apafi kezdetben többirányú egyensúlypolitikával biztosította, Béccsel és a Portával egyaránt jó kapcsolatokat tartott. A bécsi érintkezést Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány tartotta kézben. A Wesselényi-szervezkedés megtorlása, 1670 után, amikor Erdély befogadta a bujdosókat, ez az egyensúlypolitika már nem volt tartható tovább, s francia kezdeményezésre külpolitikai irányváltás történt, amelynek következtében majd megkötik a lengyel–francia–erdélyi szövetséget. Bethlen, aki 1664–1665-ben tárgyalt a bécsi és a velencei francia követekkel, a francia diplomáciai kapcsolat kulcsszemélyisége volt. Bánffy viszont nem ismerte fel a helyzetet, s fegyveres ellenállásra készült. Bethlen ezzel szemben mindent megtett, hogy ne robbanjon ki polgárháború. Jellemző, amit Bánffy Dénesnek 1674.

november 16-án írt Aranyoslónáról: „en mint keresztien haza Fia irtozván az ver ontastul meli akármikor is igen karos, de most az szegenj Magyar Nemzetnek, es abban vallasunkon leveö rendeknek szük voltara nezve ugian megsirathatatlan, mivel a körniülöttünk leveo hatalmas Nemzetekre nezveis, ez civile bellum szegeni Hazánknak nem egiebet, hanem utolso veszedelmet igir”. Elmondja, hogy az egész ország ellene fordult, insurgált ellene: „Istenert Vram gondold el Hazadnak következhető veszedelmet [...] edes Ania Erdelj magat meg alazo engedelmes Fianak meg tud kegielmezni.” Bánffy nem értette meg.

Helyzetfelismerő készségét tanítani kellene a politikatudományok egyetemén.

„Kidolgoztam a diplomatervezetet... az eszközt, amivel hazám a kereszténység számára valamiképp megtartható lenne” – számol be a *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen* lapjain legsikeresebb politikai akciójáról. Kétségtől a Diploma Leopoldinum néven ismert Habsburg–erdélyi megállapodás (1690) véghezvitele, a Diploma megszüvegezése és a császári jóváhagyás kieszközlése Bethlen legegényibb vállalkozása volt. Az események

ismeretesek. 1683-ban felmentik Bécset a török ostrom alól, és a Szent Liga, Velence, a Habsburg Birodalom és Lengyelország, majd Oroszország szövetsége visszafoglalja az oszmánok megszállta területeket. Erdély földrajzi helyzete miatt nem vállalhatta nyíltan a törökellenes szövetséget. De megkötötték a titkos megállapodást (1686), és ennek feltételeit Erdély sokszorosan teljesítette. Pénzzel, élelemmel és téli szállással segítette a Szent Liga csapatait. Méltán mondhatjuk, erején felül áldozott a török kiűzése érdekében. A garanciák ellenére azonban megszállták a császári csapatok, a megállapodásokat nem tartották be, és félő volt, hogy az ország a nyers katonai erőszak áldozata lesz. 1690-ben azonban az oszmánok visszavágtak. Ostrom alá vették Belgrádot, Thököly betört Erdélybe, s Teleki Mihály kancellár holtan maradt a zernyesti csatatéren. Bethlen csaknem a csatavesztés hírével együtt érkezett Bécsbe Erdély státusát újrafogalmazó tervezetével. Ezt a Habsburg-hatalom érdekszférájába került Erdélynek gazdasági, közigazgatási és művelődési önállóságát biztosító törvénytervezetét megtárgyalta a holland és az angol követtel és a Habsburg-kormányzat néhány mértéktartó személyiségével, majd benyújtotta a császárnak. Sikerét az

alkalmas idő gyors kihasználásának köszönhető. 18 pontos tervezetét támogatta az angol, a holland és a brandenburgi követ, és elfogadta az udvar mindkét pártja, Franz Kinsky kancellár (1634–1699) és Theodor Strattmann tanácsos (+1693) csoportja. „Békességet viszek” – írta Bethlen Kővárról a Diplomával útban hazafelé.

A Diploma Leopoldinum Bethlen politikai alkotása. Sokszor megfogalmazta, hogy Erdély helyzetét csakis sajátos belső viszonyainak ismeretében lehet békésen elrendezni. A 18 pont világosan és egyértelműen meghatározza az ország helyzetét a Habsburg Birodalom keretei között. Lipót császár ezzel a szerződéssel nem a fejedelem szuverenitását ismerte el, azt nem tudta volna Bethlen elfogadtatni, hanem az ország autonómiáját messzemenően biztosította. Szavatolta az ország gazdasági, közigazgatási belső önállóságát, elismerte a szabad fejedelemválasztás jogát és a vallások szabad gyakorlatát. Ez pedig az anyanyelvi műveltség, az iskolázás szabad gyakorlatának tárt volna ki széles kapukat Erdély valamennyi nemzete előtt.

Bethlen itt úgy fogta „nyakon a szerencsét”, használta ki „a jó konjunktúrát”, a kedvező alkalmat, ahogy Zrínyi tanította annak idején. Felismerte a lehetőséget, és gyorsan

cselekedett. Átlátta a játéktér reális határait, mérlegelte a kockázatokat, egyeztetette a magukéval a Habsburg-dinasztia érdekeit, és józan kompromisszummal döntött. Egyben azonban tévedett. Szerette volna, ha az angol és holland mediációval jön létre ez a megállapodás, s mikor ezzel a kívánságával merev ellenállásba ütközött, elállt eredeti tervétől. A Diplomának tudtommal nem sikerült megteremteni a nemzetközi garanciát, amint szerette volna.

Bethlen politikusi arcélén talán a legrokonszenvesebb vonás, hogy minden kudarc és vereség ellenére soha nem adta fel célját, Erdély államiságának átmentését. Méltóbb, felkészültebb személyiség, mint ő, aligha lehetett volna a gubernátori méltóságra. Tudjuk, néhány szavazattöbbséggel a politikában járatlan, emberileg is esendő gróf Bánffy Györgyöt (+1709) választották meg. Neki a kancellári tisztséggel kellett beérnie. Kedvezőtlen közegben próbálja érvényesíteni a fejedelemség érdekeit. Mindent megtesz és nem is sikertelenül az erdélyi politika angol–holland irányának kifejlesztése érdekében. Neki is része van benne, hogy a karlócai béketárgyalások idején az angol mediátor, William Paget konstantinápolyi követ messzemenően támogatja Erdély érdekeit. Megpróbálja elérni, hogy a

fejedelemséget foglalják be a Habsburg–török békébe. Tudjuk, Bethlent mélyen megrázta, hogy a korábbi megállapodások ellenére Erdélyt kihagyták a török háborút lezáró békéből.

A kora újkori Európa politikai gyakorlatának alfája és ómegája a jólétesültség volt. A döntések értéke és érvényesíthetősége attól függött, hogy milyen ismeretek, milyen tájékoztatások birtokában hozták meg. Hírzárlat egy parancsuralmi rendszerben félsiker. Rabutin generális (1642–1717) Erdély császári főparancsnoka például rendszeresen kapta az újságokat Bécsből, de még saját tisztjeinek is megtiltotta, hogy egymással beszéljenek, mert még ellenőrizetlen híreket váltanának egymással.

Bethlen rendkívül jó hírhálózattal rendelkezett. Erdély valószínűleg egyik legjobban tájékozott politikusa volt. Máig nyitott kérdés, hogy 1703-ban miért ment be Szebenbe, Rabutin császári generális csapdájába. Miért nem kapcsolódott II. Rákóczi Ferenc nagy vállalkozásához? A kérdés annál jogosabb, mert újabban előkerült dokumentumok bizonyítják, hogy voltak kapcsolatai a mozgalom előkészítésének idején Rákóczival. Döntésének egyik magyarázata jólétesültségében lelhető fel.

Túl a hatvanon is élénk figyelemmel kísérte az európai eseményeket. Remek, tömör híradásokban adta tovább az Európa távoli szegleteiben történeteket. Kik informálták, hogyan szerzett tudomást a világ híreiről? További kutatások feladata, hogy választ adjanak erre. 1703. augusztus 12-én kelt levelében pontos képet ad a nemzetközi erőviszonyokról. „Urunk eö Felségenek Fegyvere mindenütt oda fel igen csudálatossan boldogult. A melly Hystoriaban is ritka példa, 30 Juny 11/m Hollandust 30/m Franczia körül vőtt, és midőnn azt gondolta, hogy csak fel fallya, az Isten emezeket ugy meg segitette, hogy rettenetesen meg verték a 30/m Francziát. A Bavariai Elector Tirolisbol magais Paraszt Ember köntösben szaladott el... Olasz Országbanis, particularis Harczok igen szerencsések... A Badensis Herczeg az Imperium nagy Hadával a Franczai király az Imperiumba bé jött Hadát igen erőssen megh szorította egy nihány felöll.” S ugyanakkor a hazai dolgokról is első kézből értesül. Erdélyben első között olvasta Rákóczi brezani kiáltványát, és ismerte az udvar riadalmát is. „Nékem Bécsből azt írják, hogy eö Felsége egy milliot engedett el Magjar Orzágnak az idei

Quantumba, ebből már Máramarosra is szép könnyezés háromlik, és nékem erre nézve a tetczczik.”

Az öregedő Bethlen még emlékezett Thököly kérészetű fejedelemségére, talán azt is tudta, hogy Erdélyre Thököly tart igényt. Láta, hogy a felkelők különböző csoportjait nincs aki összefogja, Rabutin nyolcezer főnyi haderőnek parancsol. Mégis, amikor az erdélyi főnemességgel együtt bement Szebenbe, nem számított rá, hogy szabadságát soha többé nem nyeri vissza.

Bízott benne, hogy a háború rászorítja a császári udvart és az európai hatalmakat, hogy tárgyalásokkal rendezzék Erdély ügyét. Röpiratot készít. Nemzetközi garanciákkal véli biztosítani Erdély békességét, a Bethlen Gábor idejebeli állapotokat. Protestáns fejedelem kormányozná Erdélyt, s „az ország belső állapotja, mely a népre nézendő, úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok végezetre minden eccleziiai és külső dolgok maradjanak a régi állapotban”. Az *Olajágot viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és az erdélyi gyulladásnak eloltása...* című béketervezetében együtt kívánja megoldani a két haza ügyeit. Művét a császárnak, Anna angol királynőnek és a keresztény uralkodóknak, republikáknak, népeknek és

nemzeteknek ajánlotta. Sikerült Szebenből kicsempésztetnie, Hollandiában kinyomtattatnia, de célját, hogy Európa összefogva biztosítsa a fejedelemség jövőjét, nem érte el.

Mégsem állíthatjuk, hogy hatástalan maradt. Rákóczi és kormányzó testülete ugyanúgy, mint Bethlen, nemzetközi garanciával vélte elrendezhetőnek a Magyarország és a Habsburg-dinasztia viszonyát. 1706-ban a nagyszombati béketárgyalásokon meg is jelennek a holland és angol mediátorok, s 1710 őszén, amikor Rákóczi angol, holland és porosz garanciákban bízva megindítja a háborút lezáró tárgyalásokat, Anna királynő elküldi Bécsbe különmegbízottját.

A szatmári megegyezés idején már három éve bécsi rab, s 1711 májusa után a tömlöcöt internáltságra változtatták.

Itt készítette el pályája mérlegét. Mérhetetlen önváddal fogalmazta meg az 53. zsoltár parafrázisát: „megevők ezt a népet mint a kenyeret és megemésztők teljességgel, mert aki miközöttünk legjobb, olyan mint a tövis és aki a legigazabb, olyan mint a tövis vagy a csipkebokor. Sőt magunk is adánk evvel a sokszínű formájú gonoszáginkkal egyrésről utat, okot és alkalmatosságot az idegen

nemzetnek ... az egész hazánk állapotjának a felfordítására: és hogy a mű gonosz példánkra nézve ő is a népnek megemésztésében annál bátrabban és mohóbban előmenne és a nép maga s hazája megmaradásáról éppen kétségben esék.”

Államférfiú habitusának ez a szigorú felelősségtudat, idővel öngyötrő lelkiismeret talán leglényegesebb meghatározója.

Újabbán gyakran előfordul, hogy a jelen és a múlt viszonyát, vagyis a történelmet a régi sémáknál is sivárabb panelekkel próbálják helyettesíteni. Mulatságos látnom, hogy amit régen a romantikus felfogásban a „visszavágyódás” képzetével fejeztek ki, most a „nosztalgizálás” divatos fogalmával helyettesítik. De ez az eljárás legalább méltányol valamit a társadalom egészséges kíváncsiságából, hiszen mindig is tudni szerették az emberek, hogy mi is történt velük tegnapelőtt, meg azelőtt, milyenek is voltak száz, ötszáz vagy több ezer évvel ezelőtt. Az viszont rémisztő, ami Bethlen Miklóssal újabbán történni tűnik.

Különlegesen jól képzett, fiatal történész tollából olvasom, nem is először: Bethlen Miklós „negyedszázados

port és piszkot őrzött hajszálai között”. Nagyon zavar. Valójában nem azért, mert a Moszkva téren sok a szennyes hajléktalan, s folyvást felteszem miattuk a kérdést: vajon mindenki ilyen, vagy még ilyenebb fejfel járt annak idején a 17–18. század fordulóján? A velencei követ, az angol mediator, Veterani generális, és a bécsi tanácsosok, az egész politikai elit, de még I. József császár is? Az erdélyi kancellár velük volt együtt, beszélgetett, banketten ült együtt, vagy hosszan és sokszor tárgyalt, sőt összehajolt. Különben aligha tudták volna elviselni. Természetesen tudjuk, a paróka divatja Versailles-ból akkorra már a császárvárosig eljutott. De mégis!

Annak idején az Erdélyi Fejedelemség higiéniai viszonyairól írva (1984) rácsodálkoztam, hogy Bethlen Miklós korában az udvarházak, kastélyok és polgári házak leltáraiban mennyi a „fördőkád”, „feredőkád,” a különböző mosdóedény, egylábás, háromlábás, réz-, ón-, cserép-, fatál, a sokféle vízöntő kancsó. Nyelvezetében is gyönyörűnek véltem az olyan tételeket, mint a „Feredővíz hevítő öreg (azaz nagy) rézüst”. Otthoniasságot, biztonságot árasztottak így együtt ezek a szavak. A leltárakban talált sok „főmosó medencé”-ből úgy véltem, átlagos felszerelése lehetett a

háztartásoknak, s csak a különlegesebbeket gyűjtöttem ki, például az olyat, mint a „főmosáshoz való asztalos csinálta könyöklős medenceszék”. Jakó Zsigmond kutatásából tudjuk, hogy a század első felében Kolozsvárott leltárba vették egy kolozsvári polgár „fürdő házacska”-ját is. Az állítás viszont Bethlen Miklós huszonöt évig „mosatlan hajáról” az *Önéletírás* egyik mondatára van alapozva: „A fejemet talán huszonöt esztendeje van, hogy meg nem mosták”.

1957 telén erdélyi levéltári kutatásaim alkalmával sokat beszélgettem Kelemen Lajossal (1877–1963), az erdélyi magyar tudományosság mentorával, ő vitt el Gyulafehérvárra, s ugyanúgy elárasztott tájékoztatásaival a levéltári forrásokról, mint annyi generációt több kötetnyi levelében és mindennapos beszélgetéseiben. Hálából a történeti adatokért Móricz Zsigmond befoglalta alakját az Erdély trilógiába. Fantasztikus volt hallanom Kelemen Lajostól, hogy miként fedezte fel úgyszólván diákkorában a legrégebbi, a mohácsi csata évéből való mennyezeti festményt az ádamosi unitárius templomban, s a második világháború után miként húzta ki egy kemencéből begyűjtés előtt Wesselényi István (1674–1734) naplójának egyik

kötetét. Figyelmeztetett, hogy ennek a naplónak ismerete nélkül Bethlen Miklós fogságáról semmit sem tudunk. Azóta Demény Lajos és Magyarai András kiadta két vaskos kötetben az 1703 augusztusában a császári generális parancsára Szeben városába bezárkózó Wesselényi Diáriumát, s Kelemen Lajosnak igaza volt. A napló alapján jobban megértjük az *Önéletírás* sok vonatkozásban hiányos vagy talányos részleteit.

Az Erdélyi Fejedelemség kancellárját azért tartóztatta le Rabutin császári generális, mert megírta és nyugatra küldte az *Olajágot viselő Noé galambja* írását. Wesselényi István – amint legutóbb Csetri Elek szép portréban tájékoztatott róla – nagyon reális ember volt, a gazdaság érdekelte, legjobban talán az otthonát és a ménesét szerette, szavahihetőségében nincs mit kételkednünk. Bethlen letartóztatása idején beteg. Szűk cellában tartották, nincs levegője, családtagjait nem engedték be hozzá, noha ott voltak ők is Szebenben vele. Részletesen tájékoztat Wesselényi a gyötrelmes perről, a képtelen vádakról és mindarról a megalázó bánásmódról, amit Bethlennek el kellett viselnie. Igazolja az *Önéletírás* rövid tájékoztatóját is.

Az *Önéletírás* hatodik részében *Italbéliről* címmel írja le Bethlen, hogy Szebenben a fogságban ő, a különben világéletében jó alvó minden órában felébredt, mert a két őrt – „egyike csak egy sing három fertálynyira ha állott a fejemtől” – minden órában vezényszavakkal váltották fel, s amikor néhány esztendő múlva megtiltották „az átkozott abgeleszt kiáltást [...] csak felébredtem minden órán.[...] Itt Bécsben...” folytatja alvásáról beszámoló sorait, és ezután ír a mosdás, étkezés szokásairól. A gondolatmenet, a múlt és a jelen váltogatása erősen elgondolkoztató. Amikor fogságát Bécsben internálásra változtatták, négy szobás pénzen vett szállásra költözött és levelet küldhetett feleségének. 1711 nyarán megnyugtató közli, hogy szellemi és testi állapota semmit nem változott, csak „az uiyaim akarnak megköszvényesülni, hogy nehezebben írhatok”, ekkor van egy utalása valószínűleg az *Önéletírásra*, „esztendő alatt írtam be magam kezemmel tiz kontz papirossat, de nem írtam Galambot, ne felly tőle.” Vagyis, ha igaz, hogy ez a kijelentése az *Önéletírásra* vonatkozik, akkor el kell fogadnunk, hogy nem írt „Galambot”, vagyis óvatosan fogalmazott. Ezzel magyarázható, hogy sok minden kimaradt *Önéletírásából*. Talán a „fejemet huszonöt

esztendeje van, hogy meg nem mosták” mondat a fogságbeli állapotokkal összekeverve írva valami mást is jelenthet. A kor nyelvén, családi szóhasználatban? Ki tudja. Ugyanakkor a „fejmosás”-nak van egy másik konkrét jelentése is.

A gyógyítás még tapasztalati alapon történt, mindenütt nagy mennyiségű gyógyfüvet és gyökeret gyűjtöttek be, szárítottak és desztilláltak, s a korabeli kéziratos és nyomtatott orvosságos könyvekből könnyű kiemelni, hogy milyen növény jó „fejmosásra”. Akkor még általában tudták, hogy a torma „a főnek koszát (viszketését) elviszi”, a kakasláb, azaz a ranunculus „a hajnak elnyerlését” gyógyítja, ha „vizeivel mosod”. Hajhullás, kopaszodás, fejbőrhámlás, rühösödés ellen valóságos arzenállal rendelkeztek: „üröm, vízi torma, istenfája, vérehullófű gyökere” levéllel kell mosni a főt, esetleg hetente kétszer is. Lehet, hogy Bethlen kijelentését így értelmezzük helyesen: ilyesmi bajom nem volt, nem kellett ezzel a fajta egészségügyi „fejmosással” élnie, talán éppen a fogsága alatt. Lehet, hogy tévedek, s miként Bethlen írja „a tévedést, még a fejedelmek is megbocsájtják”. Az viszont bizonyos, hogy a korabeli szövegeknek kellő körültekintés nélkül sematikus tulajdonítani jelentést, öntudatlan hamisítás.

Rontja a kancellár hitelét. Nem más, mint – Balassa Pétertől kölcsönözve a kifejezést – a történelem leépülése. A történelmi érzékét vesztett társadalom hajléktalansága.

Utolsó éveiben úgy ír fogságából, mintha otthon lenne: rendelkezik a gazdaságról, befektetésről, a pénzszerzés módjairól, kamatokról, piacról és hogy építsenek „serfőző házat”. Ostorozza a pazarlást, a pompát, és ma is korszerűen hangzó tanácsokat ad a közigazgatásról. Legnagyobb véteknek tartja, ha a Collegiumtól veszik el a pénzt és nyomorítják a szegényeket. Fiának küldött utolsó ismert levelében olvasható: megszomorodott, mert látja „az én Hazám boldogtalanságát, nemcsak a jelen valót, hanem a jövődőt is....”

1993

MESTER ÉS TANÍTVÁNY

A magyar történetírás felgyülemlett adósságainak egyik súlyos tehertétele az elfelejtett vagy eltagadott életművek sokasága mellett a számon nem tartott, a feledés temetőjébe utalt tudományos felismerések sora.

Hajnal István életművének historiográfiai jelentősége ma már vitathatatlan, s egyre elevenebben hat a társadalomtudományi érdeklődések széles körében.¹⁸ Méltó tehát, hogy Hajnal István történetírásának egyik sajnálatosan elfelejtett vonulatára hívjuk fel a figyelmet, annál is inkább, mert ez a vonulat, az ökológiai látásmód a mai korszerű nemzetközi történetírásban a legelevenebb érdeklődéssel kísért terület, s a régi írók idevágó műveinek részleteit mint tudománytörténeti kordokumentumokat tárják fel. Ezúttal a téma széleskörű kifejtése helyett Hajnal István írásainak a teljes feledés homályából kiemelt részleteit közlöm mint az ökológiai látásmód tudománytörténeti forrásait.

*

Hajnal István *Történelem és szociológia* címmel a Századok hasábjain 1939-ben közreadott tanulmányának második részében írja:

„A 'letelepedés' sem 'gazdasági' kérdés, oka mélyebben rejlik. A tagozott együttes nem a pillanat ingerei szerint igazodik a természethez, vagy 'szokja meg' környezetét, hanem formákkal fejezi ki viszonyulását hozzá. Már nem a földet, fát, virágot látja, hanem bennük önmaga és mások élményeit. Ezért érzi magát 'otthon' a környezetben. Az alkalmi búvóhely keresése helyett a természet rendjében az emberi lét tényeire ismer rá. Kapcsolódik hozzájuk, de már emberi függetlenséggel; sajátos eljárasmódokat fejleszt ki ennek szolgálatára, beleértve a hasznos megmunkálást is. A településnek a természetes környezetre rávéselt formája a társadalomstruktúrának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója.”¹⁹

Szinte rácsodálkozva Hajnal szövegére, először csupán az ősi kultúráknak a környezettel történő együttműködését elvi szinten megfogalmazó gondolatot láttam benne.²⁰ Jobban megismerve a történeti ökológia hatalmas földjét, a szöveget már másként interpretáltam: Leglényegretörőbben Hajnal István fejezte ki, hogy a természettel együttélés

fölfogása az a bonyolult viszony, ami az embert lelkileg, társadalmilag és érzelmileg környezetéhez köti.²¹ Ma viszont tudom azt is, hogy ezekkel az interpretációimmal még csak a szöveg felületi mondanivalójának megértéséig jutottam. Hajnal ugyanis ebben a néhány sorában zseniális módon bele tudta sűríteni az ember és a természet között zajló szakadatlan kölcsönös párbeszéd három nagy szféráját: a kulturális, a termelési és a társadalmi szférák hatalmas köreit, amelyek ugyan egymást metszik, mégis külön nagy és kiterjedt világai a történeti ökológiának. A szöveg ilyen mélyrehatóbb megértéséhez Hajnal István társadalomszociológiai, technikatörténeti és művelődésszociológiai vizsgálataiban a természetre vonatkozó, közvetlen vagy közvetett, de mindig következetes utalásai vezettek el. Ezek közül emelem ki a két szférát bemutató részleteket.

Vizsgálva a bizánci és a nyugati társadalom közötti különbséget, meghatározónak látja az alkalmazkodást a természeti környezet alakító erejéhez:

„A nyugati társadalom azonban mintha megállott volna a természeti környezet minden kicsiny, sajátos változatánál, igazodott a szomszédságban alakuló egzisztenciák minden

szemléletesen tapasztalható életnyilvánulásához. Amiben nem volt semmi érdekkölcsönösség, aztán annál erősebb alapja lett a szomszédságviszonyoknak, amely az emberi lét szemléletes megnyilvánulásait méltányolta. Nem a munka hasznát például, hanem magának a munkának formáját, s az egész életnek ezzel kapcsolatos magatartását. Sokféle, változatos, okszerűen, elvszerűen kifejezhetetlen társadalomképlet keletkezett így; mély tagozódás, alulról fölfelé, mert hiszen a nagyobbak, erősebbek, a szervező gondolatok kénytelenek a természeti környezetet alakító kicsiny életnek 'irracionális' képződményeit elismerni, gondozni, a maguk életvitelével is hozzájuk igazodni, a célszerűség szempontjai helyett közvetlen, szemléletes kölcsönösségbe beállani.”²²

A társadalom és természet kölcsönös egymásrahatásának működését a ló és az ember viszonyának átalakulásában mutatja be. Miután feltette a kérdést, hogy vajon az ősi és az antik kultúrákban miért a nyakhámot használták, s miért csak a középkorban vezették be a szügyhám alkalmazását, miután megállapítja, hogy nem az ötleten, a találékonyságon, a technikai felfedezésen múltott a dolog,

fejti ki a ló és az ember kölcsönös kapcsolatának minőségi változásában a civilizációs szint meghatározó jelentőségét.

„Ősi módszer: az állatot nyakánál fogva megfékezni és kormányozni. A szorongás érzése tartja féken az állatot. Voltak népek a történeti időkben is, amelyek nem használtak zablát-gyeplőt, csak a nyakló által fékeztek, irányították a lovat. Az antik időkben az állat egész dresszúrájának ez a módszer lehetett a lényege.

Ez viszont arra következtet, hogy az állat, s kivált a ló, az antik időkben még nem az a háziállat, amelynek ma már megszoktuk. Az állatot kitűnő, szakértő dresszúra alá veszik – azonban nem szoktatják apró korától kezdve az emberi foglalatosságokhoz. És egyáltalán: a vidéki ember foglalatosságai sem olyanok még, hogy azokhoz békés, nyugodt módon hozzászokhatnának a felnövekvő állatok. Nincs meg az a nyugodt, beosztott, szokásosan generációs tapasztalataival kialakult életvitel, ami az európai parasztot később jellemezte. Az állat érték és munkaerő, de nem otthonos részese a földművelő életnek. Kétségtelen, hogy az istállózás, az állatnak a háztáján való felnevelése, sokkal kevésbé volt meg, mint a későbbi Európában. Költői leírások szólnak arról, hogy miként fogják ki a nyájból a használatra

kiszemelt növendékállatokat, bravúrral. Az állattenyésztés lényegében a nagy nyájokban, csordákban, ménesekben való, ide-oda vonulगतó legeltetésen alapult.

A nyakló kérdése tehát hirtelen széles és mély szociális értelművé válik a fejlődéstörténet számára. Ki hinné, hogy az antik csak 'szokásból' ragaszkodott a nyaklóhoz? Az antiknak igen jó érzéke volt a célszerűen új dolgok iránt. Széles alsó társadalmi rétegeinek életformái okozták az ősi módszerhez való ragaszkodást. A középkorban aztán hirtelenül megváltozott a dolog, rátértek az oly egyszerű módszerre – a társadalom mélyében végbement átalakulás következtében.

De nem is szabad csupán a nyakló vékony szíjára függesztve szemlélnünk az állaterő alkalmazásának fejlődését. A fogatolásnak, az állat munkáltatásának egész rendszere volt az, ami különbözött a későbbitől, a középkortól. Óriási fejlődéstörténeti perspektíva: a középkorig nem tudják igazán beilleszteni az ember mindennapos foglalatosságába az állat munkáltatását. Főként a lóét nem, amely hatékonyabb, gyorsabb, értelmesebb a többi állatnál, s amely a középkortól lett igazán munkatársa az embernek. Mennyire mássá tette az

életet, technikailag mennyire emelkedettebbé, azaz emberileg is mennyire emelkedettebbé! Csaknem igazat kell adnunk azoknak, akik szerint a régi nagy kultúrák azért alapulnak mind a rabszolgamunkán, mert az állaterőt nem tudták megfelelően alkalmazni. Csakhogy nem azért nem tudták megfelelően alkalmazni, mert a fogatolásnak egyes módjaira nem tudtak volna rájönni! A technikai ötlet szinte ösztönösen egyszerű volt – az emberi foglalatosságnak, az antik társadalomnak belső szerkezete volt olyan, hogy már nem lehetett az új technikát beilleszteni. [...] Tény az, hogy az antik fogat az állat nyakát sehogy sem akarta elengedni. De ez csak egyik, bár legfeltűnőbb vonása az állat antik munkáltatásának. A fogatolás egész rendszere az állat eleven, gyors hatású alkalmazására mutat, de nem nyugodt, beosztott, megszokott munkáltatására.

A sügyelővel-hámistráanggal körülfogva kétségtelenül veszít az állat eleven mozgásából. De csak az igazán domesztikált, rendszeres munkához szokott ló tűri meg ezeket a kereteket. A csupán lovagláshoz szokott ló alig. Márpedig az antik nem tudott lemondani a ló eleveniségének varázsáról, sosem különböztette meg a háttallovat a kocsit elé fogott lótól. A dressúra lehetett kitűnő, kíméletlen, bravúros

- de éppen a ló eleven természetét tette határos (!) irányíthatóvá, s nem a csendes munkára nevelte.

Az ilyen lovak számára kétségtelen előnyösebb a nyaklóval való fogatolás. Kisebb járműveket, terheket függén szállítanak, s egyúttal érzékeny fegyelemmel is, a nyakukon ott van a figyelmeztető hurok. A ló nem szalad a fogatolásból monoton vontatóerőként, hanem röpíti a kocsit. Nemes állat, 'nemes' feladatokra, feszült idegmunkával. A kocsirúd a ló marjára támaszkodó igával, s maga a kocsi is szinte részt vesz az állat testének mozdulataiban.”²³

A továbbiakban többek között hosszan foglalkozik az ökör-igaerővel, a lófogat és az ökörfogat teljesítményének különbözőségével, a patkolással, a háttaslovakkal, a lovasharccal és a lónevelés szakszerűségével. Ismét az élet teljességét próbálja átfogni, hogy megértse annak a mély változásnak a lényegét, amely az ember és a ló viszonyában a középkorban az antikvitáshoz képest bekövetkezett. Így jut el jelentős elvi felismerésre a társadalom és a természet viszonyáról:

„Az állaterő kihasználását illetőleg is elmondhatjuk tehát, hogy azért volt fejlődőképtelen a technika, mert racionális

célszerűséggel akarták fejleszteni. Ezért tokozódott el, bizonyos 'tökélyt' elérvén, a társadalom életéről. A technikai fejlődésnek az a lényege, hogy ne az élő emberek hasznos céljai szerint igazítsák, racionális kalkulációval, hanem a társadalomszervezet mély eresztékeiből választódják ki. A társadalom szerkezete kapcsolja be önmagába a természeti jelenségeket, s ne a 'célszerű' technizálása alakítsa-rángassa maga után a társadalomszerkezetet.”²⁴

Különleges jelentőséget tulajdonítva Hajnal István írásának a lovakról és közvetett módon az ember és a természet kölcsönös viszonyáról, indokolt a kérdés: vajon nem tévedünk? Vajon nem ragadtatott túlzásokra az elfogódottság szakterületünk iránt?

Minden értelmezés hitelességének megfelelő ellenőrzés a próbája. Ezúttal különlegesen szerencsés helyzetben vagyunk, a Hajnal-szöveg jelentőségének kontrollját Fernand Braudel készítette el. A *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle* 1979-ben kiadott első kötetében az állati erővel foglalkozó fejezet hosszan beszél a lovakról. Ír mindarról, amit Hajnal harmincöt évvel azelőtt ugyancsak leírt: az ökör és a ló igaerejének különbözőségéről, az antik lovak befogásának módjáról, a

szügyhám megjelenésének óriási jelentőségéről a XII. század gazdaságában. Akár Hajnal István tanítványa is lehetne a híres francia történétíró: „A rómaiak idejében a rosszul befogott ló – a torkát szorító heveder akadályozta a lélegzésben – viszonylag csupán könnyű terhet tudott elhúzni, s így a munkája nemigen ért többet négy rabszolgáénál. A XII. században azután hirtelen olyasféle javulás áll be, mint amikor valamely motor teljesítményét négy-ötszörösre emeli, s mindez a szügyelő következtében. A ló addig harci mén volt, ettől kezdve azonban igen nagy szerepet fog játszani a boronálásban, a szántásban és a teherszállításban.”²⁵

Tanítványa is lehetne, de Braudel soha nem olvashatta Hajnalt. Mester és tanítvány viszonyt mérlegelni a magyar és a francia történétíró között nem több, mint virtuális játék. Tudjuk, hogy a fogatolás technikatörténeti változását mindketten azonos irodalomból merítették. Hajnal írása kéziratban várta, hogy lefújja valaki róla a feledés porát. Ha Braudel ismeri, talán a változás okát is világosabban látja, mert ő a szügyhám alkalmazásának csak a kereteit fogalmazza meg

„Ez a jelentős átalakulás egész sereg egyéb változás keretében megy végbe, amilyenek a népesség rohamos szaporodása, a nehézeke elterjedése, a hozamok növekedése, Észak-Európa szemmel látható fellendülése.”²⁶ Hajnal István viszont a szügyhám alkalmazásának okát is megvilágította, felismerve az ember, a természet és a társadalom között szakadatlanul zajló sokrétű kölcsönhatás technikáját.

Hajnal István tanulmányainak néhány elejtett részlete ma az ökológiai látásmód tudománytörténeti értékű dokumentuma. Tudva azonban, hogy ez az akkor korszerű, sőt nálunk ma is merészen újszerű szemlélet a természet és a társadalom szerves kapcsolatának történetéről, annak idején nem kerülhetett be a hazai és nemzetközi szakmai közegbe. Ismerve a kirekesztések következményeit, nehéz felmérni határainkon innen és túl a tudományt ért veszteségeket. Így lehet, hogy a nemzetközi szakirodalomban az ember és az állatok történetéről vadonatúj megállapításként fordul elő, amiről Hajnal István már többet tudott.²⁷

1997

MAGYARORSZÁG

AZ ÚJ KIHÍVÁSOK KORÁBAN

(1648–1711)

Az 1648. évi vesztfáliai béke tette lehetővé, hogy a keresztény világ egyesítse anyagi és szellemi erőit, s Magyarország közepéről a Balkán küszöbére szorítsa vissza az Oszmán Birodalom határát. A felborult erőviszonyok miatt robbant ki a spanyol örökösödési háború, hogy aztán az 1710-es évek békekötéseivel megvalósuljon az újkori Európa legfőbb követelménye, a hatalmi egyensúly.

Jól jellemzik a korszak egységét a konstantinápolyi angol követ jelentései. Sir William Paget, a Szent Liga országai és az oszmánok tárgyalásait közvetítő Anglia megbízottja a zentai csata hírére megjegyezte: „Savoyai Jenő herceg győzelme után a törökök ugyan nem vonakodnak tovább, hogy békét kössenek, de csak akkor fejezhetik be végre a hosszú háborút, ha Lipót császár engedékeny lesz, s elegendő szabadságot ad.”

Ismeretes, hogy 1648-ban a vesztfáliai békét az európai hatalmi egyensúly megteremtésének szándékával kötötték

meg. A „Pax optima rerum” legsebezhetőbb pontja Közép-Európa volt. Csehország abszolút vesztes maradt, Lengyelország fenyegetettségben élt, a keleti régió, az Oszmán Birodalom határvidéke pedig kritikus zóna volt. Ukrajnától Horvátországig sokfelé kiéleződtek a társadalmi és politikai feszültségek, s állandósult a fegyveres konfliktusok kitörésének veszélye. A vesztfáliai békétől egész Európa azt várta, hogy a keresztény országok félreteszik ellentéteiket, s erőiket egyesítve a török ellen fordulnak. A béke létrehozói azonban nem tettek fel egy fontos kérdést: mi történik Közép-Európa keleti régiójában a török kiűzése után? Ezért van különös jelentősége annak, hogy az Erdélyi Fejedelemséget is belefoglalták a vesztfáliai békébe. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a vesztfáliai nemzetközi fórum elismerte a fejedelemséget mint független államot, hiszen jóllehet része volt a keresztény világnak, a fejedelemség egy évszázad óta az ottomán hatalom szférájában, a szultán protektorátusa alatt élt. A vezető hatalmak az európai békerendszert kívánták létrehozni, hogy megakadályozzák az újabb konfliktusokat. Az Erdélyi Fejedelemség mint a térség konszolidált országa, mint stabilizáló állam, mint az európai hatalmi egyensúly

tényezője jöhetett számításba. Ez Erdély földrajzi helyzetéből, geopolitikai és történelmi viszonyaiból, továbbá sajátos etnikai és kulturális jellegéből következett.

A vesztfáliai kongresszus döntő változást hozott a Magyar Királyság törökpolitikájában. Megteremtette a keresztény országok között az univerzális békét, s ezzel lehetőséget adott arra, hogy közös erővel a török ellen forduljanak. Zrínyi Miklós horvát bán ismerte fel, hogy elérkezett a török kiűzésének ideje, a kellő pillanat, hogy az egy évszázad óta szétszabdalt ország egységét visszaállítsák. Széles körű mozgalmat szervezett, reformokat kezdett, hogy megragadják a kedvező alkalmat, s megindítsák a török elleni háborút.

A mozgalom irányítói számoltak a realitásokkal: tudták, hogy a háború hatalmi bázisa a Domus Austriae kell legyen, s az ottomán impérium ellen csak nemzetközi szövetségrendszer harcolhat eredményesen. Az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen azzal a kikötéssel választották meg Lipót főherceget magyar királynak, hogy még életében visszafoglalja a törökök által megszállt területeket. Többször kifejtették: Magyarország számára létkérdés, hogy megszabaduljon az oszmán hatalomtól. A lakossága olyan

viszonyok között él, hogy az „Nem béke, hanem háború, mégpedig kegyetlen és iszonyú.” („Non pax est, sed bellum, et quidem crudele et atrox.”) A magyarok hangsúlyozták, hogy a török hatalom visszaszorítása Európa közös érdeke, hiszen az oszmánok egyre terjeszkednek, megtámadták Velencét, fenyegetik Karintiát és Morvaországot, s hamarosan Bécs alatt lesznek. 1664 tavaszára úgy látszott, hogy a magyar politika elérte célját, s a Rajnai Ligával szövetségben mintegy hatvanezer főnyi császári, magyar, német haderővel, francia segédcsapatokkal megindult a támadás. A politikai propaganda és a nemzetközi publicisztika egyaránt Európa, a dinasztia és a magyar nemzet közös érdekét hangsúlyozta. A császári udvar historikusa, Gottlieb Rinck azt írta: „Magyarország egész Európa védőbástyája a török ellen.” („Ungarn ist die Vormauer vom ganzen Europa gegen die Türcken.”) A téli hadjárat alkalmából 1664-ben Londonban megjelent angol életrajz Zrínyit hősnak nevezte, „akinek sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ”. Újságok és röplapok ünnepelték a szentgotthárdi csatát: Lipót császár véghezvitte a kereszténység győzelmét a pogányok felett. Ezek után súlyos törést okozott a magyar politikában, hogy a

Hofburg váratlanul befejezte a háborút, s megkötötte a vasvári békét. A konstantinápolyi angol követ szerint a bécsi udvar nagy lehetőséget szalasztott el: „A törökök boldogok, mert ha a császár nem köt békét, Drinápolyig űzhette volna a nagyvezírt, mivel az elvesztette legjobb tisztjeit, és hadereje teljesen kivérzett.” Lippay György esztergomi érsek véleményét a vármegyék és a városok, protestánsok és katolikusok egyaránt osztották: a békét a magyarok tudta nélkül kötötték meg, törvénytelenül döntöttek „sine nobis de nobis”, vagyis „rólunk nélkülünk”. Erdélyt kiszolgáltatták a török bosszújának, pedig, amint Bethlen János, a Fejedelemség kancellárja vélekedett, Erdély békéje összefüggött a „többi Európa biztonságával”.

A török háború ilyen lezárásában a Habsburg-kormányzat új politikai irányvonala érvényesült. Ez ugyancsak a Vesztfáliában ratifikált szerződésekből következett: az aláírók az osztrák érdekekre helyezték a hangsúlyt, a dunai térség felé fordultak. Annál jogosabb a kérdés: miért hagyták abba a sikeres nemzetközi szövetséggel indított törökellenes háborút? Az egyik lehetséges válasz, hogy éppen a török háború éveiben került kapcsolatba a Hofburggal a hatékonyabb abszolútizmus néhány jellegzetes

személyisége: Joachim Becher, az állami bevételt növelő merkantilista struktúrák kialakítója, Spinola, az „egy birodalom – egy vallás” teoretikusa, valamint az abszolút hatalom jogi kategóriáit kidolgozó, az államérdek, a *raison di stato* elveit türelmetlenül érvényesítő Johann Paul Hoher báró. A vasvári béke után megkötötték a török–Habsburg kereskedelmi szerződést, megalakult az Orientalische Handels-Compagnie, és a Commerzkollegium. A nagy létszámú hadsereg, a bürokrácia, a szabályozott diplomácia, az uralkodó személyiségének propagandája a reprezentálás barokk pompájával együtt mind egy erős nagyhatalom kialakulását szolgálta.

A Magyarország helyzetében bekövetkező változást egy kortárs magyar író labirintus-szituációnak nevezte. A magyar rendek és a Habsburg-abszolutizmus képviselőinek kiútkereső próbálkozásai ismeretesek: Zrínyi konföderációs terve, a Wesselényi-féle szervezkedés, a perek, a kivégzések, a magyar alkotmány és a protestáns vallásgyakorlat felfüggesztése, Thököly felkelése és az 1681. évi Habsburg–magyar kompromisszum. Ezeknek az eseményeknek az axiómáktól mentes, objektív leírása a magyar és az osztrák történetírás közös munkájára vár. Ismeretes, hogy

Magyarországot belső harcok osztották meg, s a nemzetközi hatalmi viszonyok viharos változásainak epicentruma lett. A franciák, nyugati támadásaikkal egy időben, Lengyelországtól a fejedelemségen át Konstantinápolyig kiépítették új támaszpontjaikat. A protestáns országok (Anglia, Hollandia, Svédország, a német fejedelemségek) keleti és északi kereskedelmi érdekből is védőhálóval szolgáltak a létükben fenyegetett magyar protestáns egyházak híveinek. Eközben egyre nőtt az ottomán hatalom agresszivitása. A török két évtized alatt megszerezte az uralmat a Földközi-tenger keleti medencéje felett, megtámadta Lengyelországot, majd Oroszországot, s magyarországi területeit nagyobbra növelte, mint valaha. Birtokba vette Érsekújvárat és Váradot, s ezzel Felső-Magyarországot Bécstől és Erdélytől egyaránt elszigetelte.

Milyen alternatívák kínálóztak a török háború után a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség jövője szempontjából? Tudjuk, hogy a politikai válaszokat a történeti fejlemények komplexitása alakítja. A magyarországi társadalom szerkezete, szervezettsége, jogrendje, mentalitása, intézményrendszere, gazdasági struktúrája és kultúrája együttesen határozta meg az

államról és az ország jövőjéről alkotott véleményeket és döntéseket. Ezekre a strukturális összefüggésekre itt csak futólag utalhatok.

Mohács óta az ország elvesztette természetes népszaporulatát, s rengeteg értéke elpusztult. Mindazonáltal a Közép-Európában is meginduló protoindusztriális fejlődés nyomán létrejöttek a gazdasági struktúra átalakulásának bizonyos feltételei. A kereskedelmi mérleg Buda török elfoglalásának évtizedében egyértelműen aktív volt. A marha, a bor, a réz, a só és a higany ára másfél évszázadon át végig emelkedett. A visszafoglaló háború idején számottevő volt a konfekcióipar, több üveghuta, harminchárom papírmalom és számtalan fűrészmalom működött. A Zrínyiek 1651-ben létesítettek vasofficinát Csabarban, s a Krajnában akkor használatos technológiát alkalmazták. A kincstár 1692-ben felépítette az első magaskohót.

A társadalom struktúrája ugyancsak módosult. A nemesi rend nemcsak a státus, hanem vagyon, foglalkozás, műveltség, képzettség szerint is differenciálódott. Kialakultak a tartósan kereskedő rétegek, a privilegizált csoportok (hajdúk, katonaparaszti települések) és a

monokultúrás mezővárosok. Az ország mindvégig befogadó terület volt, a különféle etnikumok sajátos gazdasági-társadalmi közösségeket alkottak. A számtalan olasz, német, osztrák, cseh indigénát földbirtok, kereskedelmi ügylet, bányarésztulajdon vagy házasság kötötte Magyarországhoz. A magyar politikai elit tagjai – főurak, nemesek, polgárok, értelmiségiek – a nyugati egyetemeken korszerű képzést kaptak, s naprakészen követték a nemzetközi változásokat. A főrendi családok Bécsben is tartottak fenn palotát. A birodalmi hercegi címet szerző fiatal Rákóczi ugyanolyan jó kapcsolatban állt Villars (1653–1734) bécsi francia követtel, mint Savoyai Jenő. Esterházy Pál nádor az udvari szállító Oppenheimer Sámuel bankárral közös vállalkozásban kapott sókereskedelmi monopóliumot. A piacra termelő földesúri gazdaságok jól szervezett egységek voltak, a korai ipar létesítményeivel egészültek ki, s a jobbágymunka mellett fizetett alkalmazottak sokaságát foglalkoztatták. Ez a politikai elit a magyar és az egyetemes történelmi műveken kívül Machiavelli, Bodin, Grotius, Puffendorf és a merkantilisták munkáit forgatta, s így alakította ki politikai elképzeléseit. Zrínyi csáktornyai könyvtárában vagy a köznemes Szirmay András Zemplén vármegyei

könyvtárában a katonaelméleti művek aránya és színvonala hasonló volt, mint a zentai győző világhírű könyvgyűjteményében.

A magyar politikusok az ország viszonyainak rendezését illetően négy nagy témakörben alakították ki véleményüket. E négy fontos kérdés a *militaria*, az *oeconomica*, az *ecclesiastica* és a *politica*, vagyis a közigazgatás, a törvények, az uralkodói döntések ellenőrzése és a jogrend fenntartása volt. A három hatalom alatt élő országrész magyar társadalmát a protestáns és a katolikus egyházszervezetek, iskolák fogták egységbe, s a gazdasági egymásrataltságon kívül a jól működő információs hálózat és a közös történelmi élmények tartották össze. A kialakuló magyar anyanyelvi kultúra értékrendje a középkor, a reneszánsz, a barokk világa, a reformáció szemlélete és a nyugati egyetemekről hozott eszmék alapján épült fel. A városok, végvárok, kastélyok és uradalmak élete már a mechanikus órákhoz igazodott. A Buda visszavívását kísérő szinte országos figyelem, a magyar közvélemény ugyancsak azt bizonyítja, hogy az emberek tisztában voltak az idők változásával.

A változó idők kihívására, vagyis arra, hogy miként kapcsolódják be a török hatalomtól megszabaduló Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség az európai hatalmi átrendeződés folyamatába, három felelet kristályosodott ki, három lehetőség a térség jövőjére.

Az első az 1687-ben a pozsonyi országgyűlésen megpecsételt, a dinasztia és a magyar rendek közötti kompromisszum volt. Megállapodtak abban, hogy az addigi választott királyság helyett a trónon a Habsburg-dinasztia tagjai örökléssel követik egymást, cserébe pedig a király hitlevele és esküje szavatolja a törvényeket, s a visszafoglalt területek berendezésének jogát a magyarok kapják meg. A rendek döntésüket azzal indokolták, hogy „országunk megőrzésére”, „jólétünk, fennmaradásunk érdekében” határoztak így. Az örökösödés jogán megkoronázott első magyar király, a kilencéves I. József (1678–1711) a magyar rendektől többek között egy labirintusjátékot kapott ajándékba. Ez a lényegét tekintve „királytükör” a történelem nagy személyiségeinek példáival és intelmeivel tanítja a játékost a jó uralkodás követelményeire.

A második választ eljárások, tervezetek, tárgyalási jegyzőkönyvek, projektumok, vótumok, memoriálék

vázolták fel. Ezek különféle magyarországi, erdélyi és bécsi fórumokon születtek meg, de valamennyinek közös volt az alapelve: alkalmazkodás és alkalmaztatás. Vagyis az ország alkalmazkodjék az új körülményekhez, s a birodalom érdekeit és az örökös tartományok rendjét alkalmazzák Magyarországon is. Néhány kiragadott példa: Bercsényi Miklós gróf felső-magyarországi főhadbiztos, a vármegyék és városok közösségének ablegatus primarius a királynak beadott *Puncta Instatiarium*ban 1696-ban azt kérte, hogy az örökös tartományokban bevezetett rendet valósítsák meg Magyarországon is. (Például tartsák be a császári katonai rendeleteket, ugyanúgy kezeljék a devalvációt, és érvényesítsék a kereskedelmi szabadságot.) Breuer gróf, a Hofkammer elnöke a kormányzat más tagjaival szemben épp a birodalom érdekében látta fontosnak, hogy megtartsák a királyság katonai intézményét, az úgynevezett magyar national militát. Széchenyi György esztergomi érsek azt kívánta, hogy ugyanolyan gondoskodást kapjanak a sebesült és rokkant magyar katonák, mint amilyen Savoyai Jenő herceg rendelkezése nyomán a császári hadsereg tagjait az Allgemeines Krankenhausban megillette. Több, az uralkodó és a királyságbeli, illetőleg az erdélyi politikai elit

megállapodására vezető tárgyalás dokumentumainak tanúsága szerint az elharapódzó katonai anarchiával szemben a rend és a jogfenntartás volt a feltétele annak, hogy a hatalmas összegű (évi kettő-négy millió rénes forint) adót korszerű módon, a kiváltságos, gazdag rétegekre is fizesse az ország. Ha a protestánsoktól elveszik templomaikat és iskoláikat, ha a hadseregben és a visszafoglalt területeken hátrányos megkülönböztetésben részesülnek, az beláthatatlan következményekkel jár. A Habsburg-kormányzat számolt a nemzetközi hatalmi viszonyokkal. Kinsky gróf, a kancellár a riswicky tárgyalások alkalmával kijelentette, hogy Savoyát, bár a császár ellensége, nem lehet kihagyni a békéből, különben a franciák karjaiba vetné magát.

A Szent Liga törökellenes háborúját lezáró tárgyalásokon a már említett Paget angol közvetítő arra hivatkozott, hogy több törvény, legutóbb pedig Lipót császár szavatolta a Fejedelemség államiságának elismerését, s azt kívánta a török megbízottal együtt, hogy az Erdélyi Fejedelemséget mint önálló államot foglalják bele a békébe. Ezzel szemben a Karlócán 1699 januárjában húsz évre megkötött Habsburg-török fegyverszünet a Magyar Királyság visszafoglalt

területeiről és az Erdélyi Fejedelemségről mint a Habsburg Birodalom részeiről döntött.

A harmadik megoldással 1700 után próbálkozott a magyar politikusok egy része. Államhatalmi szinten, fegyveres erővel próbálták érvényesíteni a vesztfáliai béke alapelvét: a nagyhatalmak mellett a kis országok állami szuverenitását. II. Rákóczi Ferenc többek között a porosz királyhoz küldött követi instrukciójában foglalta össze véleményét a spanyol örökség miatt kirobbant háborúról: „Akár a franciák, akár a Habsburgok győznek a jelenlegi háborúban, felborul az európai hatalmi egyensúly”, s a térség országainak helyzetében is változás következik be. 1703-ban kiderült, hogy a királyságbeli és az erdélyi lakosság igen nagy része kívánt élni az országos bajok megoldásának új, véráldozatot kívánó lehetőségével. A szabadságharcban, tekintet nélkül társadalmi és vallási hovatartozásukra, egyaránt részt vettek főurak, jobbágyok, köznemesek, városiak, végváriak, katolikusok, protestánsok, magyar, német, szlovák, ukrán, román anyanyelvűek. A fegyveres támadással egy időben megszervezett állam vezérkara nem a régi, feudális magyar államot kívánta újra életre kelteni. A rendi főméltóságok (a nádor, az országbíró, a horvát bán) mind Bécsben, a király

mellett maradtak. Az államforma Hollandia példájára hivatkozva a magyarországi rendek konföderációja lett, s ez nemcsak az egyházi és a világi főrendeket, a városokat és a vármegyéket foglalta magában, hanem a hadsereget és a mezővárosokat is. Létrehozták az állam központi intézményeit (Consilium Aulicum, Senatus, Consilium Oeconomicum). Állandó hadsereget szerveztek. Kidolgozták a nemességet is fizetésre kényszerítő jövedelemadó rendszerét, s megteremtették a közhatalmi jobbágyvédelmet. A reformok közül jó néhány alternatívát kínált az ország jövője szempontjából.

Az elgondolás az volt, hogy az Erdélyi Fejedelemség megtartja önálló államiségét, és az ország egységét a magyar korona országainak konföderációja rendezi újra. A vallások egyenjogúságát és a lelkiismereti szabadságot a katolikus és a protestáns egyházaknak egyenlő esélyt adó törvényekkel szabályozták. Eszerint a templom minden helyiségben a többséget illette meg. Azzal a fontos feltétellel, hogy a többség köteles volt a kisebbségnek templomot építeni. Mivel a vallási hovatartozás sok esetben a népesség nyelvi, etnikai határaival esett egybe, s az iskolák az egyházak kezében voltak, ez a megoldás az anyanyelvi műveltség

egyenlő esélyeit is megteremtette. Végül törvény szabályozta az ország jogát a békére: a Domus Austriae és az ország viszonyát angol, holland közvetítéssel és nemzetközi garanciával kell rendezni.

Mint Rákóczi többször hangsúlyozta, a magyarok azzal a feltétellel kapcsolódtak be Franciaország oldalán a spanyol örökösödési háborúba, hogy XIV. Lajos szavatolja: a Magyar Királyságot és a Fejedelemséget belefoglalják a háborút lezáró európai univerzális békébe. Ezt a törekvést a Habsburgokkal nagykoalíciót alkotó tengeri hatalmak is támogatták. Több okból. Néhány angol és holland bank a királyság és a fejedelemség réz- és higanybányáinak fedezetére kölcsönt adott a Hofburgnak, s a katonai és kereskedelmi érdekek is az ország békéjét kívánták. A protestánsok vallásszabadságát a City urai és a köznép egyaránt jogosnak ítélte. Az angol politikai döntéshozók azonban legfőképpen az európai hatalmi egyensúly szempontjából tekintették kívánatosnak, hogy az ország megkapja a szabadságjogait. Anglia és Hollandia álláspontja a Hofburgban sok gondot okozott. A kancellár, Wenzel Wratislav gróf így jellemezte a magyarországi helyzetet a

Barcelonában harcoló Károly főhercegnek írt levelében: „belekerültünk egy szörnyű labirintusba...”

A kivezető útnak az látszott, hogy az 1705-ben trónra lépő I. József elismerte a nemzetközi közvetítés jogát, de a tárgyalások alighogy megkezdődtek, félbe is szakadtak. George Stepney, Anglia bécsi követe, a tárgyalások mediátora 1706 nyarán Nagyszombatból jelentést küldött Harley miniszternek Londonba. Beszámolóját azzal fejezte be: a Habsburg-kormányzat semmiképpen sem fog beleegyezni abba, hogy az Erdélyi Fejedelemség megtartsa önállóságát, s „ez annyi, mint fejszét fogni a fa gyökerére; s aki olyan szerencsés, hogy szabad kormányzat alatt élhet, nem nézheti másként, mint mély aggodalommal, ha egy szegény népet (amelynek öthatoda a reformált egyházak híve) egy csapásra megfosztanak szabadságától, és szolgaságra meg jövendőbeli üldözésekre juttatják, annak ellenére, hogy erélyes és velük egy hitet valló közvetítés járt közben érdekükben”.

Az európai politikában újabb fordulat következett be, amikor III. Károly spanyol királlyá választásával egy időben a franciák I. József trónfosztását kívánták az új magyar állam elismerésének feltételeként, Rákóczi és köre az állami

szuverenitás nemzetközi elismerése érdekében döntött az alkotmány visszaállításáról. Az ónodi országgyűlés 1707-ben kijelentette, hogy az örökös királyságról, az ország alkotmányának megváltoztatásáról szóló 1687. évi döntés törvénytelen. Mégsem jött létre az ígért francia szövetség, mert XIV. Lajos kormánya valójában nem ismerte fel a dunai térség jelentőségét. Mindazonáltal Rákóczi különböző szinteken erős kapcsolatokat épített ki több egymással szemben álló hatalommal: Poroszországgal, Svédországgal, Oroszországgal és Lengyelországgal. A mindig is egyenlőtlen és egyre rosszabb katonai erőviszonyok ellenére kihúzta a hadakozást az európai háború befejezéséig. Rákóczi 1710 augusztusában a hágai és a gertruydenbergi tárgyalások után az angol királynő és Marlborough herceg támogatásának tudatában bejelentette, hogy megkezdik a béketárgyalásokat. Anna angol királynő (1665–1714) azonnal külön békebiztost küldött Bécsbe.

Ismeretes, hogy a Hofburg miniszterei szerint a magyarországi háborút kétféleképpen lehetett befejezni: vagy katonai erővel, vagy úgy, hogy a császár hűségére önként visszatérő alattvalóknak kegyelmet adnak. Ezzel szemben amint az angol királynő megbízottja, Peterborough

(1658–1735) Bécsbe érkezett, Savoyai Jenő herceg, a haditanács elnöke megváltoztatta ezt a politikát. Az 1711. február 14-i minisztertanácson elsősorban a szövetségesek, Anglia és Hollandia kívánságára hivatkozva a tárgyalás mellett foglalt állást, s az uralkodó kormányzati biztost küldött Magyarországra Pálffy János (1663–1751) császári generális mellé, hogy Rákóczi megbízottjával tárgyaljon. Az már újabb tanulmány témája lehetne, hogy a szatmári békét végül is hogyan és milyen feltételekkel kötötték meg. Bizonyos, hogy ebben a kompromisszumban az európai hatalmi egyensúly Duna-táji megoldásának egyik változata érvényesült: a Habsburg-dinasztia és a magyar főrendek kölcsönösen elfogadták egymást, a türelmetlenül hatékonyságra törő abszolutista kormányzást az ország sajátos viszonyait és igényeit méltányló uralmi rend váltotta fel, s a királyság és a fejedelemség betagozódtak a Habsburg Birodalomba. A másik változat hívei az utrechti tárgyalások alkalmával is Grotius elveit hangsúlyozták: az erdélyi állam önállósága a térség békéjének, a lelkiismereti és más szabadság érvényesülésének garanciája. Sőt, az osztrákok racionális érdekei ugyancsak az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának megőrzését kívánják:

„Attól félni nem kell, hogy visszahelyezve jogaiba ezt a fejedelemséget az Ausztriai Ház meggyengül, és ezzel az európai egyensúly biztosításához szükséges erőviszonyok felborulnak. Éppen ellenkezőleg. Magyarország, mely ily módon garanciát kapna lelkiismereti és politikai szabadságjogainak tiszteletben tartásáról [...], sokkal többel járulna hozzá a császár szükségleteinek biztosításához.”

Összefoglalás helyett két művészi alkotásról szólok. Az egyik egy festmény, amelyet valószínűleg 1670-ben rejtettek el, s csak a 20. században találtak meg. A képen Lipót császár látható páncélban, fején császári koronával, körülötte a magyar főméltóságok: a nádor, az országbíró, a horvát bán és az esztergomi érsek. Felettük a kék köpenyes Madonna védelmében egy térkép és a magyar szent korona látható. Sokáig szakmai körökben sem értették a képet, úgy vélték, hogy a térkép a Rába folyó szabályozását ábrázolja. Ma már tudjuk, hogy a visszafoglalandó Magyarország térképe.

A másik művészi alkotás Jenő herceg lovas szobra a budai királyi palota előtt. Az 1960-as évek elején azt követelték, hogy távolítsák el a szobrot arról a helyről. A művészettörténész és történész szakértő viszont a hivatalos várakozások ellenére a történetiség értékrendjére

hivatkozott, így a zentai győző érintetlenül vészelhette át az elmúlt fél évszázadot. Szobra ma úgy áll a Duna felett, mint mementó és új kihívás az önazonosságát kereső Európa számára.

1997

„EURÓPA MEGKOSZORÚZOTT TÉRKÉPE ELŐTT”

Alsóvadász kis falu a Hernád-völgyben. Küzd, öregszik és őrzi emlékeit. Az egykori református lelkészlak ma gyülekezeti otthon; az egyik szobát – ajtaján név: Dr. Koncz Sándor (1913–1983), akit Sárospatakról, teológiai tanári beosztásból helyeztek ide lelkésznek az ötvenes években – a hívek múltjuk értékeivel rendezték be, szerszámok, mángorlók, közöldpatinás rézedények és középen tárló. Bibliák, prédikációk, kéziratok. A sárgult műsorlapot – ha jól értettem – bizonyos Trencsényi Julianna őrizte meg. 1917-ben írták, betűi szépen előredűlnek, századunk elején igazították türelmes tanítómesterek ilyen írásra a kezeket: „ne fogd görcsösen a palavesszőt”.

Nem hittem, hogy anakronizmus, és azt sem, hogy kuriózum. Levéltárakban eltöltött élettől a hátam mögött azonnal éreztem, jelentős dokumentumot olvasok: *„Az alsóvadászi református egyház a reformáció négyszázados évfordulóján 1917 évi október hó 31-én Emlékünnepet rendez.”* A negyedik műsorszám: *„Beszéd Európa megkoszorúzott térképe*

előtt, elmondja ifj. Nagy Lajos.” Úgy véltem, nincs itt semmi rejtelem. A hosszú műsort záró 179. dicséret előtt „Szavalat, – Hitvallás, – írta Csécsi Imre, – előadja Boza Lidia.” Még a hatvanas években, a pozitivistá történet szemlélet magyarországi elágazásait követve vizsgáltam Csécsy Imre (1893–1961) írásait. Szépapja, János (1650–1708) személyes ismerősöm, sárospataki tanár, Rákóczi híve, naplót írt a szécsényi országgyűlésről, őszintét, kritikusat. Csécsy Imrétől mindent elolvastam, amit lehetett akkoriban, verseivel nem találkoztam, de nem lepődtem meg, Magyarországon mindenki költő volt huszonévesen. Véltem, hogy ő, a Galilei-kör egykori titkára, vagy hasonló szellemű barátja sugallhatta a beszéd címét, a „megkoszorúzott” Európa térképét.

A tárló üvege visszatükrözte a kerti fenyőket, és a szoba megtelt kérdőjelekkel. Miért és milyen koszorú? Búcsúzó vagy dicsőítő, egybefoglaló vagy ellenkezőleg, mentőöv a széthulló világnak? Európa már javában rombolta önmagát. Csécsy majd 1943-ban – ahogy ő mondja – „ál-naplót” ír, de nem adják ki, csak 1946-ban, hogy a *Világos pillanat* azonnal ismét tiltott olvasmány legyen, mindazzal együtt, amit ebben a reformációról és főleg a polgárosodásról kifejtett.

Ezeknek az eszméknek a geneziséét vizsgálva úgy láttam, hogy Max Weber szinte közhelyként emlegetett könyve fontos állomás, de csak állomás, messzebbre kell visszamennünk, és forrásvidékét a klasszikus pozitivisták, H. Thomas Buckle, John Stuart Mill műveiben véltem megtalálni. Készültem rá, hogy megírjam. Ez lett volna *A pozitivisták történeti szemlélete Magyarországon* című munkám harmadik kötete, de idő kellett volna hozzá, hosszú előtanulmányok s a National Endowment for the Humanities 1977–78-ra felajánlott Fellowships for Independent Study and Research ösztöndíj pályázatát sem vehettem igénybe. Jegyzeteimet 1995-ben ástam ismét elő, Kontler László az angol konzervativizmusról írt remek kandidátusi disszertációjának opponenciájához. Azóta a kitűnő mű meg is jelent: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei* (Atlantisz, 1997) az elmúlt évek egyik legjelentősebb eszmetörténeti könyve. Amit a 16–18. századi „Európát átjáró eszmékről” elmondott, itt Alsóvadászton, „Európa megkoszorúzott térképe előtt”, újabb asszociációkat indított el.

KLEBELSBERG

1928 nyarán meglátogatva a pataki gimnáziumot a következőket mondta: „Eljöttem ide mint egy konzervatív kormány minisztere, mert az a meggyőződés hat át, hogy modern haladás csak történelmi alapon lehetséges.” Ennek a szituációnak az érzékeltetésénél tömörebben aligha lehetne kifejezni *Az állam rejtelmei* értékeit.

A miniszteri látogatás felfogható úgy is, mint a szerző pályáját, felkészültségét, témaválasztását áttételeken át segítő döntés. A kultúra hosszú távon építkezik, generációk láncolatában. 1936 elején a tankerületi főigazgató látogatási jegyzőkönyve már kiemeli, hogy a tapasztalt régi tanárok mellett nagy számban tanítanak Patakon lelkes fiatalok. A tanárok között sok az Eötvös Collegiumban végzett. Meddig követhető visszafelé a könyvek genezise? Az angol konzervativizmus megírása? Csécsy Imre ükapja, az ifjabb János (1689–1769) Utrecht és Franeken egyetemei után már a sárospataki diákok kitaposott útján ment át Angliába. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter pedig azért jelent meg Patakon, hogy ott a világgazdasági válság kellős közepén, Magyarország gazdasági életének mélypontján, megindítsa

az angol tagozatot. Vagyis hogy a nagy múltú, de akkor a csőd szélére jutott iskolának a megújulás mentőövét nyújtsa. Hozzájáruljon, hogy a magyar értelmiség teherbíró és megalapozott felkészültséggel, egyenrangú félként vehessen részt a nemzetközi szellemi életben.

Lehet erre egyáltalán esély? Az *állam rejtelvei* szerzője egyetemista kora óta foglalkozik az angol konzervativizmussal. 16–17. századi gyökereire először utaló bölcsészdoktori disszertációját 1986-ban védte meg. Azóta pedig neve köteteken és tanulmányokon olvasható, mint az angol gondolkodók, elméleti írók műveinek fordítója, értelmezője. Talán ezért is tűnt fel nekem, hogy 1993-ban a BUKSZ hasábjain megjelent egyik írásában mégis szinte szorongva tette fel a kérdést: „Vannak-e egyáltalán kilátásai az egyetemes történeti filozófiai problémák kutatásának a világ e szegletében?” Kérdésével mércét állított munkája elé: vajon számíthat rá a hazai kutató egyáltalán, hogy a nemzetközi mezőnyvel egyenrangú eredményeket érjen el? De vajon vannak külön egyetemes történeti filozófiai problémák? Nem azért egyetemesek, mert Magyarország s ez a térség is belefoglaltatik? Ezen a tájon is felmerültek,

különböző nyelveken, s a történelmi helyzetek alakították sajátossá, ahogy összerendeződtek.

Elvi síkon a kérdést már Eötvös József eldöntötte: az 1860-as években az Akadémián a magyar tudomány feladatairól a *Magyar tudomány, magyar tudós* címmel számon tartott vitában a magyar tudomány egyetemessége mellett foglalt állást. S hogy ez az egyetemes látásmód miként szolgálhatja egyszerre a polgárosodó Magyarországot és a tágasabb szellemi horizontokat a társadalomtudományokban is, arra többek között John Stuart Millnek írott levelében adott választ. A világ e távoli szegletén ő is vele, Stuart Mill-lel hasonló irányba tartva, hasonló felismerésekre jutott, és egyetemes történetiszemléleti elvek alapján fogalmazta meg prognózisát a magyar polgárosodásról.

Ma a kérdés mégsem ilyen egyszerű. Igaz, hogy hihetetlenül nyitott lett a világ, az ifjúság soha nem képzelte szabadsággal járhatja a külföldi könyvtárait és levéltárait, a technika és az ösztöndíjak jóvoltából. Itthonról is néhány gombnyomással megtudhatom, hogy például Erasmus műveiből mennyi, milyen kiadásokban található, mondjuk, a kaliforniai egyetem könyvtárában. De Eötvös álláspontjával szemben egy hierarchikus, a kisajátított nemzeti keretek

közé zárkózó álláspont fekete-fehér kliséi s ezzel együtt a kirekesztések és tulajdonítottságok érvényesültek, idővel – Hajnal István szavaival – az „ököljog”, és bár mindezeket túléltek, az eszmék szerves fejlődésének egyetemes fogalomkincse helyett 19–20. századi politikai, ideologikus fogalmak honosodtak meg. S ezzel az ország szinte kizárta múltját a kora újkori európai gondolkozás történetéből.

Az állam rejtelmei egyetemes fogalmi készlete lehetőséget kínál újragondolni immáron sokadszor is, hogy hol vagyunk politikai gondolkozásunkban a korabeli Európa térképén. Kiváló kutatók sokszor berajzolták különböző egyetemes térképekre a magyarországi szellemi utakat. Ezeket azonban sorra behavazták sűrű rendszerváltásaink. A könyv új elméleti összefüggésekbe helyezett végkövetkeztetése az eszmék mozgásáról újabb tiszta lapot nyújt ennek a tájnak. Annál is inkább, mert a mű a nemzetközi mezőny követelményeinek megfelelően közöl a nyugati világon eddig kevésbé számba vett felismeréseket.

Nem mintha a tudományban kettős mérték érvényesülhetne. Egy enyhébb hazai és szigorúbb külföldi. Ez megengedhetetlen lenne. Másról van szó. Vannak könnyű témák, ilyenek a viszonylag ismeretlen területek,

nincs még megalapozott kontroll, minden új, bármi felmutatható mint páratlan lelet. A történelem alaposan művelt témaköreiben viszont könyvtárak szakirodalmán, régi és új tekintélyek vadászterületein kell keresztülvágnia magát a kutatónak. Könnyen elvérezhet a szentesített hagyományok és harsány divatok zátonyain, mielőtt eljutna eredeti felismerések szabad vizeire. Ezért különös értékű, ha magyar szerző a brit konzervativizmus kialakulását vizsgálva mutatja ki a kora újkori Európa szellemi életének izgalmas egységét.

„AZ ÁLLAM REJTELMEI”

telibe találó cím. Egységbe fogja a mű időhatárait. A vizsgálat kora három évszázad 1530–1830 között, a reformációtól a liberális államrend kibontakozásáig. A könyv korszakhatára, mint a történelmi műveké általában, a megírás „pillanata”: 1994–1996. A feldolgozott gondolatoké talán Polübiosz (Kr. e. 201k.–120k.) klasszikus megfogalmazása a történelem fogalmáról: „példával tanító filozófia” (32. l.), s mivel a 16–17. század értékkategoriába sok minden az antikvitásból és a középkorból került át, az

állam rejtelsei az Ószövetséggel kezdődnek. A könyv gondolati tengelye az *állam lelke* képzet. Shakespeare *Troilus és Cressidájának* III. felvonásában hangzik el, Ulysses második nagy monológjában: „Rejtély van – melyet kutatás soha / El nem ér – az állam lelkében, és / Isteniben működik, semhogy a / Szó vagy a toll föltárja valaha.” (Szabó Lőrinc fordítása). 1829-ben innen emelte ki Coleridge biztos kézzel államelméleti műve mottójául: „Rejtély van az állam lelkében, és / Isteniben működik, semhogy / Hitvány krónikások firtassák...”

Az állam lelke a működés mibenvalósága, az egyensúlytartás művészete. „Az emberi társaság isteni tudománya”, ahogy az abszolutista államról Milotai Nyilas István (1571–1623) tiszántúli püspök *Szent Dávidnak huszadik Soltarának... magyarázattya* címmel 1620-ban Kassán megjelent államelméleti eszmefuttatásában mondja.

Az *állam rejtelsei* az uralkodásról, a társadalom működéséről a feltárt szövegek, direktívák alapján tekinti át az eszmevilágot, amelyet a 19. században konzervatívnak neveznek. Tehát nem a politikai konzervativizmussal, hanem a konzervatív eszmevilággal foglalkozik. Ennek

genezisé, történelem előtti történetét vizsgálja. Felfedező vállalkozás. Annak minden kockázatával.

Kiinduló álláspontja egy erőteljes tagadás és egy nagyszabású hipotézis. Elutasítja a hagyományos sémákat és a szellemi ősalkotás gyakorlatát, a maguknak múltba vetített elődökkel panteont teremtők anakronizmusait. Megállapítja, hogy a konzervatív eszmevilág nem a felvilágosodás, a polgárosulás, az iparosodás jelenségeire, tehát egy másik politikai nyelvre adott haladásellenes válasz volt. Tagadja, hogy nincs önértéke, s hogy – amint egyik legújabb kritikusa írta – egyszerűen „az önzés ideológiája” lenne. Alapvető megfontolása, hogy „a konzervativizmus minden, az elméletgyártással szembeni idegenkedése ellenére rendelkezik egy olyan ’maggal’, melynek sejtjei állandóan ott rejtőznek a kora újkori politikai gondolkodásban; kihívásra nem megfogalmazásukhoz van szükség, hanem ahhoz, hogy ebből az állapotból következetes egészé álljanak össze” (21. l.). A hipotézis pedig így szól: mivel a plurális kultúra az európai antikeresztény hagyományból bontakozott ki, s lett a 19. században Nyugat-Európában intézményesült „modern politikai kultúra” egyik fő ismérve, ezen a kultúrán belül

kell hogy a 19. században konzervatívnak nevezett eszmévilág, elmélet, irányzat elemei kutathatók, feltárhatók, nyomon követhetők legyenek.

Gondolati vonalvezetésben szigorú időrendet követ. Olyan markáns személyiségek műveit mutatja be, mint az angol reneszánszt képviselő Sir Thomas Elyot (1490–1546), az antipuritánus Richard Hooker (1554–1600), a patrióta királyeszmét megfogalmazó Henry St. John Bolingbroke (1678–1751), a *Töprengések a francia forradalomról* művével viták kereszttüzebe került Edmund Burke (1729–1797) és végül az állam-alkotmányt és egyház-alkotmányt elemző Samuel Taylor Coleridge (1772–1834). Szó van kisebb kaliberű írókról is, és a propaganda névtelen bértollnokai sem maradnak homályban. Az *állam rejtelvei* főszereplői mégsem a személyek, hanem a gondolatok. Ahogy a források gazdag anyagából – prédikációk, törvények, levelek, emlékiratok, teológiai, államelméleti, történeti művek lapjairól kiszűrhető. Három nagy egységben elrendezve: I. *Világrend, közös jog, államegyház: a keretek kialakulása 1530–1603.* – II. *Isteni jog, alkotmány, szuverenitás: hagyományos legitimációs elvek konfliktusa, 1603–1689.* – III. *Egyensúly, modor, államegyház: forradalomtól reformig 1689–1830.* A három rész tézis, antitézis

s szintézis. A két klasszikus szerző Burke és Coleridge elméletében az évszázadok során a történelmi helyzetek kihívásaihoz alkalmazkodó eszmék mint lényegi értéküket megőrzött elemek kapcsolódnak össze és alkotnak markáns rendszert. „Ennek lényege, hogy a generációk hosszú sora alatt bekövetkező lassú átalakulási folyamat olyan rendszert eredményez, mely igen finoman különbözik az eredetitől, de megvan a folytonosság, s a régi elvek a modern adaptációban is tovább élnek” (242. l.).

Ezen a tágas horizonton rekonstruálja a gondolatok mozgását a szerző, jelzi, hogy bár különbözőek, finom átjárhatóság figyelhető meg közöttük, és a különböző korszakok logikai rendjében a mai fogalmaink szerint össze nem egyeztethető eszmék ellentmondás nélkül megfértek egymással. Mindebből következik, hogy az, amit angol konzervatív eszmerendszernek ismer a világ, a kora újkori Európát átható eszmékből összeállt egész, vagy finom párlat, „az európai civilizációs fejlődés... elméletére támaszkodik” (239. l.). Burke nem angliai, hanem európai diagnózis alapján vont le következtetéseit. S nemcsak a *Töprengések a francia forradalomról* lapjain, hanem általában „Burke... többszörösen is igyekezett körülsáncolni a társadalmi rend

Angliában fennálló formáját, melyet az európai modell legsikeresebb megvalósulásának tartott” (235. l.).

Az állam rejtelvei fő mondanivalója, hogy a kora újkorban a működőképes állam és társadalom eszméi – a kormányzás szükségessége és hatékonysága, a folyamatosság, a hagyomány, az erkölcs, a történeti jog, a hatalom és a szabadságjogok egyensúlya, a nők tisztelete; a szegénység felkarolása, a politika civilizált nyelve, az egyházak reagálóképessége például a demográfiai változásokra stb. –, vagyis összességében ez az „európai modell” többféle sikeres vagy kevésbé sikeres megvalósulási lehetőséget hordozott magában. Tegyük hozzá, ezek a lehetőségek Európa szellemi térképén gazdagon és változatos formációkba rendeződve rajzolódnak ki. Például I. Jakab király (1566–1625) államelméleti művét azonnal lefordították minden európai nyelvre, és a válaszokból kristályosodott ki alapelvének széles érvényes jelentősége.

EGYENSÚLY

a hatalom és a szabadságjogok között, ez az I. Jakab király fiának írt tanácsok formájában a *Basilikon Doron* (Királyi ajándék 1599) című államelméleti mű alapvetően új mondanivalója. Az *állam rejtelmei* a hosszú távú fejlődésbe állítva is kifejti, hogy ez a kulcsmű, ahol az Isten kegyelméből való királyság eszméje összekapcsolódik a szabadságjogok biztosításának követelményével, kifejezi az abszolút monarchia és a szabad rend konszenzusát, beépítette az istenjugú, tehát szuverén királyság eszméjébe a közjogászok nézetét a hatalom ellenőrzéséről, korlátairól oly módon, „hogy az ősi alkotmány egyik alapvető jellemvonása az *egyensúly*” (97. l.). A vonulatok tovább követhetők.

1983-ban éppen ennek a kulcsműnek az elterjedéséről bontakozott ki érdekes vita a horvát Juraj Križanić (1618–1683) emlékére Zágrábban megrendezett nemzetközi konferencián. Križanić nedelicei plébános, Rómából 1661-ben a török elleni koalíció ügyében Moszkvába ment, Alekszej cár (1645–1676) azonban Szibériába száműzte. (1683-ban, miután visszavergődött Európába, Sobieski János

udvari káplánjaként a felmentő sereggel még eljutott az ostromlott Bécs alá.) Művei – nyelvészeti, államelméleti és a szegénység leküzdéséről írt gondolatai – olyan híressé tették, hogy halála háromszázadik évfordulójára a világ minden szegletéből, Amerikából és a Szovjetunióból egyaránt jöttek kutatók. A vita tárgya az volt, hogy vajon Križanić járt-e valamikor Angliában, vagy a moszkvai angol kereskedelmi kolónia tagjaitól sajátította el az akkor vélhetően csak az angliai viszonyokra érvényes gondolatokat. A londoni nyomdák I. Jakab trónralépése után három héten belül tízezer példányt dobtak piacra államelméleti könyvéből. Ez lehetett az új uralkodó népszerűsítésének következménye is. Viszont – amint Monica Partridge nottinghami professzornő előadása hangsúlyozta – Križanić olvasta a *Basilikon Doront*; egyébként a mű gyors egymásutánban napvilágot látott francia, német, olasz, svéd fordítása már arra vall, hogy egész Európa számára égető kérdést fogalmazott meg. Történelmünk nemzetközi jelenlétének teljes elfelejtődésén edzett lélekkel dobhattam be a vitába, hogy a *Basilikon Doron* magyarul 1612-ben, a fordítások első futamában jelent meg. Fordítója, Szepsi Korotz György (?–1630?) mint a kormányzás legfőbb

követelményét foglalta össze a „magyar Jakab király”-t bevezető nagyívű történeti áttekintésében: a kormányzás legfőbb feladata, hogy „a polgári társaságot csendes és békességes állapotban tarthatná meg.” A kormányzás alapelvét, a szabadságjogok és az uralkodói szuverenitás összeegyeztethetőségét hasonlóan fogalmazza meg: „Mert bizonyára semmi nem egyéb az hű és igaz tisztiben eljáró, s hazája megmaradására törekedő fejedelem, minden egyéb rendbéli, hű magisztrátussal együtt, amint amaz sentenciákkal bőves Seneca tanít: hanem az közönséges községnek éltető lelke, és oly megmaradására szerzettető erős lánc és kötele, mellyel a polgári társaság egymáshoz összecsatoltatik; ennek felette oly éltető ege, mellyel sok ezer emberek beszíván, élnek; kiktől ha megfosztatik az együgyű község, prédául és ragadmányul hagyatván az őreá ásítózó farkasoknak és oroszlánoknak; megszagattatik és teljességgel elpusztul.” A továbbiakból nyilvánvaló, hogy a farkasok és oroszlánok a hatalommal visszaélők, az ország javait maguknak kisajátító hamis sáfárok. A reformáció gondolatkörében a királyi hatalom égi adomány, de földi törvények kötik. Az istentelen uralkodó „minden törvényeken kívül nyargalván” futja pályáját. Hasonlóan

fogalmaz néhány év múlva Pázmány is, többek között a Pozsony vármegye gyűlésén elmondott beszédében: az uralkodót köti a törvény, a hitlevél. Ezen a tájon különös hangsúlyt kapott ennek az egyensúlytartásra törekvő eszmerendszernek a szociális gondoskodással foglalkozó rétege.

Az állam rejtelmei végigvezeti a társadalmi egyenlőtlenség és szükségszerű meglétének gondolatát mint keresztény alapelvet Edmund Burke felfogásáig: a hagyományos vallás „a szegényekben a keresztényi lemondás, a gazdagokban a keresztényi felelősség szellemét ébreszti”. Valójában a szegénység kezelése ugyancsak az egész újkori Európát mélyen foglalkoztatta. A középkor gyakorlata már nem vihető tovább, újra kellett fogalmazni a szegénység mibenvalóságát, ellátását és az állam feladatait is. A szegények száma minden európai országban ugrásszerűen növekszik, és a 16–17. században súlyos, szinte megoldhatatlan kérdés. Nem térhetek ki arra, hogy az egyes országok, uralkodók, városok, közösségek, Anglia, Franciaország, Velence, Róma, Hollandia és Magyarország, többek között városi és községi önkormányzatok, egyházak valláskülönbségre való tekintet nélkül, az országgyűlési

törvények és más rendelkezések milyen próbálkozásokat tanúsítanak. Az *állam rejtelmei* gondolati medrében maradván inkább a szegénység kezelésének, testi-lelki gondozásának általánosan elterjedt eszméire utalhatok. Alapítványok, végrendeletek, prédikációk, vagy akár a szegények gyógyításának intézményes megoldását szorgalmazó orvosok javaslatai egyértelműen kifejezik, hogy nem időtlen kegyes cselekedetokről, hanem a korabeli társadalmi instabilitás követelményeiről van szó. Erasmus írja: „Ha a szükség úgy kívánja, hogy néha mégiscsak kell adót szedni a néptől, a fejedelem szent kötelessége ezt úgy végrehajtani, hogy a kispénzűek a legkisebb kárt szenvedjék. Mert hogy a gazdagokat jobb gazdálkodásra készítetjük, az lehet hasznos is. Ámde a szegényeket éhhalálba kergetni, az egyrészt embertelen, másrészt pedig egyáltalán nem biztonságos dolog.” A szegények megnyugtató és védelme Bodinnél is fontos eszme, s ha a szegénység kezelésének kulcsszavait vizsgáljuk – keresztényi kötelesség, lelki támasz, krisztusi cselekedet – palimpszeszt-szerkezetet látunk: a középkori eszmékre íródott rá a megfogalmazásában alig eltérő eszme. Protestáns és katolikus köröket egyaránt jellemez és más vallási közösségekben is fontos elem a szegényekről való

gondoskodás. Csakhogy az állam társadalmi egyensúlyt tartó feladata is. „Légy azért a népnek nyomorgatói ellen is szorgalmatos vigyázásában, és azoknak az községön keménykődőknek és kegyetlenkődőknek méltó megbüntetője” – szabja meg Jakab király Szepsi Korotz György fordításában. Gyakorlati megvalósítására különböző kísérletek sokaságát számlálhatjuk elő a 17–18. századi Magyarország állami berendezkedésének alternatíváiban. Bethlen Gábortól Mária Teréziáig, II. Rákóczi Ferenc rendelkezéseitől II. Józseféig.

A kora újkori állam rejtjelmeibe hatoló eszméket követve érdekes lenne nyomon kísérni, miként épül be a kereskedés fontossága a politikai diskurzusba, s hogyan bontakozik majd ki az angol arisztokrácia fokozatos távolságtartása az áruértékesítéssel szemben. A reformáció a kereskedést isteni elhivatottsággal ruházta fel a mi tájainkon is. „Az igazi, Isten szerint való kalmárság és kereskedés jó és kedves Isten előtt”, olvassuk a 16. század végi Magyarországon. Naplók, opiniók, levelek sokaságát idézhetjük egy eltűnt világról, ahol a legfőbb érték a szorgalom, az ipusztériálkodás, a tisztességes gyarapodás és számadások tömegével tanúsított pénzügyi fegyelem. A 19. századi angol

pozitivisták, többek között Henry Thomas Buckle koncepciójában ezek az elvek majd úgy állnak össze – még töretlen hittel a világ előrehaladásában –, hogy a fejlődés legfőbb hajtóereje a tudományon kívül a „vállalkozói szellem”. Csécsy Imre viszont óvóhelyen vitatkozva szociológus és filozófus barátaival az állam, a demokrácia mibenvalóságáról, a 16. századi polgári eszmények elemeit ebből az 1940-es évek rálátásából más rendszerben rakja össze, mint a „rend és haladás” nevében gondolkozó 19. századi pozitivisták.

A CIVILIZÁCIÓ MENETE

mint rendszerképző folyamat a konzervatív eszmeegyüttes kialakulásában *Az állam rejtelmei* legizgalmasabb fejezete. Arról van szó, hogy a gesztusrendszer, a viselkedési kultúra miként lehet az állandó értékek megmaradásának eszköze. A folytonosságot a változásban megőrző, a régi elveket újabb, modernebb formák közé fogadó mechanizmusra egyik példája a nőtisztelet. Kimutatja, hogy Burke felfogásában a civilizáció egyik ismérve a nők iránti tisztelet, s azt a középkori lovagiasságból, a lovagi kultúrából vezeti le. A

skála ugyan mérhetetlenül szélesebb. Még a szigorúan konzervatív eszmevilághoz kapcsolódó szociális réteg körében is. A viselkedési kultúra körén belül maradvá: Lord Chesterfield (1694–1773) írja például 1749 májusában diplomáciai pályára szánt fiának: „Minthogy a világ női részének némi, gyakran túlságosan is sok befolyása van a férfiakra, a nők iránti viselkedésről (mármint az előkelő nők irántiról, mert fel sem tételezem, hogy másfajtaakkal szóba tudnál állni) érdemes valamelyest elgondolkoznod. Népes és fecsegő társaság ők; gyűlöletük többet ártana neked, mint amennyit barátságuk használhat. A női nemet általában megillető előzékenység és figyelem azért is vált szokássá, és ez kétségtől szűkséges is. De ha különösképpen meg akarod nyerni valamelyiküket, akinek a helyzete, befolyása, kapcsolatai hasznodra lehetnek, annak különösebben kedvében kell járnod. A legcsekélyebb figyelem is örömet szerez a nőknek, a legnagyobb pedig elbűvöli őket. A személyüknek szóló ártatlan, de kedves hízelgést, ha mégoly bumfordi is, készséggel elhiszik, szívesen fogadják, ha pedig látszólag értelmi képességeiket is elismered, s kéred és megszívleled tanácsaikat, s látszólag bizalommal vagy erkölcsi erényeik iránt is, teljesen megnyered őket

magadnak.” Erasmus híres beszélgetései óta a nők képzsével sokat foglalkoztak Magyarországon is. Pázmány például Arisztotelészre hivatkozva hangsúlyozza, hogy a lányok nevelésén múlik, milyen lesz a jövő, mert az anyák kezében van, hogy fiaikból milyen politikusok lesznek. Jó évszázaddal később Pálffy János titkára, Pulai János a következőkkel ajánlja a szatmári békéről (1711) összeállított művét a generálisné asszonynak, Czobor Teréziának: „Olvastam ... sok Fejedelmi, Hercegi grófi asszonyokat... akik külömb külömbféle tudományos bölcsességekkel maid férfiakat is felyül haladó okosságakkal és éles elméjekkel egyebeket megelőzván, Országokat is vezérlettek s másokat is oktattanak abban a régi úgyszólván még pallérozatlan üdőkben... a mostani fejlettebb világ ... Pindaros hegyének tetejére is feljutnak az elmék” s – nyilván a mecénás iránti gesztusból, de az 1710-es évek mentalitására mégis jellemzően – a magasabb intellektuális szintre jutottak társaságába a nőket is belefoglalja.

A példák száma végtelen annak bizonyosságára, hogy eltérő körülmények között, és különböző fejlettségi szinten élő országokban azonos, vagy hasonló eszmék, eszmei elemek figyelhetőek meg. Nagyon nehéz ma még megmondani,

mennyi ebben a toposz, vagy a gyors információáramlás következtében egész Európát behálózó közös eszmei érték. Például Burke nézetének jellemzésére *Az állam rejtelmei* idézi Richmond hercegnek címzett leveléből, hogy az arisztokráciát a magas árnyas tölgyhöz hasonlítja. Ismeretes azonban, hogy a fa általános szimbólum. Valóságos művészete alakult ki ebben az időben a fára írott családtörténeteknek, a szó szoros értelmében vett családfa festményeknek és rajzoknak (Galavics, 1986), George Stepney bécsi angol követ pedig az Erdélyi Fejedelemséget hasonlítja fához; ha az Erdélyi Fejedelemség elveszti önálló államiságát és ezzel együtt vallásszabadságát, „az annyi mint fejszét fogni a fa gyökerére”.

Messzemenően igaza van *Az állam rejtelmeinek*, hogy a Spectator és a Tatler rendkívüli erővel hatott a csiszolt érintkezés, az udvarias társalgás, békés viselkedés, a civilizált véleménynyilvánítás, a modor és a humanizált mentalitás kialakítására. De kik olvasták a két lapot? Ha hiányzott reggelije mellől a Spectator, Anna királynő verte az asztalt. Az is közismert, hogy a londoni kávéházak szociálisan nagyon széles skálát reprezentáló polgári közönsége ezeken a lapokon nevelkedett. A két szerkesztő,

Steele és Addison rendíthetetlen és harcos whig volt, amikor felvázolta a társadalmi élet civilizálásának programját (166–189. l.). Ha például Comenius Sárospatakon, 1650–1654 között, hasonló viselkedési kultúra követelményét fogalmazta volna meg Közép-Európa számára mint követendő eszményt, nincs mit csodálkoznunk. Németh Gábor sajnálatosan megszakadt, mezővárosi viselkedési kultúrával foglalkozó kutatási eredményei hasonló követelményeket tártak fel, mint például az angol kereskedelmi tanulók viselkedésére 1700-ban kiadott könyvecske értékkategóriái. Az elit viselkedési kultúrájának fontos előzménye az udvari érintkezési kultúra, a diplomáciai reprezentáció és protokoll, s a gesztus mint metakommunikatív érintkezési forma ezekben a körökben nemzetközi kategória Madridtól Konstantinápolyig és Béctől Londonig a 17. században. Az is igaz, hogy a véleménykülönbségek civilizált kezelésében az európai térkép magyarországi tájain a pozitív jelek mellett sűrűsödnek a negatív jelek. Modell értékű Csécsy Imre ükapjának 18. századi sorsa, ahogy ő írja, „Ifjabb János tragédiája”. A nyugati egyetemekről hazatért tudós professzor sorsát részletesen leírja: megvádolták a

tudatlanok, még fiatalon hallgatásra és tehetetlenségre ítélték, de élete végén, amikor az iskola léte forgott kockán, őt kérték föl, hogy szerkesszen védőiratot, és az iskola megnyerte a pert, „ükapám makacsul hirdette a szellem jogát... azt képzelte, hogy Sárospatak a gondolat és a tudomány szabad szigete lehet. Egy elit nemzedéket akart nevelni... szolidáris vagyok vele, sérelmét kétszázhusz esztendő távlatából is személyes ügyemnek érzem”.

A KÉRDÉS

mindebből nehezen fogalmazható meg röviden. Az *állam rejtelmei* nyomán nyilvánvaló, hogy az eszmék sem kialakulásukban, sem mozgásukban nem ismertek politikai határokat. A hatalmi egyensúly (balance of power) gondolatát a 17–18. századforduló válságának hatására dolgozzák ki a vesztfáliai béke megalkotói nyomán brit diplomaták és publicisták, hogy korlátozzák az egész Európát átható hatalmi átrendeződés következményeinek szélsőségeit. Magyarországon is megfogalmazzák ezt a gondolatot, például II. Rákóczi Ferenc is, a közép- és a kelet-

európai régió biztonsága és az akadálymentes kereskedelem érdekében.

Az *állam rejtelmei* hosszan idézi Burke véleményét az államadósságról: Franciaország tetemes eladósodását a francia forradalom második okaként jelöli meg. Úgy véli, hogy az államadósság miatt Anglia is sebezhető, s ez veszélyes: „A nemzetek egyre mélyebben gázolnak a feneketlen adósság óceánjában. Az államadósság, mely kezdetben a kormányok biztonságát szolgálta”, megnövekedése esetén a nyugalom felforgatásának eszköze lehet (254. l.). Burke is utal a nagy európai méretű érdekeltségekre, újabban pedig Van der Vee kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. század végére már kialakult a nemzetközi bankhálózat. A 18. század elején egész Európát lángba borító spanyol örökösödési háború egyik legfőbb hitelezője a Habsburg Birodalom számára Anglia volt: a felugró államadósság megrázkódtatásait nem tudta elkerülni. Vagyis e téren is igazolható, hogy Burke konzervatív eszmerendszerében egyetemes európai diagnózisokra épített.

Miért éppen Angliában álltak össze konzervatív rendszerbe az egész kora újkori Európát átjáró eszmék?

Miért ott lettek teherbírók a véleménykülönbségek, a konszenzusok? Miért tudtak együttműködni az ellenfelek országos célok érdekében még Anna királynő uralma alatt, a tomboló pártharcok idején is, amikor J. H. Plumb szavaival „az angol tollakból sem azelőtt sem azután soha nem fröcskölt annyira a vitriol?” (1967.)

Zrínyi nyilván a reneszánsz közös gondolatkincséből merített, amikor a pozsonyi országgyűlésen az állam működését az égitestek járásához hasonlította. Hasonlóan Ulysses első nagy monológjában a híres elmélethez, hogy az állam úgy kell működjék, mint a nap körül a pályájukat pontos mérték szerint járó bolygók, mert ha összezavarodik a rangsor, felbomlik a rend, „Az erős a gyengére ülne, apját / Agyonütné a vad fiú: ököljog / Lenne a jog, vagy inkább jó s gonosz / Nevét vesztené s éppúgy az igazság”.

Magyarországon a századelőn (1900–1902) játszották Shakespeare darabját, rangos színészekkel a Nemzeti Színházban. Nagyjából Herczeg Ferenc Ocskay brigadérosával egy időben. A *Troilus és Cressida* tizenhét előadást ért meg akkor, az *Ocskay és Czinka Panna* sok tucatot. Valójában az első világháború után fedezte fel Európa. Hirtelen népszerűségét Cs. Szabó László szerint a „modern

Cressidáknak is köszönhette... bubifrizurás, tok-kalapos, felszabadult fiús lányok... főiskolákon, hivatalokban, tenispályákon, társaságban, bárókban, lokálokban...” támasztották fel. Felidézte két emlékezetes előadását: 1949-ben Firenzében látta, a barokk fejedelmi kertben, a *Halál Velencében* és a *Párduc* rendezőjének, Luchino Viscontinak levegős felfogásában. 1956-ban Londonban az angol-skót Tyrone Guthrie alaposan átrendezte a történelmet: a görög haditanácsot porosz vezérkarnak öltöztette, a trójai királyfiúkat angol testőrtiszteknek, „a németek képviselték... a számító és álnok realistákat..., az angolok az önábrándító idealistákat, elit középiskolák, Westminster, Eton, Winchester, Shrewsbury s a cambridge-i és oxfordi kollégiumok *fair play*hez szokott neveltjeit... Hályogműtétem volt az előadás. Valóban semmi sem változott Trója pusztulása óta? ... megalázott európai népek azóta is csak hevenyészett pallókon közlekednek egymás közt?” – kérdezte Cs. Szabó László 1963-ban a Münchenben megjelenő Új Látóhatárban.

Európa megkoszorúzott térképén az egykori közös eszmei elemek rendeződhetnek új egységbe, Alsóvadászon is.

1996

JEGYZETEK

- ¹ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 346., további idézetek: 697–716.
- ² Gyöngyösi István: *Porábúl meg-éledett Phoenix, avagy a néhai Gyerő Monostori Kemény János Erdéli Fejedelemnek Lonyai Anna asszonnyal lévő házasságának, Tatár Országi rabságának, az török ellen viselt Hadi dolgainak, és végre Hazája mellett Vitézül letett életének, halála utánn is élő emlékezete.* Lőtsén, 1693. Kiadta Badics Ferenc. *Gyöngyösi István összes költeményei.* II. kötet Budapest, 1921. 56. további idézetek: 167., 121., 60., 110.
- ³ Le Goff, J., *L'Homme médiéval.* Paris, 1989. – Piroska Zombory–Nagy, *Le don des larmes. Un usage des pleurs dans le christianisme médiéval. La plainte.* Nouvelle Revue de Psychanalyse, XLVII, 1993. 153–169.
- ⁴ Dumonceaux, P., *Le mythe d'Orphée au cours de la première moitié du XVIIe siècle. La mythologie au XVIIe siècle.* Marseille, 1981. – Kovács Sándor I., *A lírikus Zrínyi.* Budapest, 1985.
- ⁵ Vö. Imre Mihály kiváló monográfiája: „*Magyarország panasza*”, Debrecen, 1995.
- ⁶ „*Englands's Tears and lamentation for her lost friend Peace, 1642. – England's Tears for the present Wars, 1644. – The true Scots Men's Lament for the loss of the ancient Kingdom 1704. – Scotland's tears the loss of her loss... priviledges*” 1706.
- ⁷ Peter Bulkeley elégiája, Sacvan Berkovitch, *Tipológia a puritán Új-Angliában.* Ford.: Novák György. In: *A tipológiai szimbolizmus.* Vál. szerk.: Fabinyi Tibor. Szeged; 1988., 382.

-
- ⁸ Europa's Tears for the present war. By J. S.A.M. Newcastle, 1715.
- ⁹ *Ómagyar Mária-siralom*. Keresztury Dezső tanulmányával. Helikon kiadó, 1982. – Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931., 92. – *Amor Sanctus – Szent szeretet könyve*. Fordította és magyarázta: Babits Mihály, Budapest, 1933.
- ¹⁰ Óze Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Benda Kálmán bevezetésével. Budapest, 1991.
- ¹¹ *Gyarmati Balassi Bálint énekei*. Szövegmond. jegyz. Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Budapest, 1986., 84. Vö.: Bécs 1633, Faksimile kiadás, a firenzei Biblioteca Nazionale példány alapján, Budapest, 1944. 4–5.
- ¹² *Rimay János írásai*. Szöv. gond.: Ács Pál. Budapest, 1992., 173.
- ¹³ Az idézett énekek: *Kuun-kódex* 46. – *Szentsei-daloskönyv* 68, 80. – *A kuruc küzdelmek költészete*. Szerk.: Varga Imre. Bp. 1977. 229, 81. – *Régi magyar költők tára* 7. köt. 162. – 9. köt. 158. Bp. 1977. – A 74. zsoltárparafrázis szerzője nevének szokatlan alakjáról: Bogáti Fazakas Miklós: *Magyar zsoltár*. Válogatás. Szabó Géza–Gilicze Gábor–Dán Róbert. Budapest, 1979, 265.
- ¹⁴ *we deliverd our final Declaration to Kajali and Gerhardi, who with tears in their Eyes express'd a very sensible concern... Vienna 24th. July 1706. London, Public Record Office SP 80/28 fol 371.*
- ¹⁵ Crouch, John, *Londinenses Lacrymae*, Londons second tears mingled with her ashes, 1666.
- ¹⁶ Makkai László: *Puritanizmus és természettudomány*. Századok, 1964. – Koltay Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*. *Studia Litteraria*, 1991 (Szerk. Bitskey István) 99–109.
- ¹⁷ Krúdy Gyula, *A halálfejes lepke* (Szilveszter 1914-ben). Magyarország, 1915. január 1. *Öreg szó az ifjakhoz*. Publicisztikai írások. Vál. és szerk.: Kelecsényi László. Budapest, 1995., I. köt. 48.

-
- ¹⁸ „Hajnal a korszak legeredetibb történetírói egyénisége.” Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen 1995, 184.
- ¹⁹ Hajnal István: *Történelem és szociológia. Századok (1939)* In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc. Budapest 1993, 184–185.
- ²⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Folyóvizünk, melyből élünk*. In: *Valóság (1989)*. Új kiadása u. ő: *Pelikán a fiaival*. Esszék. Budapest 1992, 11–12.
- ²¹ „Történelem és ökológia és a művelődés története.” In: *Európa híres kertje*. Szerk: Kósa László – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1993, 264.
- ²² Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről (1942)*. uő.: i. m., 255.
- ²³ Hajnal István: *A gépkorszak kialakulása (1944)*. i. m. 319–320.
- ²⁴ i. m. 325.
- ²⁵ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Ford.: Pődör László. Budapest 1985, 347.
- ²⁶ i. m. 347.
- ²⁷ Vö.: Robert Delor: *Les animaux ont une histoire*. Paris 1984, 76–93., 148.